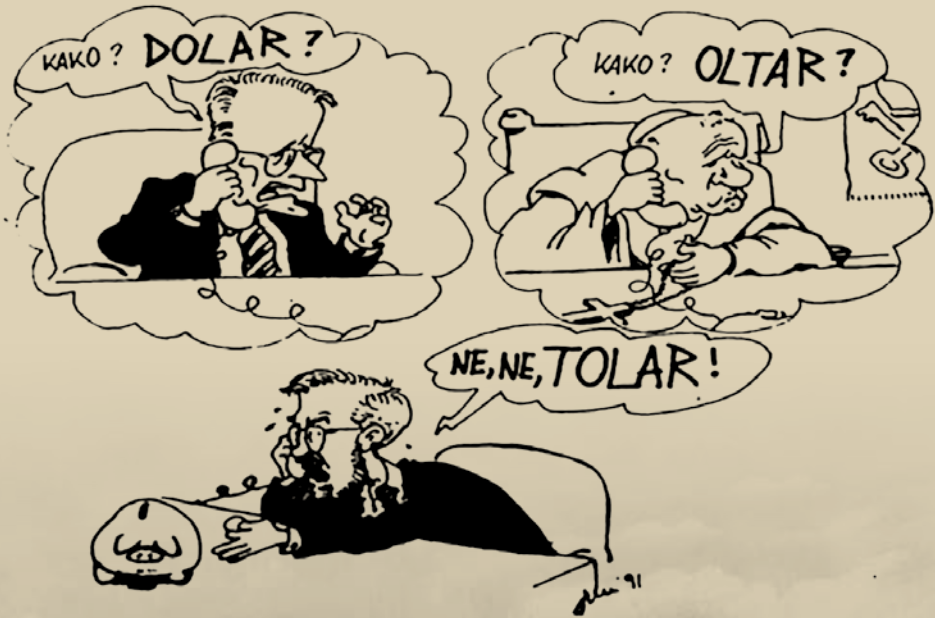

REGIONALNI VIDIKI TRANZICIJE

REGIONALNI VIDIKI TRANZICIJE

UREDILA

ALEKSANDER LORENČIČ

IN

ŽELJKO OSET

Ljubljana 2016

ZALOŽBA INZ

Odgovorni urednik dr. Aleš Gabrič
ZBIRKA VPOGLEDI 16
ISSN 2350-5656

Aleksander Lorenčič in Željko Oset (ur.)
REGIONALNI VIDIKI TRANZICIJE

Recenzenta dr. Jurij Hadalin
dr. Gregor Jenuš
Jezikovni pregled Ajda Gabrič (slovenščina)
Jasminka Maljković Radić (hrvaščina)
Oblikovanje Barbara Bogataj Kokalj
Založnik Inštitut za novejšo zgodovino
Tisk Medium d.o.o.
Naklada 300 izvodov

Izid knjige je podprla Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana
332.1:330.342.14/.15(082)

REGIONALNI vidiki tranzicije / uredila Aleksander Lorenčič
in Željko Oset. - Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2016. -
(Zbirka Vpogledi, ISSN 2350-5656 ; 16)

ISBN 978-961-6386-74-6

1. Lorenčič, Aleksander

288003584

©2016, Inštitut za novejšo zgodovino. Vse pravice so pridržane. Brez predhodnega pisnega dovoljenja izdajatelja je prepovedano reproduciranje, distribuiranje, dajanje v najem, javna priobčitev, objavljanje, predelava ali katera koli druga oblika uporabe tega dela ali njegovih delov, bodisi s fotokopiranjem, tiskanjem, snemanje ali shranitvijo in objavo v elektronski obliki.

VSEBINA

Aleksander Lorenčič in Željko Oset, <i>Predgovor</i>	5
1 Metodološka izhodišča	7
Josip Mihaljević, <i>Tranzicija i društveno-ekonomsko naslijeđe samoupravnog socijalizma u postsocijalističkoj Hrvatskoj: teze za istraživanje</i>	9
Nina Vodopivec, <i>Postsocijalistična tranzicija v antropološki perspektivi</i>	33
2 Vidiki ekonomske tranzicije	49
Aleksander Lorenčič, <i>Slovenska tranzicijska izkušnja v širši mednarodni perspektivi</i>	51
Žarko Lazarević, <i>Bančna tranzicija v Sloveniji v devetdesetih letih 20. stoletja</i>	65
3 Vidiki dojemanja političnih sprememb.....	79
Jure Gašparič, <i>O samoumevnosti uvajanja parlamentarne demokracije v vzhodni Evropi po letu 1989</i>	81
Albert Bing, <i>Regije/regionalizam i državno osamostaljenje Hrvatske: osvrt na istarski regionalizam početkom 1990.-tih</i>	97
4 Medijska krajina in znanost	117
Lidija Bencetić, <i>Percepcija novinstva i hrvatske javnosti o procesu privatizacije (1990. – 2010.)</i>	119
Željko Oset, <i>Regionalni vidiki v slovenskem akademskem prostoru</i>	133
 Viri in literatura	145
Imensko kazalo	163
O avtorjih.....	171

Predgovor

»Prostor kot vir razlage upošteva vse stvarnosti zgodovine hkrati in vse udeležence v prostorskem okviru: države, družbe, kulture, gospodarstva«, je zapisal Fernand Braudel v svoji izvrstni analizi o strukturnih spremembah v Evropi med 15. in 18. stoletjem, ki jo je podal v obliki pripovedi o socialnih in gospodarskih spremembah. Skupina hrvaških in slovenskih zgodovinarjev si je v časovnem oziru zadala manj ambiciozen cilj, vendar smo obdržali interdisciplinarni pristop. Na konferenci Regionalni vidiki tranzicije, ki sta jo soorganizirala Inštitut za novejšo zgodovino in Fakulteta za humanistiko Univerze v Novi Gorici, potekala pa je med Tednom UNG 2015, smo 15. oktobra 2015 soočili poglede na prehod iz socializma v kapitalizem in osvetlili specifičen proces tranzicije, ki se razlikuje tako med državami kot tudi znotraj regij v Sloveniji in na Hrvaškem, s čimer smo izpopolnili sivo liso v zgodovinopisju. Pričujoči zbornik je zaokrožena celota uspešnega mednarodnega sodelovanja.

Slovenija letos praznuje četrto stoletja svojega obstoja, kar je sicer relativen pojem. Nekaterim se obletnica ne zdi nič posebnega, drugi je zaradi številnih ,zavoženih poti' v tem času sploh ne bi slavili, tretji bi spomin na 25 let od nastanka države počastili posebej skrbno. Obdobje 25 let je ravno tako relativno za zgodovinopisje, po eni strani leto 2016 ne predstavlja nikakršnega posebnega mejnika v zgodovini, po drugi pa 25 let obstoja države gotovo pomeni vzpodbudo za aktivnejši raziskovalni spopad s tem obdobjem.

Pot, ki jo je v 25 letih prehodila Slovenija, je bila vse do uradnega zaključka tranzicije najpogosteje označena kot zgodba o uspehu. Zatem so se v tej zgodbi začele kazati številne razpoke, ki niso bile le posledica zadnje svetovne gospodarske in finančne krize, temveč je njihove vzroke treba iskati v času vzpostavljanja potrebnih elementov in institucij za uspešno delovanje demokratične in pravne države. Nekatere znanstvene discipline (npr. politologija, sociologija, pravo, ekonomija) že dlje časa posvečajo pozornost dogodkom in procesom iz tega obdobja. Četrto stoletja predstavlja zadostno časovno distanco, da obdobje samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije preko temeljite obravnave

ovrednoti tudi zgodovinopisje, in pričujoči zbornik pomeni v tem oziru velik korak naprej. V zgodovinopisju poznamo le malo tako jasnih in časovno natančno zamejenih prelomnic, kot jo v slovenski zgodovini predstavlja leto 1991. Z razglasitvijo samostojnosti in neodvisnosti smo namreč Slovenci lastno usodo prvič vzeli popolnoma v svoje roke. Začelo se je torej obdobje samostojne države, ki pa do danes še ni doživelo temeljite in natančne večplastne zgodovinske obravnave. Izjema je področje ekonomske tranzicije, s katerim se je sistematično ukvarjal Aleksander Lorenčič, sicer pa obstajajo le posamezne sporadične objave, ki se tako ali drugače navezujejo na problematiko tranzicije. Večina del s področja slovenskega zgodovinopisja pa ne presega osamosvojitvenih procesov, ratificiranja Ustave Republike Slovenije in mednarodnega priznanja. Gre za obdobje v razvoju mlade slovenske države, ki je svoj prvi veliki cilj dosegla leta 2004 z vstopom v Evropsko unijo. Proučevanje obdobja s krajše časovne distance v nekaterih državah ni več novost in tudi v Sloveniji se kažejo zametki premikov na tem področju. Pričujoči zbornik se procesa tranzicije loteva interdisciplinarno in se dotika različnih družbenih področij. Tako v njem najdemo prispevka, ki govorita o metodoloških zagatah raziskav, ki zadevajo tranzicijo (Mihaljevič, Vodopivec), prispevka o slovenski tranziciji v širši mednarodni perspektivi (Lorenčič, Lazarevič), prispevka o političnih vidikih tranzicije (Gašparič, Bing) in prispevka o kulturnih dogajanjih med tranzicijo (Bencetič, Oset). Vsekakor je dobrodošlo, da je, ko gre za problematiko tranzicije, tudi zgodovinopisje bolj navzoče v družbi. In če gre še za mednarodno sodelovanje, kot velja za primer tega zbornika, je to še toliko bolj dobrodošlo in pomeni premik v smeri raziskav najnovejšega obdobja. Prav tako pomeni prispevek k celovitejši podobi ter predstavitvi oziroma razjasnitvi mnogih vprašanj, ki se dotikajo tega zelo pomembnega obdobja v naši zgodovini.

Željko Oset, Aleksander Lorenčič

1. METODOLOŠKA IZHODIŠČA

Josip Mihaljević

**TRANZICIJA I
DRUŠTVENO-
EKONOMSKO
NASLIJEĐE
SAMOUPRAVNOG
SOCIJALIZMA U
POSTSOCIJALISTIČKOJ
HRVATSKOJ: TEZE ZA
ISTRAŽIVANJE**

UVOD: CILJEVI, TEZE I POJMOVI

Prvi cilj ovoga rada¹ je naznačiti do koje je razine izvršena društveno-ekonomski tranzicija iz samoupravnog socijalizma u liberalni kapitalizam

¹ Ovaj rad je sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom 3481.

u Hrvatskoj. Bazirajući se na uvidima brojnih dosadašnjih analiza, kao i na trenutnom stanju u Hrvatskoj, glavna teza ovoga rada jest da se tranzicija iz sustava socijalističkog samoupravljanja u liberalno-demokratski kapitalistički sustav nije potpuno provela, odnosno nije provedena u skladu s proklamiranim liberalno-demokratskim načelima.

Argumentirajući ovu tezu doći ću do jedne druge teze koju ću tek otvoriti za neke buduće znanstvene rasprave i istraživanja, što je drugi cilj ovoga rada. Naime, analizirajući moguće uzroke hrvatske „krnje“ tranzicije, gotovo samo od sebe postavit će se pitanje utjecaja naslijeđa nekadašnjeg socijalističkog sustava na današnje gospodarstvo i društvene odnose. Je li to naslijeđe jedan od uzroka slabih rezultata hrvatske tranzicije i je li ono jedna od još uvijek postojećih prepreka za uspješniju tranziciju Hrvatske iz socijalističkog samoupravljanja u liberalno-demokratski kapitalizam?

Da bi se ovi ciljevi dostigli, nužno je prikazati kratku povijest hrvatske tranzicije s naglaskom na ekonomske promjene koje su se događale u tom više od dva desetljeća dugom društveno-ekonomskom procesu. Taj prikaz završit ću analizom aktualnog stanja hrvatskog društva, s naglaskom na stanje ekonomskih sloboda. Nakon definiranja hrvatske varijante kapitalizma, analizirat ću utjecaj ekonomije na društvene odnose i cjelokupan društveno-politički sustav i time naznačiti mogući uzrok hrvatske „krnje“ tranzicije. Na kraju ću ponuditi okvir mogućeg istraživanja utjecaja samoupravnog socijalističkog sustava na današnje stanje hrvatske ekonomije, politike i društva u cjelini, odnosno utjecaja kojeg je socijalistički sustav imao na tranzicijski proces u Hrvatskoj.

Prije navedene analize nužno je definirati pojam tranzicija (lat. *transitive* – prijeći), koji, u najširem smislu, označava prijelaz iz nečega u nešto. U društvenim se znanostima pojavio početkom 1970-ih, a nakon pada Berlinskog zida 1989. ušao je u opću upotrebu i u znanstvenu produkciju zemalja nekadašnjeg istočnog bloka. U tom kontekstu on podrazumijeva sveobuhvatan proces strukturnih društveno-političkih i ekonomskih promjena. U društveno-političkom smislu označava prijelaz iz jednopartijskog komunističkog sustava u parlamentarnu građansku demokraciju, a u ekonomskom smislu podrazumijeva prijelaz iz socijalističkog u kapitalističko/tržišno gospodarstvo, s dodatkom jačanja koncepta vladavine prava,² odnosno pravne države.³

Valja naglasiti da je teško odrediti trenutak u kojem tranzicija završava jer ni sam kapitalizam kao sustav nema nekakvu finalnu formu. On se nalazi u

2 Vladavina prava ili ono što se naziva pravnom državom jest koncept koji podrazumijeva da su svi građani, bilo privatne osobe, bilo državni službenici, jednako odgovorni pred zakonom, ali i da postoji djelotvorna sudska zaštita pojedinca i njegovih prava protiv samovolje državne vlasti. Temeljna odrednica tog koncepta je načelo da se državni zakoni temelje na ideji temeljnih prava i načelu slobode čovjeka-pojedinca. Cipek, *Liberalizam – ideologija slobode*, str. 16.

3 Karpati, *Tranzijski problemi gospodarstva Hrvatske*, str. 103–104; Milardović, *Tranzicija u demokraciju*. Opširnije o pojmu i teorijama tranzicije vidi: Jušić, *Osnove teorije tranzicije*.

stalnom procesu promjene zbog čega neki autori pojam tranzicije ne smatraju najprimjerenijim i koriste pojam transformacije.⁴ Ono oko čega se većina autora pak slaže jest da te promjene smatraju razvojem, odnosno procesom poboljšanja.⁵

Ako bismo trebali jasno naznačiti što bi bio cilj tranzicije onda bismo, dakako pojednostavljeno, mogli reći da je to stvaranje demokratskog kapitalizma. Demokratski kapitalizam, često nazivan i kapitalističkom demokracijom, dosad je teorijski najbolje definirao Michael Novak.⁶ Ukratko, radi se političkoj, gospodarskoj i socijalnoj ideologiji koja kombinira demokraciju kao osnovu političkog sustava i kapitalizam kao osnovu ekonomskog sustava. On se očituje u tržišnom gospodarstvu (koje se temelji na privatnom sektoru), demokratskom i pluralnom političkom sustavu, ekonomskim inicijativama kroz slobodno tržište, fiskalnoj odgovornosti i liberalnim moralno-kulturnim vrijednostima koje potiču pluralizam. Novak slikovito definira demokratski kapitalizam kao pluralistički društveni sustav suprotan unitarnoj državi tradicionalnog društva, kao i modernoj socijalističkoj državi. U takvom sustavu Novak vidi tri središta moći – političko, gospodarsko i moralno-kulturno – koja su međuovisna, jer demokracija treba tržišnu ekonomiju, a oboje trebaju pluralističku liberalnu kulturu.

Ono što se u javnosti češće koristi od pojma demokratskog kapitalizma jest njegov prvenstveno ekonomski aspekt pa se govori o liberalnom ili, još učestalije, o neoliberalnom kapitalizmu. Korištenje pojma neoliberalizam u društvenim znanostima ima veliki broj zagovornika, ali i kritičara. U većini slučajeva pojam nije jasno definiran, koristi se u smislu ideoloških podjela te za opisivanje preširokog spektra fenomena.⁷ Pod tim pojmom se najčešće misli na društveno-ekonomsku ideologiju koja svoje korijene ima u idejama ekonomskog liberalizma 19. stoljeća te politikama koje su vođene 1970-ih i 1980-ih poput politika Margaret Thatcher u Velikoj Britaniji ili Ronalda Reagana u SAD-u.⁸ Često se kao pojam suprotan liberalnom kapitalizmu navodi marksistički kolektivizam, a u simboličkom geo-političkom diskursu druge polovice 20. stoljeća to se poistovjećivalo s antagonizmom Zapada (liberalni kapitalizam) i Istoka (marksistički kolektivizam).⁹

Ne želim ulaziti u teorijsku raspravu o pojmu (neo)liberalnog kapitalizma nego ću za svrhu ovoga rada istaknuti da je to političko-ekonomski sustav koji se temelji na vladavini prava, nepovredivosti privatnog vlasništva, slobodi sklapanja

4 Jušić, *Osnove teorije tranzicije*, str. 423.

5 To poboljšanje očituje se kroz promjene političkog, pravnog i ekonomskog okruženja. Grabac, *First, Dinamika tržišne orijentacije hrvatskog gospodarstva*, str. 106.

6 Novak, *Duh demokratskog kapitalizma*; vidi i: Younkins, *The Conceptual Foundations of Democratic Capitalism*.

7 Opširnije vidi u: Boas, Gans-Morse, *Neoliberalism*.

8 Larner, *Neo-liberalism*.

9 Grubišić, *Liberalni kapitalizam i marksistički kolektivizam*, str. 422.

i obvezi poštivanja ugovora te slobodnom tržištu bez prevelike državne regulacije. U svakom slučaju, srž neoliberalizma jest ideja slobode, odnosno povezanost individualnih i tržišnih sloboda.¹⁰

OSNOVNE ZNAČAJKE HRVATSKOG TRANZICIJSKOG PUTA

Na početku zadnjeg desetljeća 20. stoljeća slaba gospodarstva država Srednjoistočne Europe¹¹ krenula su u ekonomsku tranziciju prema kapitalizmu praktički „preko noći“. Nagli raspad socijalističkih sustava u Europi iznenadio je svijet te se nisu niti stigle izraditi teorije i razrađeni planovi tranzicije.¹² Nagli tranzicijski obrat sa sobom je nosio brojne negativne posljedice, pa neki autori smatraju da je Srednjoistočna Europa umjesto toga trebala započeti proces opreznog i postupnog prijelaza iz socijalističkog u socijalno-tržišno gospodarstvo.¹³

Ono što je Hrvatsku, kao i ostale post-jugoslavenske zemlje, donekle razlikovalo od ostalih europskih post-komunističkih zemalja jest to što je Jugoslavija imala proklamirano društveno umjesto državnog vlasništva.¹⁴ To nije značilo da utjecaj države i političkih elita na gospodarstvo nije bio velik, nego da su poduzeća u određenoj mjeri slobodno odlučivala o strukturi proizvodnje, a najviše slobode bilo je u raspodjeli dohotka. Ivo Družić objašnjava da je taj princip imao veći značaj u manjim poduzećima, a puno manji u velikim poduzećima koja su dominirala jugoslavenskim tržištem i koja su praktički djelovala kao državno vlasništvo. U takvim velikim poduzećima utjecaj zaposlenih na razvojnu i poslovnu politiku bio je malen pa stoga i nije postojala jača identifikacija zaposlenih s njihovim poduzećem.¹⁵ Unatoč proklamiranom društvenom vlasništvu i određenim elementima tržišnog gospodarstva, Hrvatska je, kao i ostale jugoslavenske nasljednice, od Jugoslavije u najvećoj mjeri naslijedila centralno-plansko, odnosno komandno gospodarstvo. U takvom sustavu je novac i cjelokupan bankarski sustav bio usklađivan s ciljevima gospodarstva koji su planirani u jednom centru moći bilo na republičkoj bilo na federalnoj razini. Zbog toga je novac u osnovi bio

¹⁰ Popov, Što je neoliberalni kapitalizam?

¹¹ Pod pojmom Srednjoistočna Europa podrazumijevam europsku regiju smještenu između Njemačke i Rusije te Baltika i Egejskog mora, a koja je nakon Drugoga svjetskog rata pa sve do kraja 1980-ih i početka 1990-ih bila obilježena vlašću socijalističkih odnosno komunističkih režima. U tu regiju ubrajam sljedeće današnje države: Albanija, Bjelorusija, Bosna i Hercegovina, Bugarska, Crna Gora, Češka, Estonija, Hrvatska, Kosovo, Latvija, Litva, Mađarska, Makedonija, Moldavija, Poljska, Rumunjska, Slovačka, Slovenija, Srbija i Ukrajina.

¹² Botrić, Ladavac, Škuflić, Problemi, ostvarenja i perspektive.

¹³ Supek, Znanstvenotehnička revolucija, str. 24–25.

¹⁴ Usporednu analizu pretvorbe društvenih poduzeća u post-jugoslavenskim zemljama načinili su Ribnikar, M. Košak, Tranzicija, pretvorbe i monetarna uređenja.

¹⁵ Družić, Tržišno restrukturiranje, str. 116.

„knjigovodstveni mehanizam za centralistički određivanu alokaciju resursa različitim sektorima i/ili poduzećima“.¹⁶

Hrvatska je naslijedila inflacijom opterećeno gospodarstvo i poduzeća-mastodonte koja su u značajnoj mjeri funkcionirala kao socijalne institucije: primarni im je cilj bio zapošljavanje stanovništva, pri čemu je kvaliteta proizvoda bila manje važna jer je plasman ionako bio osiguran društvenim planovima. Veća poduzeća praktički nisu mogla propasti jer su uvijek bila spašavana od strane države, a radnici gotovo da nisu mogli izgubiti radno mjesto radi tržišnih kriterija. Financijski je sustav zanemarivao pojam rizika, a banke se nisu previše brinule o kreditnom ili deviznom riziku jer su njihovi gubici gotovo uvijek bili socijalizirani zbog čega neki autori smatraju da je socijalizam djelovao kao „veliko osigurateljsko društvo“.¹⁷

To su sve bili principi nespojivi s postulatima kapitalističke ekonomije. Ono što je dodatno opterećivalo početak hrvatskog tranzicijskog puta bila je unutrašnja pobuna srpskog stanovništva te vojna agresija Srbije i Crne Gore (tada još pod imenom Jugoslavija) i rat koji je trajao sve do 1995. godine. U agresiji su, pored velikih ljudskih gubitaka i okupacije teritorija i resursa, srušeni brojni proizvodni kapaciteti, a jedan od najvećih bio je onaj u vukovarskom Borovu koji je u svojoj industriji obučio zapošljavao 15 000 radnika. Pored toga, sam rat primorao je državu na velika izdvajanja za obranu, kao i za zbrinjavanje velikog broja izbjeglica i prognanika iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine.¹⁸ Prema podacima Državne revizije za popis i procjenu ratne štete, izravna ratna šteta u Hrvatskoj u razdoblju 1990. – 1999. godine iznosila je 236.431.568.000 kuna ili 65.350.635.000 DEM.¹⁹

Hrvatski tranzicijski proces na svom početku imao je dvije faze. Prva je bila pretvorba, a druga privatizacija, s time da su ti procesi tijekom vremena doživljavali brojne promjene i dopune. Pretvorba je započeta u proljeće 1991. donošenjem Zakona o pretvorbi društvenih poduzeća,²⁰ a sam projekt pretvorbe, koji je obuhvatio 2876 od ukupno 3692 poduzeća koja su ušla u proces pretvorbe, pojedinačno je nadzirala Agencija Republike Hrvatske za restrukturiranje i razvoj.²¹ Privatizacija je praktički započela 1993. donošenjem Uredbe Vlade RH kojom se ukinulo pravo zaposlenih da bez popusta, ali s pravom prvenstva, kupuju preostalih 50 % vrijednosti poduzeća i njome je trebao biti okončan proces vlasničke transformacije i uspostavljen puno tržišno gospodarstvo.²² Program ekonomske stabilizacije usvojen je u Saboru u prosincu 1992., a Antiinflacijski

16 Coats, Škreb, Deset godina tranzicije, str. 2.

17 Ibidem.

18 Stipetić, *Hrvatsko gospodarstvo*, str. 37.

19 Perković, Puljiz, Ratne štete, str. 235.

20 Zakon o pretvorbi društvenih poduzeća.

21 Družić, Tržišno restrukturiranje, str. 116; Bendeković, Privatizacija u Hrvatskoj, str. 64–65.

22 Družić, Tržišno restrukturiranje, str. 127–128.

program, donesen u listopadu 1993.,²³ zaustavio je inflaciju, ali, po mnogima, i nametnuo precijenjen tečaj domaće valute što je jedna od kontroverznih tema povijesti hrvatske ekonomske politike. Dragomir Vojnić smatra da je, nakon uspjeha antiinflacijskog programa, umjesto modela razvoja usmjerenog na razvoj proizvodnje i ekspanziji izvoza, razvijen model utemeljen na razvoju usluga i trgovine te ekspanziji uvoza, što je okarakterizirao kao vrlo negativan smjer.²⁴

Problemi hrvatskog tranzicijskog puta bili su brojni. U vrlo kratkom roku provedena je liberalizacija i deregulacija tržišta, te privatizacija javnog sektora, ali bez prethodnog uvođenja funkcionalnih institucionalnih okvira, prvenstveno vladavine prava. Trgovinski i novčani tokovi su brzo liberalizirani, naglo se povećao uvoz kvalitetnije strane robe, što je negativno utjecalo na razvitak domaćih proizvodnih kapaciteta, a ujedno je stranim vlasnicima kapitala omogućena jeftina kupnja vrjednije domaće imovine. Najizravniji utjecaj početka tranzicije na tržište rada bilo je veliko povećanje nezaposlenosti zbog naglog smanjenja potražnje za radnom snagom te zbog restrukturiranja poduzeća koja su u socijalizmu, radi stvaranja privida pune zaposlenosti, u pravilu generirala višak radne snage.²⁵

Dosadašnji rezultati tranzicije najčešće se ocjenjuju lošima. Od 1990. do danas u Hrvatskoj su praktički nestale neke od nekadašnjih glavnih industrija, a jedna od najznačajnijih bila je metaloprerađivačka. Pošto je na nekadašnjem jugoslavenskom tržištu bila zaštićena državnom protekcijom, bila je među prvima na udaru jer je izgubila dotadašnje jugoslavensko tržište, a na globalnom tržištu nije bila konkurentna. Slično se dogodilo i s poljoprivredom i stočarstvom – uvoz jeftinih roba, npr. mesa i mlijeka, smanjio je domaću proizvodnju pa smo od izvoznika postali uvoznici. Tekstilna industrija koja je zapošljavala preko 90 000 radnika nije se mogla nositi s puno dostupnijom dalekoistočnom robom. S druge strane, grane koje je Hrvatska pokušala održati visokim subvencijama iz državnoga proračuna, kao što je bio slučaj s brodogradnjom, sve su brže zaostajale za napretkom tih grana na svjetskom tržištu i danas su pred gašenjem tako da je država na kraju uzaludno utrošila milijarde kuna.²⁶ Brojna hrvatska poduzeća bila su održiva isključivo u autarkičnom jugoslavenskom okviru/tržištu, a kad se tomu nadodaju i loše upravljanje u poduzećima, te kriminalne radnje kojih je bilo na pretek, loše gospodarsko stanje nije iznenađujuće.²⁷ Uz sve to, vanjski dug Hrvatske dramatično se povećavao u novom tisućljeću – s 13.609 milijuna eura 2001., na 46.483 milijuna eura 2010. godine.²⁸

23 Opširnije o tome vidi Nikić: *Tranzicija u Hrvatskoj*, str. 53–56.

24 Vojnić, *Razvitak gospodarstva Hrvatske*, 262–263.

25 Šošić, *Tržište rada u Republici Hrvatskoj*, str. 86–88.

26 Stipetić, *Hrvatsko gospodarstvo*, str. 31–32.

27 Ibidem, str. 63.

28 Ibidem, str. 66.

Prevladavajuće mišljenje ekonomskih analitičara već je nakon prvih desetak godina bilo da ciljevi pretvorbe i privatizacije nisu ostvareni i da su njihovi rezultati imali negativan politički, društveni i ekonomski učinak. U makro-ekonomskom smislu, privatizacija je rezultirala stvaranjem centralnog tipa upravljanja gospodarstvom umjesto stvaranja otvorenog gospodarstva s privatnim vlasništvom.²⁹ Dragomir Vojnić smatrao je da su se vraćanjem s društvenog u državno vlasništvo i tajkunskom privatizacijom prouzročili ne samo materijalni nego i moralni problemi.³⁰

Osim ekonomskih analitičara, rezultatima tranzicije nije bila zadovoljna ni većina hrvatskih građana. Rezultatima pretvorbe i privatizacije nisu bili zadovoljni jer su smatrali da je nacionalno bogatstvo bilo nepravedno raspodijeljeno državi i manjem broju pojedinaca koju su imali bliske odnose s naslijeđenim ili novoformiranim vladajućim političkim strukturama.³¹ To potvrđuju ispitivanja javnog mnijenja o privatizaciji koja su obavljena još krajem 1990-ih.³²

Na kraju ovog vrlo šturog prikaza povijesti hrvatske tranzicije postavlja se pitanje kad je i je li uopće završena tranzicija Hrvatske. Već je u uvodu napomenut problem detektiranja egzaktnog trenutka u kojem se može reći da je neka država završila svoj tranzicijski proces. Nažalost, u Hrvatskoj još nismo dočekali objavu neke temeljite povijesno-ekonomske monografije koja bi prikazala proces tranzicije u punini. Za razliku od Hrvatske, slovenska historiografija to je već učinila za Sloveniju. Slovenski povjesničar Aleksander Lorenčič je u svojoj knjizi o povijesti tranzicije³³ u Sloveniji formalan završetak tog procesa vidio u slovenskom ulasku u Europsku uniju 2004. godine, iako je jasno naznačio da se pitanje trajanja tranzicije treba gledati iz šire povijesne perspektive. Nameće se pitanje je li Hrvatska svojim ulaskom u Europsku uniju 1. srpnja 2013. završila svoj tranzicijski put?

DANAŠNJE STANJE EKONOMSKIH SLOBODA U HRVATSKOJ

Na otvoreno pitanje o završetku procesa tranzicije može se dati i posredan odgovor, odgovarajući na pitanje u kojoj su mjeri u Hrvatskoj zastupljena načela liberalnog kapitalizma, što je cilj prema kojem je tranzicijski proces i bio usmjeren. Drugim riječima, trebamo pogledati kako taj kapitalizam danas izgleda u praksi. To je dakako tema o kojoj bi se moglo (i trebalo) napisati više znanstvenih

29 Bendeković, *Privatizacija u Hrvatskoj*, str. 79.

30 Vojnić, *Razvitak gospodarstva Hrvatske*, str. 256–257.

31 Bendeković, *Privatizacija u Hrvatskoj*, str. 79.

32 Vidi: Šakić, *Socijalna pravednost i privatizacija u Hrvatskoj*.

33 Lorenčič, *Prelom s starim in začetek novega*.

rasprava, ali u ovom radu funkcionalno će biti analizirati taj kapitalizam na jednoj od njegovih glavnih ekonomskih odrednica, a to je pitanje ekonomske slobode.

Heritage Foundation³⁴ objavio je indeks (Heritage Index – dalje HI) i rang listu zemalja po ekonomskim slobodama za 2016. godinu.³⁵ Radi se o godišnjem indeksu kojeg ta zaklada objavljuje u suradnji s *The Wall Street Journalom* koji mjeri stupanj ekonomske slobode u pojedinoj zemlji, na osnovu deset parametara (ekonomskih sloboda) podijeljenih u četiri skupine. Radi se o, uvjetno govoreći, mjernoj jedinici za slobodno tržište, po principu što je HI veći, to je tržište liberalnije, a država „kapitalističkija“. Ovo dakako ne možemo uzimati kao egzaktan pokazatelj, niti se, realno, sloboda tržišta može egzaktno izmjeriti, ali je prilično indikativan i može poslužiti kao podloga za analizu.

Među deset najslobodnijih ekonomija svijeta prema HI spadaju Hong Kong, Singapur, Novi Zeland, Švicarska, Australija, Kanada, Čile, Irska, Estonija i Ujedinjeno Kraljevstvo (vidi tablicu 1).

Tablica 1. Ljestvica najslobodnijih ekonomija svijeta³⁶

Rank	Country	Overall	Change
1	Hong Kong	88,6	-1,0 ▼
2	Singapore	87,8	-1,6 ▼
3	New Zealand	81,6	-0,5 ▼
4	Switzerland	81,0	0,5 ▲
5	Australia	80,3	-1,1 ▼
6	Canade	78,0	-1,1 ▼
7	Chile	77,7	-0,8 ▼
8	Ireland	77,3	0,7 ▲
9	Estonia	77,2	0,4 ▲
10	United Kingdom	76,4	0,6 ▲

Na samom začelju su zemlje s najmanje slobodnim tržištem i najviše državnog intervencionizma i kod kojih je uglavnom propagiran socijalistički sustav: Sjeverna Koreja, Kuba, Venezuela, Zimbabve, Turkmenistan, Eritreja, Republika

34 Znanstvena i obrazovna *think-tank* organizacija osnovana 1973., s misijom formuliranja i promicanja konzervativne javne politike utemeljene na načelima individualne slobode, slobodnog poduzetništva, ograničenog upliva vlade i tradicionalnih američkih vrijednosti. Miller, Kim, 2016 *Index of Economic Freedom*.

35 Miller, Kim, 2016 *Index of Economic Freedom*.

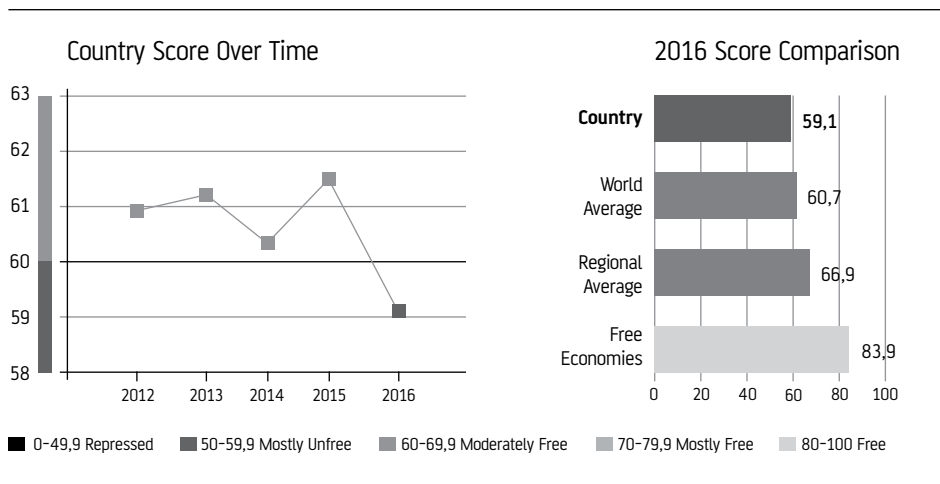
36 Ibidem, str. 4.

Kongo, Iran, Ekvatorijalna Gvineja, Argentina. Činjenica je da su, promatramo li iz globalne perspektive, zemlje koje su ekonomski najliberalnije istovremeno i najrazvijenije. Iznos BDP-a po stanovniku, stopa gospodarskog rasta, prosječna neto plaća i većina drugih pokazatelja kvalitete životnog standarda veći su u ekonomski liberalnijim zemljama, što govori da je značajna korelacija između ekonomskih sloboda i prosperiteta stanovništva.³⁷

Gdje se danas nalazi Hrvatska u pogledu ekonomskih sloboda i sloboda tržišta? Kao prvo treba spomenuti neke osnovne demografske i ekonomske podatke. Hrvatska, sa svojih oko 4,2 milijuna stanovnika, s prosječnom gustoćom naseljenosti 74,9 stanovnika po km, ima BDP po stanovniku u iznosu od 20 889 USD, ukupni BDP (PPP) je 88 500 000 000 USD.³⁸ Danas Hrvatska ima ukupno 1 592 498 zaposlenih i 285 468 nezaposlenih (17,9 %).³⁹ Broj umirovljenika u siječnju 2016. iznosi 1 135 166.⁴⁰

Prema Heritageovoj metrici ekonomskih sloboda za 2016. godinu, Hrvatska je dobila ocjenu 59.1 (od ukupno mogućih 100 bodova), što je pad za 2,4 boda u odnosu na prethodnu godinu. Ovaj rezultat Hrvatsku je svrstao u skupinu većinom neslobodnih zemalja prema stanju ekonomskih sloboda. U ukupnom poretku 178 rangiranih zemalja svijeta Hrvatska je zauzela nezavidno 103. mjesto.⁴¹

Tablica 2. Indeks ekonomskih sloboda RH 2012.-2016.⁴²

37 Usp. Hanke, Walters, Economic Freedom, Prosperity, and Equality; Doucouliagos, Ali Ulubasoglu, Economic freedom and economic growth.

38 *Hrvatska u brojkama 2015.*

39 Zaposleni prema djelatnostima u prosincu 2015., Državni zavod za statistiku.

40 Korisnici mirovina i prosječne mirovine u siječnju 2016., Hrvatski zavod za mirovinsko osiguranje.

41 U Heritageovoj analizi nisu bili uključeni Afganistan, Irak, Jemen, Libija, Lihtenštajn, Sirija, Somalija i Sudan.

42 Miller, Kim, *2016 Index of Economic Freedom*, str. 169.

U komparaciji s ostalim državama Europe, Hrvatska je gotovo na samome dnu. Od 44 ocijenjene europske države, Hrvatska je zauzela 38. mjesto, a iza nje su Bosna i Hercegovina, Moldavija, Grčka, Rusija, Bjelorusija te Ukrajina. Jedina zemlja EU s nižom razinom ekonomskih sloboda je Grčka.

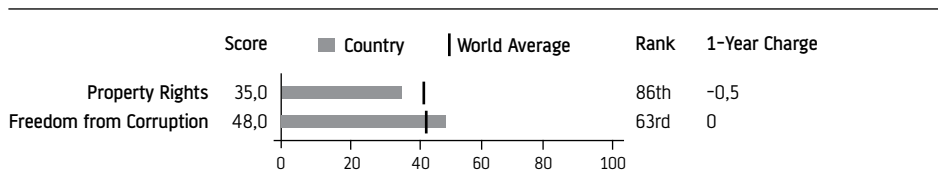
Tablica 3. Ljestvica ekonomskih sloboda u Europi prema HI

Mjesto	Država	Broj bodova
1	Švicarska	81
2	Irska	77.3
3	Estonija	77.2
4	Ujedinjeno Kraljevstvo	76.4
5	Danska	75.3
6	Litva	75.2
7	Nizozemska	74.6
8	Njemačka	74.4
9	Luksemburg	73.9
10	Island	73.3
11	Češka	73.2
12	Gruzija	72.6
13	Finska	72.6
14	Švedska	72
15	Austrija	71.7
16	Norveška	70.8
17	Latvija	70.4
18	Poljska	69.3
19	Cipar	68.7
20	Španjolska	68.5
21	Belgija	68.4
22	Makedonija	67.5
23	Armenija	67
24	Malta	66.7
25	Slovačka	66.6
26	Mađarska	66
27	Albanija	65.9
28	Bugarska	65.9
29	Rumunjska	65.6

Mjesto	Država	Broj bodova
30	Portugal	65.1
31	Crna Gora	64.9
32	Francuska	62.3
33	Srbija	62.1
34	Turska	62.1
35	Kosovo	61.4
36	Italija	61.2
37	Slovenija	60.6
38	Hrvatska	59.1
39	Bosna i Hercegovina	58.6
40	Moldavija	57.4
41	Grčka	53.2
42	Rusija	50.6
43	Bjelorusija	48.8
44	Ukrajina	46.8

U prvu skupinu ekonomskih sloboda prema HI, koja se označava skupnim nazivom „vladavina prava“, spadaju prava vlasništva i stupanj korupcije (vidi tablicu 4). Prema kriteriju prava vlasništva Hrvatska je s rezultatom ispod svjetskog prosjeka, a nalazi se na 86. mjestu na svijetu. Heritageovo izvješće navodi da se u sferi prava vlasništva često javljaju nejasni i suprotstavljeni zahtjevi. Što se korupcije tiče, tu je iznad svjetskog prosjeka i nalazi se na 63. mjestu u svijetu, što znači da u svijetu postoje 62 države s manjim stupnjem korupcije, ali i gotovo 120 država koje imaju većih problema s korupcijom nego Hrvatska. Kazneni zakon iz 2013. propisao je oštrije kazne za korupciju, ali je potrebno puno više napora za transparentniju i pošteniju javnu nabavu. Neovisnost pravosuđa se uglavnom poštuje, novi sustav imenovanja sudaca povećao je profesionalizam, ali broj neriješenih sudskih predmeta i dalje je iznad prosjeka EU.

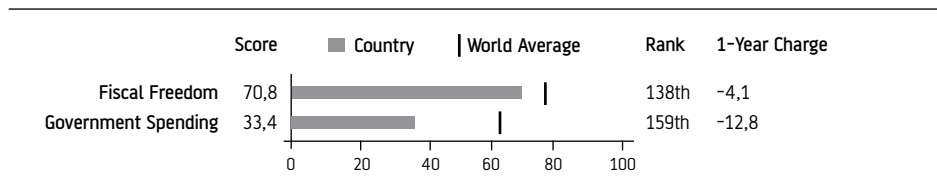
Tablica 4.: Vladavina prava⁴³

43 Miller, Kim, 2016 *Index of Economic Freedom*, str. 170.

U drugu skupinu, „veličina državne administracije“, spadaju državna potrošnja i fiskalna sloboda. Ukupno porezno opterećenje iznosi 30,4 % BDP-a. Privatna poduzeća oporezovana su s oko 20 % svojega dohotka, a još veće opterećenje snose i sami građani. Direktno odvajanje od bruto dohotka je 40 %, a kad se tomu nadodaju drugi nameti, uključujući porez na dodanu vrijednost i trošarine, ukupna izdvajanja građana dostižu čak oko 55 % njihova dohotka. To znači da pola ekonomskih odluka država donosi umjesto samih građana, kako to slikovito pojašnjava Luka Popov.⁴⁴ Državna potrošnja iznosi 47 % ukupne domaće proizvodnje. Upravljanje javnim financijama značajno se pogoršalo, uz deficit u prosjeku oko 5 % tijekom protekle tri godine. Kao što je već ranije naglašeno, javni dug iznosi 80,9 % BDP-a.⁴⁵ Stanje je još alarmantnije kad se ovome doda podatak o glomaznom državnom i javnom sektoru. Prema podacima iz 2008., koji također nisu obuhvatili sve sastavnice onoga što se naziva javni sektor, Hrvatska je imala 388 222 zaposlena u javnome sektoru, od čega 82 % u općoj državi, a 18 % u javnim poduzećima.⁴⁶ Taj se broj do danas (2016.) zasigurno povećao i iznosi možda i preko 400 000 zaposlenih, što čini otprilike jednu četvrtinu od ukupnog broja zaposlenih. I u ovim parametrima Hrvatska je ispod svjetskog prosjeka, s prilično lošim pozicijama na ljestvici – 138. prema kriteriju fiskalne slobode te čak 159. prema kriteriju državne potrošnje (vidi tablicu 5).

Tablica 5. Veličina državne administracije⁴⁷

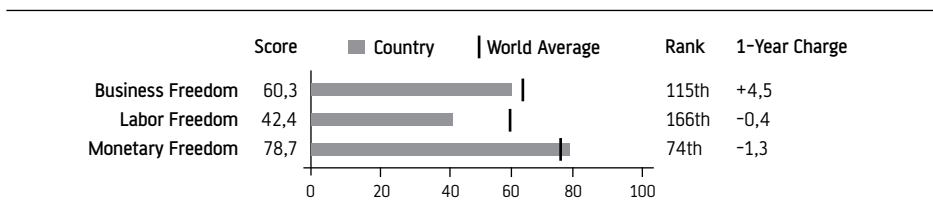
U treću skupinu, „regulatorna učinkovitost“, spadaju sloboda poslovanja, fleksibilnost tržišta rada i monetarna sloboda. Reformske mjere prošle vlade su modernizirale postupke za osnivanje tvrtki, ali ukupno regulatorno okruženje ostaje opterećujuće i neučinkovito. Propisi o tržištu rada i dalje su kruti. U slobodi poslovanja Hrvatska je ispod svjetskog prosjeka, sa 115. mjestom na ljestvici, a u slobodi tržišta rada je među najmanje slobodnim ekonomijama svijeta (166. mjesto). S druge strane, monetarna sloboda je iznad svjetskog prosjeka s ukupno 74. rezultatom u svijetu (vidi tablicu 6).

⁴⁴ Dijanović, Razgovor s dr. sc. Lukom Popovom.

⁴⁵ Miller, Kim, 2016 *Index of Economic Freedom*, str. 169–170.

⁴⁶ *Analiza sustava zaposlenih u hrvatskom javnom sektoru*, str. 39.

⁴⁷ Miller, Kim, 2016 *Index of Economic Freedom*, str. 170.

Tablica 6. Regulatorna učinkovitost⁴⁸

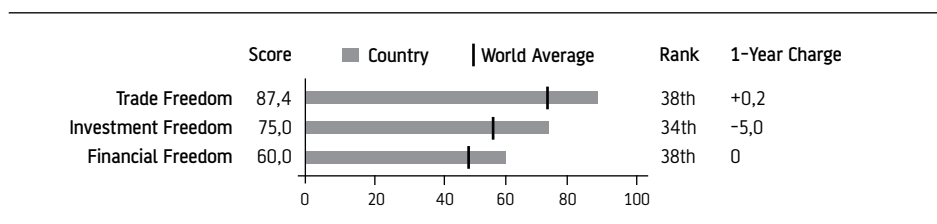
U četvrtu skupinu, „otvorenost tržišta“, spadaju sloboda trgovine, sloboda investiranja i financijska sloboda (vidi tablicu 7). U ovim kriterijima Hrvatska ima slobodu iznad svjetskoga prosjeka s rezultatom unutar prvih 40 svjetskih ekonomija. Hrvatsko tržište se općenito percipira kao otvoreno za investicije. Ono što se u ovoj skupini navodi kao dobro jest konsolidirani bankarski sektor koji je relativno zdrav i učinkovit, ali je broj nenaplativih kredita znatno porastao. Poduzeća u državnom vlasništvu djeluju u nekoliko sektora gospodarstva, a sektorima energetike, prometa, komunikacija, zdravstva, obrazovanja, medija i u duhanskoj industriji postoje neslužbeni državni monopoli. Međutim, ono što Heritageova analiza ne navodi jest činjenica da, osim u ovim strateškim sektorima, postoji preveliki broj javnih poduzeća koja su pod direktnom ili indirektnom upravom države, a za koja se ne može tvrditi da su poduzeća od strateškog nacionalnog interesa. Maruška Vizek je u 2015. godini obznanila detaljnu analizu poslovanja javnih poduzeća i njihov značaj za hrvatsko gospodarstvo.⁴⁹ Prema njenim podacima, u Hrvatskoj postoji 1 421 poduzeće u potpunom, pretežnom ili djelomičnom vlasništvu države, što čini tek 1,5 % ukupnog broja poduzeća u zemlji. Taj podatak na prvi pogled ne izgleda tako dramatično. Međutim, problem je u tome što ta poduzeća upravljaju s čak 41 % ukupne imovine poslovnog sektora, odnosno 347 milijardi kuna, a ostvaruju 28 % svih prihoda poslovnog sektora ili 171 milijardu kuna. Njihova je proizvodnost rada za trećinu manja u odnosu na privatna poduzeća, a prosječne plaće u državnim tvrtkama su za čak 40 % više nego u privatnom sektoru. Ono što dodatno zabrinjava jest činjenica da je i u takvim uvjetima velik udio neprofitabilnih javnih poduzeća, usprkos tomu da mnoga javna/državna poduzeća imaju monopolistički položaj. Takva javna poduzeća na cjelokupnu hrvatsku ekonomiju imaju i specifičan socijalni i tržišni učinak. Aktivnost javnih poduzeća ima stabilizacijski (socijalni) utjecaj na ekonomsku aktivnost, no to dugoročno premješta fokus ostalih sudionika na tržištu od izvoza k zadovoljavanju domaće (javne) potrošnje. I tržišna uloga takvih poduzeća je negativna jer stvaraju nekonkurentnost. Javna poduzeća, kao

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Vizek, Poslovanje javnih poduzeća i njihov značaj za ekonomsku aktivnost u RH.

i ona privatna, koja posluju isključivo s državnim odnosno javnim poduzećima, zatvaraju tržište okrećući ga državi i javnom sektoru što na kraju rezultira ekonomskom neučinkovitošću, nekonkurentnošću na globalnom tržištu, većim troškovima poslovanja za ostala poduzeća, povišenim troškovima života kućanstava, demotiviranjem poduzetništva, klijentelizmom i korupcijom.⁵⁰ Državni intervencionizam i previše rasprostranjeno državno vlasništvo kao jedan od glavnih uzroka lošeg ekonomskog stanja u Hrvatskoj navode i drugi ekonomski analitičari koji još uvijek zazivaju smanjenje upliva države u tržišnu ekonomiju.⁵¹

Tablica 7. Otvorenost tržišta⁵²

Konačna Heritageova ocjena hrvatskog gospodarstva je prilično loša. Naglašava se da je ono u višegodišnjoj recesiji te se i dalje suočava s nedostatkom konkurentnosti i s brojnim birokratskim poteškoćama u investicijskom polju. Karakteristična je nekontrolirana državna potrošnja i preširoki javni sektor, a nedostatak ozbiljnih reformi u tom pogledu ozbiljno narušavaju dinamičnost privatnog sektora. Državno vlasništvo u brojnim je sektorima i dalje znatno, a korupcija i dalje nagrizava povjerenje javnosti u vladu. Novi zakon o radu donesen je u srpnju 2014. kako bi se tržište rada učinilo fleksibilnijim i dinamičnijim, ali s obzirom na nedostatak napretka u drugim kritičnim područjima, njegov utjecaj je upitan.⁵³

Prema Heritageovoj analizi, ukupno gledajući, nakon završetka Domovinskoga rata Hrvatska je imala znatno poboljšanje u pogledu otvaranja tržišta, monetarne slobode te nešto manje u borbi protiv korupcije. Premalen pomak je u slobodi poslovanja, dok su pitanja prava vlasništva, fiskalne slobode, tržišta rada, a pogotovo potrošnje države, imali izrazito negativan trend. Kao ključne probleme Heritageova analiza navodi slabost vladavine prava i loše upravljanje javnim financijama.

50 Ibidem.

51 Nušinić, Teodorović, Privatization and State Interventionism in Croatia at the Turn of the Century.

52 Miller, Kim, 2016 *Index of Economic Freedom*, str. 170.

53 Ibidem, str. 169.

Tablica 8. Kretanje ekonomskih sloboda 1996. – 2016.⁵⁴

Rule of Law	Government Size	Regulatory Efficiency	Open Markets				
Property Rights	-15,0	Fiscal Freedom	-6,6	Business Freedom	+5,3	Trade Freedom	+18,4
Freedom from Corruption	+18,0	Government Spending	-16,8	Labor Freedom	-1,9	Investment Freedom	+25,0
				Monetary Freedom	+78,7	Financial Freedom	+10,0

Ono što je indikativno u ovim podacima jest da su slobodno tržište i liberalni kapitalizam, za koje se tvrdi da u Hrvatskoj postoje već gotovo četvrt stoljeća, na vrlo niskoj razini.

O KAKVOM KAPITALIZMU JE U HRVATSKOJ RIJEČ?

Brojni kritičari tranzicijskih 1990-ih ističu kako se u Hrvatskoj vodila liberalna ili, češće spominjana, neoliberalna ekonomska politika i da je ekonomski život doktrinarno prepušten nesputanom *laissez faire* principu.⁵⁵ Jedan od razloga loših hrvatskih rezultata Vladimir Stipetić vidi u hrvatskom bezrezervnom prihvaćanju Washingtonskog konsenzusa (WAC) u čijoj je biti tzv. neoliberalna doktrina.⁵⁶ Sličan negativan sud ekonomskog neoliberalizma ima i Dragomir Vojnić,⁵⁷ a Slavko Kulić posebno je u tome dramatičan jer neoliberalizam vidi čak kao socio-neo-darvinizam.⁵⁸

Takve ocjene paušalnim smatraju Velimir Šonje i Boris Vujčić koji su analizirali koliko su opravdane tvrdnje da je s početkom tranzicije u Srednjoistočnoj Europi liberalizam postao glavna ideološka vodilja ekonomske politike. Nasuprot tvrdnji da je neoliberalna politika odredila hrvatski ekonomski razvitak 1990-ih i dovela ga do krize, Šonje i Vujčić navode niz primjera koji pokazuju kako liberalizacije u mnogim područjima gotovo i nije bilo.⁵⁹

Slično njima i brojni drugi autori smatraju da je u Hrvatskoj umjesto pravog liberalnog kapitalizma u tranziciji nastala neka vrsta tzv. *crony* kapitalizma (od engleske riječi *crony*: blizak prijatelj, drug), koji se kod nas najčešće prevodi kao

54 Ibidem, str. 170.

55 Vidi npr. Stipetić, *Dva stoljeća razvoja hrvatskoga gospodarstva*, str. 119–120.

56 Stipetić, *Hrvatsko gospodarstvo*, str. 63.

57 Vojnić, *Zemlje u tranziciji*, str. 368.

58 Kulić, *Economic Aspects of the Knowledge Society*, str. 129–153.

59 Šonje, Vujčić, "Liberalizam" u vođenju ekonomske politike, str. 149–164.

ortački, prijateljski, kumovski ili rođački kapitalizam.⁶⁰ U ekonomskoj teoriji sintagmom *crony* kapitalizam označava se oblik suvremenog kapitalizma u kojem poslovanje i uspjeh gospodarskog subjekta ovisi o bliskim, rodbinskim, prijateljskim, odnosno ortačkim odnosima vlasnika tvrtki i političkih elita, pogotovo onih na vlasti. Ortački odnosi očituju se kao političko pogodovanje odnosno davanje povlastica određenim tvrtkama kroz građevinske, uvozne i druge dozvole, porezne olakšice i slične državne intervencije pa sve do odavanja tajnih informacija poput iznosa drugih ponuda u javnoj nabavi. Nejasni zakonski i drugi propisi, koji se često selektivno primjenjuju, uobičajeni su te predstavljaju faktor opterećenja za svaki poslovni subjekt na tržištu jer im državna regulacija nepravednom i selektivnom primjenom može iznenada omesti ili srušiti posao. Da bi se od toga zaštitili poduzetnici nastoje ostvariti veze s političkim dužnosnicima.⁶¹ Zagovornici socijalističkih te zagovornici kapitalističkih sustava optuživali su jedni druge za pojavu ortačkog kapitalizma.⁶²

S obzirom da i u Hrvatskoj i kritičari i zagovaratelji neoliberalizma često u svojoj argumentaciji navode iste činjenice (posljedice), ali govore o različitim uzrocima, u novije vrijeme se u debatama o tranzicijskoj prošlosti, kapitalizmu i budućem razvoju javljaju nova teorijska objašnjenja. U hrvatskome slučaju ideja ortačkog kapitalizma čini se kao funkcionalno objašnjenje nastanka velikoga dijela novih elita. Znatan dio njih nastao je kroz proces privatizacije koji je bio kontroliran od strane vladinih tijela, ili kroz velike vladine narudžbe i investicije putem proračuna i državnih tvrtki. Takve vrste ekonomskih transakcija izrazito su podložne korupciji, pa Ivanković i Šonje postavljaju tezu da koruptivne privatizacije, javne nabave i investicije koje su se dogodile u hrvatskoj tranziciji ne predstavljaju anomalije, nego upravo formativne procese novih društvenih odnosa i elita.⁶³ Taj proces često se naziva tajkunizacijom.⁶⁴

Ivanković i Šonje polaze od pretpostavke da je vrlo moguće da živimo u sustavu u kojemu istovremeno postoje radikalni državni intervencionizam i netransparentno neregulirano tržište koje neefikasno alocira resurse, koji se

60 Radi jasnije i preciznije upotrebe u ovome članku koristit ću naziv ortački kapitalizam.

61 Haber, Introduction; Crony Capitalism Definition.

62 Zagovornici socijalizma smatraju da je ortački kapitalizam neizbježna posljedica čistog kapitalizma što objašnjavaju tvrdnjom da ljudi na vlasti, bili to poslovni krugovi, bile to vlade, čine i činit će sve da ostanu na vlasti, a da je jedini način za to stvaranje mreže između vlade i poslodavaca koji podržavaju jedni druge. S druge strane, zagovornici kapitalizma vjeruju da ortački kapitalizam nastaje iz motiva socijalističkih vlada da kontroliraju državu i tržište. To pred tvrtke na tržištu stavlja značajne prepreke zbog čega one počinju usko surađivati s vladama kako bi na tržištu postigle najveći uspjeh. Crony Capitalism Definition.

63 Ivanković, Šonje, *Nedemokratski kapitalizam i nova tranzicija*, str. 10.

64 Prema Županovu, tajkun (ili pajdaški kapitalist) je idealan tip političkoga kapitalista koji je svoj uspon doživio u procesu privatizacije. Takvi kapitalisti isisavaju kapital iz poduzeća koja s vremenom propadaju, a konačnu cijenu plaća državni proračun, odnosno porezni obveznici; Županov, *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*, str. 80–81.

dopunjuju, a ne suprotstavljaju. Kada anomalije na takvom tržištu postanu i u javnosti previše vidljive, obično uslijedi administrativna intervencija. Isto tako s druge strane, kad država lošim upravljanjem krene umanjivati vrijednost resursa, obično uslijedi nekakva privatizacija. Ivanković i Šonje stoga smatraju da je potpuno svejedno prevladava li radikalni državni intervencionizam ili netransparentno neregulirano tržište jer nijedna ni druga krajnost nemaju blagotvorne učinke na funkcioniranje društva niti stvaraju efikasno tržišno gospodarstvo. Stoga oni današnju situaciju u Hrvatskoj dijagnosticiraju kao „nedemokratski kapitalizam“ u kojemu prava ne vrijede jednako za sve, već su privilegij.⁶⁵ Smatraju da je bez dubinske socio-kulturne transformacije nemoguć ekonomski napredak te da tržišno gospodarstvo samo po sebi ne jamči održiv ekonomski i društveni razvoj.⁶⁶

Pored ovih analiza karaktera kapitalizma iz perspektive ekonomista, funkcionalnu kvalifikaciju nudi i sociolog Josip Županov koji govori o „političkom kapitalizmu“, tj. kapitalizmu koji se ne zasniva na slobodnom poduzetništvu, nego na klijentelizmu (ortakluku novonastalih kapitalista s vlastima) i korupciji.⁶⁷ Županov govori da je takav kapitalizam nastao i svoj vrhunac doživio upravo u jugoslavenskom samoupravnom socijalizmu, a da se u tranziciji institucionalizirao i oslobodio ideoloških značajki.⁶⁸ Predstavnik takvog kapitalizma vidio je i na lijevoj i na desnoj strani političkog spektra i to je smatrao glavnim razlogom nemogućnosti stvaranja istinskog poduzetničkog kapitalizma.⁶⁹ Smatrao je da se u većini bivših socijalističkih zemalja razvio ovakav politički kapitalizam zasnovan na legalnim i polulegalnim privilegijama, ali i na otvorenom kriminalu i pljački, što je posebno došlo do izražaja u ratnim sukobima. Županov je u tranzicijskim državama prepoznavao postojanje oba tipa kapitalizma (i politički i poduzetnički), s time da je onaj politički držao utjecajnijim.

Županovlvenu tezu podupiru Vladimir Cvijanović i Denis Redžepagić koji također smatraju da je hrvatski oblik kapitalizma specifičan u formi i nastajanju te da je izravno povezan s prethodnim socijalističkim razdobljem. I oni smatraju da je u Hrvatskoj od političkog kapitalizma (kako ga definira Županov) proces tekao prema „klijentelističkom kapitalizmu“ te da se svi ti modeli ne mogu promatrati kao čisti (idealni) modeli koji u takvom potpunom obliku postoje u praksi,⁷⁰ što je također na tragu onoga što govore Ivanković i Šonje.

Kako se većina analitičara slaže u ocjeni da je kapitalizam u Hrvatskoj u značajnoj mjeri degenerativan, postavlja se logično pitanje što je uzrok tomu.

65 Ivanković, Šonje, *Nedemokratski kapitalizam i nova tranzicija*, str. 8–10.

66 Ibidem, str. 12.

67 Županov, *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*, str. 60–64.

68 Ibidem, str. 62–63.

69 Županov, *Komunističko naslijeđe i izgledi ljevice*, str. 45.

70 Cvijanović, Redžepagić, *Od političkog kapitalizma do klijentelističkog kapitalizma*, str. 99–100.

UZROCI „KRNJE“ TRANZICIJE – PITANJE NASLIJEĐA

Kada govorimo o društveno-ekonomskom naslijeđu postoji jedan značajan faktor kojeg se ne smije zaobići u bilo kakvoj široj analizi, a to je faktor mentaliteta. U istraživanju povijesti mentaliteta hrvatska historiografija umnogome zaostaje za svjetskim trendovima jer je uglavnom ograničena na svoje tradicionalne metode, a interdisciplinarni i transdisciplinarni pristupi tu su nužni. Bez takvih pristupa nemoguće je dublje poznavanje naše novije povijesti, jer se gubi iz vida da se mentalitetski, kulturološki i vrijednosni i drugi tragovi prošlosti prenose transgeneracijski.⁷¹

Jedan od rijetkih hrvatskih znanstvenika koji se bavio pitanjem socijalističkog naslijeđa u postsocijalističkoj Hrvatskoj jest spomenuti sociolog Županov. On je na početku 21. stoljeća smatrao da je upravo kulturno i institucionalno naslijeđe socijalizma glavna prepreka uspješnom primitku zapadnoga liberalnog kapitalizma u istočnoeuropski i balkanski političko-društveni ambijent. Specifičan „društveni ugovor“, odnosno ono što je on nazivao „koalicijom političke elite i radništva“, jedan je od značajnijih čimbenika zbog kojih se socijalizam održavao više desetljeća. Županov je smatrao da postoji skup kolektivnih stavova koje je nazivao „egalitarnim sindromom“,⁷² a taj sindrom je pojasnio objašnjavajući zašto je propala jugoslavenska privredna reforma iz sredine 1960-ih. Županov smatra da ni radništvo ni politička elita nisu bili zainteresirani za uspjeh tih reformi. Politička elita zato jer bi njome izgubila znatan dio moći u korist tehnokratskih struktura i menadžerskog sloja, a sami radnici zbog toga što bi jačanje tržišta favoriziralo obrazovanije i stručnije kadrove, a slabije kvalificirani i lošiji radnici bili bi prepušteni tržištu rada što je značilo da bi mnogi od njih izgubili svoja sigurna radna mjesta. U takvoj konstelaciji politička elita je „štitila“ radnika osiguravajući mu radno mjesto i socijalna prava, a radnici su političkoj eliti davali dnevno-političku i historijsku legitimaciju.⁷³

Veliki upliv države na tržište rada nastavlja ovakav odnos i u današnjoj Hrvatskoj i može se pretpostaviti da su veliki protivnici tržišnih (liberalnih) reformi i oni koji žele zadržati neke elemente bivšega društvenog ugovora između radnika i političke elite. I danas je, prema nekim autorima, jedna od značajnijih prepreka dobrom gospodarenju i državnom i javnom upravljanju nedostatak političke volje za provođenjem stvarnih reformi. Prema Vizek, to je slučaj i u gospodarenju javnim poduzećima, jer javna poduzeća djeluju kao ishodište značajne političke moći. Političke stranke imaju izravnu mogućnost imenovanja članova uprava i nadzornih odbora tih poduzeća te izravnu mogućnost zapošljavanja stranačkog kadra. Kroz ta dva mehanizma političke stranke tijekom četiri godine političkog ciklusa imaju

71 Rendić-Miočević, *Uvod u hrvatsku interdisciplinarnu povijest*, str. 12–13.

72 Županov je ovu sintagmu skovao još 1969. Županov, *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*, str. 23.

73 Županov, *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*, str. 27–30, 38.

prilikom zaposliti oko 20 000 ljudi te zbog toga, smatra Vizek, nijedna velika politička stranka ne predlaže profesionalizaciju upravljanja javnim poduzećima.⁷⁴ Iako nisu provedena neka egzaktna istraživanja, vrlo je lako pretpostaviti da takav princip „društvenog ugovora“ želi zadržati većina onih koji rade u državnom i javnom sektoru, pogotovo sindikati, kao i one privatne tvrtke naslonjene na državni proračun. Iako većina građana i danas zagovara pro-tržišne reforme, rijetko koja skupina naslonjena na državni proračun to doista i želi. Tako u Hrvatskoj i danas imamo situaciju u kojoj bi svi htjeli reforme, ali tako da ne počnu od njih.

Odnos politike i ekonomije vrlo je blizak i kompleksan, pogotovo kad je riječ o odnosu demokracije i kapitalizma. U politološkoj i ekonomskoj literaturi dominira mišljenje kako suvremena demokratska društva i tržišne ekonomije imaju zajednički temelj u modernom individualizmu, načelu da je čovjek kao slobodan pojedinac osnova društva koji se kao takav oslanja prvenstveno na sebe te se slobodno udružuje s drugim pojedincima.⁷⁵ Nasuprot tim principima stoje socijalističke politike i ekonomije koje se temelje na kolektivizmu, odnosno kolektivističkim vrijednostima.⁷⁶ Ono što se postavlja kao značajno istraživačko pitanje iz perspektive povijesti mentaliteta jest otkriti kakav je odnos građana u današnjoj Hrvatskoj prema kolektivističkim vrijednostima.

Jedno takvo manje istraživanje s početka tranzicije napravio je Županov. On je koristio anketu koju su Rose i Haerpfer 1992. proveli u deset postkomunističkih zemalja, među kojima su bile i Hrvatska i Slovenija.⁷⁷ Iz anketnih pitanja Županov je izdvojio četiri koja su se odnosila na tzv. kolektivističke vrijednosti, a bile su grupirane na četiri skupine: zarada (trebaju li zarade biti izjednačene ili zarada treba ovisiti o individualnim postignućima); briga za dobrobit pojedinca (treba li brigu o dobrobiti pojedinca voditi država ili on sam); vlasništvo (gdje ispitanik bira između državnog vlasništva i privatnog poduzetništva); sigurnost zaposlenja (preferira li ispitanik visoko sigurno, ali slabo plaćeno radno mjesto, ili pak prilično nesigurno, ali dobro plaćeno radno mjesto). Postotke odgovora u smjeru kolektivističkih vrijednosnih orijentacija Županov je objedinio, izračunavši prosječni postotak za sve četiri dimenzije za svaku zemlju zasebno. Time je dobio zajednički indeks za svaku zemlju, pa je sve anketirane zemlje poredao na ljestvici (vidi tablicu 9) kolektivističkih vrijednosnih orijentacija.⁷⁸

74 Vizek, Poslovanje javnih poduzeća i njihov značaj za ekonomsku aktivnost u RH.

75 Ivanković, Šonje, *Nedemokratski kapitalizam i nova tranzicija*, str. 9.

76 Važno je istaknuti da rasprave o ovim ekonomskim postulatima često u javni, ali i akademski diskurs dovode do simplificiranih pitanja o tome koji je društveno-ekonomsko-politički sustav bolji: komunizam ili kapitalizam. O tome opširnije vidi: Antić, Vlahovec, Was Communism Better?: A Comparison of Economic and Social Development of Croatia, Bulgaria, Hungary, Poland and Romania.

77 Rose, Haerpfer, *Mass Response to Transformation in Post-communist Societies*.

78 Županov, *Komunističko naslijeđe i izgledi ljevice*, str. 42–43. Kompletne tablice daje u: Županov,

Tablica 9. Kolektivističke vrijednosne orijentacije tranzicijskih država 1992.

Zemlja	Prosječni u %
Bugarska	53,7
Poljska	51,5
Mađarska	47,7
Slovenija	47,5
Bjelorusija	46,2
Rumunjska	46,2
Ukrajina	44,0
Slovačka	33,5
Hrvatska	32,7
Češka	30,2

Županov ove brojke promatra kao svojevrсни indeks koji upućuje na odgovor koliko se „komunističko naslijeđe“ sačuvalo u svijesti ljudi.⁷⁹ Hrvatska je na toj ljestvici bila predzadnja – daleko iza Slovenije iako su obje zemlje bile dio istog sustava i iste savezne države. Tadašnju relativno nisku podršku kolektivističkim vrijednostima u Hrvatskoj Županov je objašnjavao ponajprije ratnim zbivanjima. Naime, smatrao je da je agresijom komunistički indoktrinirane Jugoslavenske narodne armije (JNA), s njenim komunističkim znakovljem (crvenom zvijezdom), većina Hrvata bila prisiljena naglo redefinirati čitavo svoje društveno iskustvo u posljednjih četrdeset godina života u Jugoslaviji da dokažu sebi i drugima da su žrtve, a ne pomagači bivšeg režima.⁸⁰

Da je Županov bio na pravome tragu, pokazali su značajno „bolji“ rezultati na početku novog tisućljeća. Ispitivanja javnog mnijenja s početka 2000-ih pokazivala su da se razdoblje socijalizma počelo promatrati kao razdoblje jakih socijalnih prava i temeljne socijalne sigurnosti.⁸¹ No, to nisu bili samo dojmovi građana, nego je tim smjerom krenula i državna politika. Siniša Zrinščak smatrao je da se naslijeđe prošloga socijalističkoga sustava javilo i na institucionalnoj razini u sferi socijalne politike hrvatskih vlasti što je vidio u provođenju širokih programa socijalne sigurnosti, u visokim javnim socijalnim troškovima, u nerazvijenostima usluga, u slabostima privatnog sektora te u tendencijama zadržavanja dotadašnjih državnih naknada.⁸²

Social Legacy of Communism, str. 448–451.

79 Županov, Komunističko naslijeđe i izgledi ljevice, str. 42–43.

80 Županov, Social Legacy of Communism, str. 450–451.

81 Zrinščak, Socijalna politika u kontekstu korjenite društvene transformacije postkomunističkih zemalja, str. 139.

82 Ibidem, str. 155–156.

Županov je u svojim radovima naglašavao da u Hrvatskoj uglavnom dominiraju kolektivističke vrijednosti te da u vrijednosnim orijentacijama većine hrvatskih građana pravo čovjeka kao pojedinca nije postalo dominantan trend i u tome je vidio najveći problem hrvatske integracije u Europsku uniju. Jednim od glavnih razloga smatrao je upravo socijalističko iskustvo hrvatskog čovjeka.⁸³

Pored Županova, utjecaj socijalističkog naslijeđa prepoznavali su i autori iz drugih znanstvenih disciplina. Tako je npr. već sredinom 1990-ih ekonomist Vidoje Vujić smatrao da u Hrvatskoj tijekom tranzicijskoga razdoblja nije provedena afirmacija poduzetničke filozofije i sustava vrijednosti. Smatrao je da je država bila dužna uspostaviti standarde i okvire pravnog poretka, odnosno uspostaviti vladavinu prava i u sferi gospodarstva, a pojedincu propisati standard i alternative ponašanja koje bi on sam slobodno birao.⁸⁴ Povjesničar Dušan Bilandžić je 1999. govorio o problemu i potrebi potiskivanja mentaliteta naslijeđenog iz ere komunizma kojeg je opisao izrekom „Ne možeš me tako malo platiti, koliko ja mogu malo raditi“.⁸⁵ Politolog Pero Maldini je u prvim godinama novog milenija u Hrvatskoj vidio brojne elemente onoga što je Županov nazivao egalitarnim sindromom. Smatrao je da se taj egalitarizam očitovao u želji i praksi raspodjele dobara prema principu svakome jednako bez obzira na individualni doprinos, u antipoduzetničkom stavu koji u privatnom poduzetništvu vidi iskorištavanje, te u negativnom stavu prema stručnom znanju i profesionalnim normama (kada se struci pretpostavlja “zdravorazumsko” znanje, odnosno ideološki i politički kriteriji koji stvaraju negativnu kadrovsu selekciju).⁸⁶

Danas sve ove pretpostavke postavljaju pred znanost, koja želi holistički pristupiti istraživanju procesa tranzicije, potrebu provođenja novog istraživanja kolektivističkih vrijednosti hrvatskih građana sličnog onome s početka 1990-ih. Moja je pretpostavka da bi još veći postotak hrvatskih građana pozitivno gledao na kolektivističke vrijednosti. Razlozi su brojni, ali jedan od najvažnijih svakako je slaba zastupljenost pravog poduzetničkog kapitalizma i pojava onoga što smo u ovom članku nazvali političkim, klijentelističkim, ortačkim ili nedemokratskim kapitalizmom. Nakaradan sustav upravljanja, neučinkovitost državnih institucija, preslabo gospodarstvo, negativno tranzicijsko iskustvo te recentna svjetska gospodarska kriza, na brojne građane ostavili su dojam

83 Županov, *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*, str. 193–209.

84 Vujić, *Izgradnja poduzetničke filozofije, infrastrukture i javnog managementa*, str. 278. Vujić je imao dosta kritičan pogled na pitanje vladavine prava u ekonomiji: „Potrebno je, zapravo, veće ulaganje u vrijednosni sustav društva, posebice u neformalno obrazovanje ljudi. Tim se putem najbrže može oblikovati stil i kultura rada, ne samo poslodavaca i posloprimaca, već i svih građana. Treba izgraditi državu koja će se držati svojih zakona i obećanja, a ne državu u kojoj će vladati zakon stranačke stege, te samovolja uredskih i šalterskih djelatnika.“ Ibid, str. 279.

85 Bilandžić, *Osmogodišnji rezultati smjene vlasti i tranzicije u Hrvatskoj*, str. 13.

86 Maldini, *Demokratizacija i vrijednosne orijentacije u hrvatskom društvu*, str. 87.

da je sve to posljedica uvođenja kapitalističkih društvenih odnosa. Stoga se u nekadašnjim socijalističkim eksperimentima traže i vide neka bolja rješenja i neka bolja vremena. U socijalističkom sustavu kojeg su kreirali komunisti u bivšoj Jugoslaviji, temeljni društveni postulat bila je ideja jednakosti i socijalne sigurnosti radnika koja danas brojnim hrvatskim građanima, pogotovo onima nižeg socijalnog statusa, zvuči pravedno i primamljivo. Unatoč generalnim i deklarativnim iskazima u korist liberalne demokracije i tržišnog gospodarstva, kod velikog broja građana javlja se nostalgican stav prema nekadašnjoj socijalističkoj državi.⁸⁷

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Četvrt stoljeća je prošlo od početka tranzicije, a ona još uvijek nije izvršena u gospodarskom sustavu, prvenstveno u pogledu načina upravljanja. Već i površna analiza otvara prostor pretpostavci da hrvatsko gospodarstvo u mnogim elementima nije bitno promijenilo svoj karakter. Prema Heritageovom indeksu ekonomskih sloboda može se zaključiti da je liberalni kapitalizam u Hrvatskoj na niskoj razini. Hrvatsko gospodarstvo je po većini parametara ekonomskih sloboda neslobodno jer je državna prisutnost u ekonomiji izrazito visoka. Država koja je sveprisutna na tržištu sveprisutna je i u brojnim drugim sferama društvenog života. Prevelik upliv države u društvo mijenja izvorni smisao moderne države – ona umjesto sluge postaje patron svojih građana. Ako je takav odnos dugotrajan i u porastu, i sami građani (individue) sve više počinju u državi gledati svoga skrbnika. S druge strane, tamo gdje država treba imati jasan i pravedan upliv, ona to nema, kao što je slučaj s pravosuđem. U prvom redu mislim na princip vladavine prava koji se primjenjuje selektivno, na izostanak stabilnih društvenih normi i principa te na njenu neefikasnost u borbi protiv organiziranog kriminala, korupcije i nepotizma.

Zaključak koji mi se iz prikazanog stanja nameće jest da tranzicija iz socijalističkog u liberalno-demokratski kapitalistički sustav nije provedena u skladu s proklamiranim liberalno-demokratskim postavkama. Štoviše, smatram da u nekim sferama društvenog života nije provedena uopće. Stvarna tranzicija je provedena ponajviše u formi političkog sustava, prvenstveno u smislu izlaska i političke diktature u višestranački parlamentarni sustav. Međutim, nakon te formalne institucionalne faze, politička demokratizacija podrazumijeva „uspostavu autonomnog, od državnog i političkog utjecaja slobodnoga građans-

⁸⁷ Maldini smatra da se radi o većini stanovništva; Maldini, *Demokratizacija i vrijednosne orijentacije u hrvatskom društvu*, str. 99.

kog društva, organizaciju državnih službi, dovođenje administracije u funkciju službe svim građanima te ostvarenje funkcija pravne države i vladavine zakona koja će osigurati slobodu, jednakost, ostvarenje prava građana i njihovu zaštitu.⁸⁸ Takvo stanje u Hrvatskoj još uvijek nije uspostavljeno.⁸⁹ Slažem se s Perom Maldinijem koji tvrdi da su izostanak demokratskoga političkog iskustva, političko, povijesno i kulturno naslijeđe ključni razlozi zbog kojih Hrvatska nije ostvarila svoje tranzicijske ciljeve na unutarnjem političkom planu.⁹⁰ S druge strane, u sferi gospodarstva i u političkoj kulturi građana, tranzicija je još udaljenija od svog završetka.

Analizirajući moguće uzroke prikazane „krnje“ tranzicije, legitimno je postaviti pitanje utjecaja naslijeđa nekadašnjeg socijalističkog sustava na današnje gospodarstvo, društvene odnose, političku kulturu i mentalitet građana. Očekivana brza tranzicija iz socijalizma u liberalno-kapitalistički sustav vjerojatno nije niti bila realna jer su oni koji su takav brzi prijelaz očekivali zanemarili kulturno, političko i ekonomsko naslijeđe gotovo polustoljetne komunističke vladavine. To naslijeđe, odnosno, tradicija, vrijednosti i stavovi uvelike oblikuju subjektivne orijentacije čovjeka u društvenim i političkim pitanjima te time određuju političko ponašanje i preferencije političkih elita, ali i samih građana.⁹¹ Kulturna i institucionalna naslijeđa u pravilu ne nestaju preko noći nego oblikuju svoje nasljednike bilo to u pozitivnom ili pak negativnom smislu.⁹²

Moja teza, koja se naslanja na tvrdnje brojnih ranije spomenutih autora, jest ta da je moguće da u sferi gospodarstva, političkoj kulturi i mentalitetu građana socijalističko naslijeđe i dalje ima preveliku ulogu te da je jedna je od značajnih prepreka za uspješan (ili možda bolje reći uspješniji) dovršetak hrvatskog tranzicijskog procesa. Je li to naslijeđe jedan od uzroka te krnje tranzicije i jedna od glavnih prepreka za uspješnu tranziciju iz socijalističkog samoupravljanja u liberalni-demokratski kapitalizam pitanje je na koje bi se odgovor možda mogao dati istraživanjem vrijednosnih orijentacija hrvatskih građana i usporedbom tih rezultata s ranijim istraživanjima.

U istraživanju društveno-ekonomskog naslijeđa samoupravnog socijalizma u postsocijalističkoj Hrvatskoj teško je doći do sasvim egzaktnih i neporecivih zaključaka, pogotovo kad govorimo o kulturnom i mentalitetskom naslijeđu.

88 Maldini, *Demokratizacija i vrijednosne orijentacije u hrvatskom društvu*, str. 82.

89 Matić, *Political Culture, Socio-Cultural Values and Democratic Consolidation in Croatia*, str. 15; Ramet, Matić, *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj*; Grabac, First, *Dinamika tržišne orijentacije hrvatskog gospodarstva*; Goldstein, *Odmak od načela liberalne demokracije u hrvatskom društvu 1990-ih godina*, str. 125–146.

90 Maldini, *Demokratizacija i vrijednosne orijentacije u hrvatskom društvu*, str. 81.

91 Maldini, *Uzročni procesi demokratskih promjena*, str. 328; Maldini, *Sociocultural Aspects of Transition*.

92 Županov, *Od Komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*, str. 14.

Jedan od mogućih načina istraživanja jest ispitivanje javnog mnijenja. Ispitivanja javnog mnijenja građana na početku tranzicije pokazivala su određeni odmak od socijalističkih kolektivističkih vrijednosti. S vremenom se taj odnos mijenjao i pretpostavka je da bi danas građani Hrvatske u pitanjima ekonomije i društvenih odnosa pokazali manje liberalnih individualističkih, a više socijalističkih kolektivističkih stavova i vrijednosti.

Po uzoru na istraživanja koja su početkom 1990-tih provodili Rose i Haerpfer odnosno Županov, bilo bi vrijedno danas provesti istraživanje vrijednosnih orijentacija populacije. Nakon istraživanja bi mogli usporediti dobivene podatke i rezultate s analizama javnog mnijenja iz razdoblja razvijenog samoupravnog socijalizma (od druge polovice 1960-ih do početka 1980-ih).⁹³ Ovakvo istraživanje bi potvrdilo, a možda i opovrgnulo, pretpostavke nekih društvenih i ekonomskih analitičara, koju i sam razrađujem, da je prosječan građanin Hrvatske opterećen prevelikim socijalnim očekivanjima od države i da je baštinik mentaliteta kolektivismu.

93 Prva istraživanja javnog mnijenja u Hrvatskoj počela su se provoditi sredinom 1960-ih na Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu. Ilišin, *Institut za društvena istraživanja u Zagrebu 1964.-2014.*, str. 26, 43, 160–164.; Opširnije o istraživanju javnog mnijenja u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj vidi Lamza-Posavec, *Javno mnijenje: teorije i istraživanje*, str. 45–48.

Nina Vodopivec

POSTSOCIALISTIČNA TRANZICIJA V ANTROPOLOŠKI PERSPEKTIVI

Prispevek je metodološke narave. Kot pove že naslov, bom na tranzicijo gledala skozi antropološko perspektivo. S post-socialistično tranzicijo sem se ukvarjala na področju dela (izkušenj, organizacije in delitve dela, razumevanja in vrednotenja dela), politik trga dela, zaposlitvenih in socialnih politik ter industrijskih razmerij in odnosov, konkretno z izkušnjami industrijskih tekstilnih delavk in delavcev. Na podlagi dosedanjega analitičnega dela poudarjam, da je treba, prvič, na postsocialistične spremembe gledati v prepletu različnih ravni, diskurzov in politik, ne zgolj produkcije in lastniškega prestrukturiranja, temveč tudi distribucije, družbenega varstva, saj ravno ta preplet zaznamuje človeška življenje. S postsocialističnim preoblikovanjem se namreč ni spremenil zgolj politični in ekonomski sistem, temveč tudi organizacija in ideologija dela, razumevanje delovanja in bivanja posameznika, spremenile so se družbene norme in pričakovanja. In drugič, da v analitični perspektivi ne kaže obravnavati zgolj spreminjanja materialnih pogojev, temveč tudi njihovega razumevanja, idejnih, mentalnih shem, načinov pogleda nanje in

njihove obravnave. Pod to točko štejem tudi pretresanje akademskih konceptov in kategorij, modelov, skozi katere raziskovalci razlagamo spremembe. Tranzicijo se večinoma razlaga z vidika političnih sprememb v kontekstu procesov demokratizacije družbe (večstrankarskega političnega sistema) oz. vzpostavljanja tržnih odnosov.⁹⁴ Kategorije se redko postavlja pod vprašaj skozi optiko drugih ved oz. se jih razlaga širše. To poskušam narediti v prispevku s sklicevanjem na antropologijo.

TRANZICIJSKI DISKURZ

Kot prvo izpostavljam problematičnost tranzicijskega diskurza. Kritika (predvsem antropologov in sociologov) opozarja, da tranzicijski diskurz predvideva avtomatični linearni razvoj, insinuira prehod od ene statične kategorije k drugi, ki naj bi premočrtno sledil ideji napredka in zahtevam kapitalistične ekonomije. Nekateri kritiki pri tem dodajajo, da kategoriji napredek in razvoj nista neproblematični, zato razgaljajo njuno zgodovinsko družbeno zaznamovanost (skozi analizo kontekstov, v katerih sta nastali oz. se krepita tudi danes) in vpetost v razmerja moči ter hierarhije.

Drugič, kritika je usmerjena proti obravnavi socializma v opoziciji s kapitalizmom z vidika zmage enega sistema nad drugim, v kontekstu poenostavljenih opozicij singularnosti. Kritiki v nadaljevanju opozarjajo, da tranzicijski diskurz ne predvideva družbenopolitičnih in ekonomskih sprememb kapitalističnega sveta, predpostavlja stabilnost in koherenco kapitalizma, ne zajame postfordizma, spremenjene organizacije produkcije, distribucije, premestitev kapitala, spreminjanja družbenih relacij med posameznikom, državo, podjetji in trgi tudi v t. i. zahodnih družbah.

Nekateri so zaradi premočne obremenjenosti pojma pričeli tranzicijo postavljati v navednice, drugi so poudarjali, da gre za negotovo tranzicijo, tretji pa so se v kritiki, da je tranzicija kulturni konstrukt zahodnega sveta, terminu odpovedali in ga nadomestili s transformacijo. Transformacija zajema predelovanje pomenskih in interpretativnih sistemov in več možnih oblik razvoja ter ne le enega končnega rezultata.⁹⁵ Razmišljanja so se oblikovala v opoziciji do pristašev

94 Predvsem z vidika političnih in ekonomskih študij. Pri tem ne gre le za razlago sprememb, ampak tudi njihovo legitimacijo.

95 S problematiziranjem tranzicije in postsocializma se v Sloveniji ni ukvarjalo veliko raziskovalcev, med drugim so med antropologi in etnologi pisali Brumen, Muršič (Brumen, Muršič, Uvod v odčaranje tranzicije, str. 7–12) in Vodopivec (Vodopivec, *Labirinti postsocializma*), pregled stanja študija postsocializma v Sloveniji je leta 2015 podala Tanja Petrović (Petrović, *Studying Post-Socialism*, str. 267–282), več je bilo raziskav v okviru kulturoloških študij, popularne kulture, digitalnih medijev, spomina in kulturne dediščine (več o tej literaturi gl. Petrović, *Studying Post-Socialism*).

neokonzervativnih ekonomskih politik ter šok terapije predvsem v kritiki obravnave sprememb v luči diskontinuitet ter popolnega preloma.

V številnih kritikah se soočamo z različnimi analitičnimi pristopi: od razvojnih teorij do historičnega determinizma in nekaterih vmesnih različic.⁹⁶ Institucionalni ekonomisti in sociologi so opozorili na pomen institucionalne dediščine in kontinuitet. Antropologi so ob tem izpostavljali, da je pomembno pogledati na mikroraven, poudarjali so, da so institucije ljudje, lokalni akterji s svojimi vzorci razmišljanja, ki so bili tudi v preteklem režimu sestavni del vsakdanje življenjske rutine.⁹⁷ Z vpogledom v vsakdanje življenje so z etnografskim materialom opozarjali na številna vsakdanja pogajanja ljudi, na razkorak med politiko, družbenimi normami in živeto realnostjo, med zapisanim in želenim ter realnim, na učinke politik ipd.⁹⁸

Eno osrednjih vprašanj pri obravnavi t. i. tranzicije je, kako misliti preplet med preteklostjo in sedanjostjo. Akademiki in politiki, ki so komunizem razlagali kot totalitarni sistem, so poudarjali prelom med dvema političnima sistemoma. Tisti, ki so v komunizmu zaznavali avtonomne socialne forme, so dokazovali kontinuiteto. Po sociologu Michaelu Burawoyu in antropologinji Katherine Verdery pa ne gre za odkrivanje ostankov oz. dediščine socialistične preteklosti, temveč za analiziranje različnih načinov prepletanja preteklosti in sedanjosti. Preteklost je preoblikovana in konstituirana kot odgovor na sodobne napetosti in tržne iniciative. Odzivi ljudi v sodobnem času so tudi reakcije na sodobne mednarodne povezave in premestitve kapitala v institucijah.⁹⁹ Takšen pristop sem pri svojem delu poudarjala tudi sama.

Kritiki postsocialistične tranzicije so podobno kot postkolonialni teoretiki opozarjali na problematične enoznačnosti pri razlagi sprememb ter pod vprašaj postavljali številne predpostavke, ki jih (tudi raziskovalci) dojemamo kot samoumevne. Razgaljali so mehanizme konstrukcije socialistično drugega, hkrati pa poudarjali, da se procesi preoblikovanja odvijajo v medsebojni prepletenosti lokalno globalnega. Po besedah antropologa Dona Kalba, ki se je ukvarjal s postsocialističnimi spremembami na Poljskem in v Rusiji, gre razvoj v teh državah razumeti v sklopu in kontekstu globalnih procesov, ki krepijo določene trende in zavirajo druge, ter ne zgolj kot rezultat napačnih dispozicij. Lokalne (ali nacionalne) zgodovine niso produkt izoliranih procesov, temveč kreacije kompleksnih interakcij med lokalnimi družbenimi mrežami, institucijami in širšim okoljem.¹⁰⁰ Slednje zajamejo tudi razmišljanje o preteklem socialističnem razvoju in vpetosti v svet. Antropologinja Johanna Bockman je poudarila, da socializem ni bil lokalno izoliran fenomen, temveč sestavni del transnacionalnega

96 Primerjaj Stark, Path dependence; več o mednarodni literaturi Vodopivec, *Labirinti postsocializma*.

97 Lampland, The advantages, str. 32.

98 Tudi sama sem sledila takšni metodološki usmeritvi v Vodopivec, *Labirinti postsocializma*.

99 Burawoy, Verdery, Introduction, str. 1–18.

100 Kalb, Localizing Flows, str. 12.

prostora. Njena teza je bila, da je jugoslovanski samoupravni sistem zaznamoval razpravo o globalni ekonomiji in transnacionalni zgodovini. Bockman je ugotavljala odnose med Jugoslavijo in Perujem in njune medsebojne vplive ter implementacijo socialističnih politik jugoslovanskega modela v petdesetih, šestdesetih letih v latinski Ameriki (pred prihodom t. i. fantov iz Čikaga).¹⁰¹

Naslednje vprašanje je, ali tranzicijo obravnavamo kot analitičen koncept ali se sklicujemo na uporabo termina v vsakdanjem jeziku. Ideja tranzicije nam lahko pove veliko o družbenih predstavah in reprezentacijah novih ekonomsko-političnih režimov.¹⁰² Tranzicija je tesno povezana s procesi modernizacije, ki vpeljuje določene predstave racionalnega sveta. Le-ta je imela tako v socialističnih kot tudi postsocialističnih družbah, oboje so se konstituirale kot tranzicijske, ključno vlogo. Razprave o modernizaciji po drugi svetovni vojni so zajele industrializacijo, urbanizacijo in družbeno-politični razvoj v socialističnem duhu. S propadom socialističnih držav se je začelo govoriti o novi globalni resnici, ki je socializem izenačila s historično stagnacijo. Diskurzi o modernizaciji so se v tem času v Sloveniji navezovali na ideje demokracije, tržnega gospodarstva, potrošništva, razvoja informacijske družbe in družbe znanja. Ideje o modernizaciji seveda ne pomenijo le družbenih predstav, temveč dejansko zaznamujejo življenja ljudi. Modernizacija v takšnem razumevanju ni analitični koncept, ampak kulturna metafora, zamišljena konstrukcija, polna različnih (družbenih) pomenov.

Osrednji modernizacijski narativ v okviru tranzicije se sklicuje na zmago kapitalizma nad socializmom in (eksplicitno ali implicitno) pristaja na premočrtni razvoj od socializma k tržnim ekonomijam. Po drugi strani ljudje na vsakdanji ravni s svojimi pogledi, razumevanji in spomini v vsakdanjem življenju kažejo, da življenje ne poteka po linearnem načrtu ideologov modernizacije (kar pa ne pomeni, da ideje v celoti zavračajo). Kritiki enoznačnih linearnih teorij modernizacije in tranzicije z analiziranjem vsakodnevnega življenja posameznikov na mikroravni poudarjajo, da »moderno« in »tradicionalno« soobstajata ter se prepletata v antagonističnem in v harmoničnem razmerju.¹⁰³ V takšnih pogledih ne gre za idejo, da družbe prevzemajo konkretne oblike modernizacije, temveč jih ponovno izumljajo, jim nasprotujejo, jih prilagajajo in neprestano tudi re-interpretirajo v specifičnih prostorsko-zgodovinskih okvirih.

Sama sem se s postsocialistično tranzicijo¹⁰⁴ in doživljanji sprememb ukvarjala na primeru industrijskih tekstilnih delavk in delavcev. Industrijske delavce je

101 Bockman, *Markets*.

102 Brandtstädter, *Transitional Spaces*, str. 132; Vodopivec, *Modernizacija in tranzicija*, str. 377–402.

103 Pine, *Dangerous Modernities?*, str. 183–201.

104 V prispevku uporabljam oba termina: tranzicijo in transformacijo. S prvim se sklicujem na družbene predstave in pričakovanja, na uporabo termina v vsakdanjem življenju, z drugim pa na analitični koncept.

zaznamoval dvojni prehod, konec socializma in procesi deindustrializacije. Pripovedi o industrijskih delavkah in delavcih se večinoma pojavljajo kot pripovedi o koncu, zatonu in propadu. Etnografije pa kažejo na kompleksnejše podobe, ki spodbijajo enostavne enoznačnosti. Poudarjam, da nians ne kaže spregledati, saj so pomembne, ker dajejo življenju ton, barvo, občutja, ki zaznamujejo in vzpostavljajo življenjsko dinamiko, zato jih gre vzeti v obzir in resneje preučiti.

Pri svojem delu sem se osredotočila na načine, kako delavke in delavci izkušajo družbena preoblikovanja, kako jih le-ta zaznamujejo, kako jih sooblikujejo. Z mikroravni – proizvodne hale – sem sledila reorganizaciji v tovarniškem prostoru, redefiniciji ter izkušnjam dela v tovarni, preoblikovanim odnosom v lokalnem okolju k širšemu analitičnem vpogledu v spremembe na trg dela, v preoblikovanje zaposlitvenih in socialnih politik ter v analizo družbenih pričakovanj. Družbena pričakovanja sem povezala z zahtevo po preoblikovanem posamezniku v novem času ter s spreminjanjem vrednot, družbenih norm, mehanizmov družbenega upravljanja in nadzora. Med drugim sem ugotavljala, da izkušnje industrijskih delavk in delavcev močno zaznamujejo preoblikovane reprezentacije v družbi. Reprezentacije niso zgolj podobe, temveč prinašajo ideološke in politične implikacije ter učinke, povezane so z odnosom in pogledom na delavce, s pričakovanji in z zahtevami po določenem načinu obnašanja in delovanja. Kot sem poudarjala, so tesno povezane z izključevanjem družbene skupine v novih sistemih nekdanjih socialističnih držav.

Ob tem sem se sklicevala na novejšje študije delavskega razreda,¹⁰⁵ ki so se osredotočile na konstruiranje izkušenj v kontekstu konkretnih družbenih reprezentacij delavskega razreda. Razprave so problematizirale povezavo med kulturo in identiteto. Kritično so se usmerjale v obravnave ekonomskih razlik, ki so (ekonomsko) neenakost direktno prevajale v kulturno razliko. Delavska kultura in identiteta se je v tem smislu kazala kot direkten rezultat pogojev dela. Temeljno v obravnava ostaja vprašanje konceptualizacije razlike ter razredne kulture kot procesa. Sodobne študije delavskega razreda opozarjajo na problematičen način reprezentiranja delavcev kot pasivnih in odvisnih subjektov v različnih deželah (Gopniki v Rusiji, Neds ali Chavs v Veliki Britaniji, White Trash v ZDA ipd.), razkrivajo medijske in politične prikaze, ki delavski razred portretirajo kot družbeni problem *per se*. Diskurzivna konstrukcija družbeno izključenih pripadnikov delavskega razreda kot nemodernega in zaostalega, njihovo osiromašenje – ne le materialno, temveč tudi simbolno – je raziskovalka Chris Haylett poimenovala razredni rasizem.¹⁰⁶ Postsocialistične etnografije so pri tem poudarjale pomen simbolnih vpisov industrijskih delavk in delavcev v

105 Russo in Linkon, *New Working Class Studies*.

106 Haylett, *Culture, Class and Urban Policy*, str. 55–73.

postsocialistični prostor,¹⁰⁷ kjer se nemodernost delavstva povezuje s preteklim socialističnim sistemom. Postsocialistična modernizacija se je namreč utemljevala v antisocialistični pozi.

Pri delu sem se osredotočila na konkretno družbeno skupino industrijskih delavk in delavcev ter nisem raziskovala t. i. tranzicije per se oz. kot družbenega fenomena v svoji totaliteti ali skozi sistemsko zaznamovanost različnih družbenih akterjev. Kot že rečeno, me je zanimala prepletenost različnih diskurzov, ravni, politik, norm, družbenih pričakovanj, pogojev in zaznamovanosti, nisem pa preučevala tranzicije v splošnem skozi točno določeno optiko (ekonomije ali politologije), kar je pogosto druga opcija raziskovanja.

S sklicevanjem na ekonomsko antropologijo sem opozarjala, da ne kaže pretresati načinov razmišljanja ekonomskih sprememb oz. gospodarstva zgolj skozi točno določeno optiko ekonomske doktrine. Ekonomski antropologi izpostavljajo družbena razmerja, na katerih temeljijo procesi produkcije, izmenjave, distribucije in potrošnje, kulturna razumevanja procesov, družbene odnose in hierarhije, ki procese vzpostavljajo oz. jih omogočajo, in poudarjajo, da pri analitičnem raziskovanju ne gledamo zgolj v produkcijo, temveč v družbeno reprodukcijo, v mrežo odnosov, neformalnih transakcij, recipročnosti, zaupanja, skrbstvenih praks. Sodobne kritike kličejo k razumevanju gospodarstva, ki bi bilo širše od preračunavanja, financ, profita, kot sestavnega dela širšega človeškega obstoja in delovanja. Sklicujejo se na širši pogled od zgolj konkretne namenskosti dejanja (ki naj bi temeljila na dobičku in koristi), na raznolike definicije vrednosti, na odnose zaupanja in skrbi, na ekonomijo afekta, mreže recipročnosti, oprijemljive in neoprijemljive vire, materialne in čustvene transferje, ki jih podpirajo moralne dolžnosti. Pristopi skušajo preseči sodobno ekonomizacijo družbe in znanosti, odpirati vpogled v drugačno razumevanje ekonomskih procesov, kot jih predstavlja logika ekonomije, osredotočajo se na primerjavo različnih modelov, tudi vsakdanjih praks navadnih ljudi.¹⁰⁸

POZIVI K PREOBLIKOVANJU MISELNOSTI IN NOVA DRUŽBENA PRIČAKOVANJA

Tranzicije naj bi bilo v Sloveniji konec z vstopom v EU leta 2004. Sprememb seveda s tem ni bilo konec, prav tako ne tranzicijskih¹⁰⁹ odločitev, politik, posledic le-teh, prestrukturiranj in s tranzicijo povezanih družbenih pričakovanj. Lahko

107 Stenning, *Where is the postsocialist*, str. 983–999.

108 Med drugim gl. več v deveti številki revije *Current Anthropology*, predvsem pregled v uvodu Susane Narotzky in Nika Besnierja, *Crisis, Value, and Hope*, str. 4–17.

109 Na tem mestu se sklicujem na tranzicijo kot družbeno predstavo in ne analitičen koncept.

bi rekli, da se ljudje ne spreminjamo tako hitro, kot bi to želele politične elite oz. v politični ter ekonomski doktrini zapisani kriteriji ali kot bi si marsikdaj želeli tudi sami. Pod vprašaj gre postaviti tudi samo zahtevo: kakšni bi morali postati v postsocialističnem svetu? Kako bi se morali obnašati? Pretresati kaže številne predpostavke, ki zahteve skozi točno določeno politično (pri tem ne mislim političnih strank, temveč politično v širšem smislu) in ekonomsko optiko podpirajo, ter pogledati na procese v kontekstu razmerij moči in hierarhije, z analitične distance in v povezavi z moralnimi implikacijami, ki jih te predpostavke prinašajo. V nadaljevanju me je zato zanimalo, kako se spremembe utemeljuje v družbi, kako udejanja oz. uresničuje.

Moja teza je bila, da procese legitimira paradigma samoodgovornosti.¹¹⁰ Pri tem nimam v mislih osebne odgovornosti, ko naj bi posameznik odgovarjal za svoja dejanja, temveč neoliberalni normativ, povezan z družbenimi pričakovanji po oblikovanju novega posameznika, takšnega, ki od družbe ne zahteva ničesar, se zanese zgolj nase, je od sebe odvisen in zase odgovarja.

Postsocialistični čas je zaznamovala nova politična racionalnost, in sicer tržna, ki v ospredje prinaša zahtevo po preoblikovanih samoodgovornih, fleksibilnih in mobilnih državljanih. Diskurz nove tržne racionalnosti poziva k prožnosti, konkurenčnosti in učinkovitosti. S pozivi se utemeljuje nove strategije upravljanja, ki temeljijo na neprestanem prestrukturiranju: podjetij, trga dela, delavcev v proizvodnji, menedžerjev v podjetju, posameznika na trgu. Strategije prestrukturiranja so postale sestavni del strategij sodobnega upravljanja podjetij, trga in države. V središču pozivov je posameznik, ki se naglo odziva na spremembe in se hitro prilagaja.

Takšni pozivi se v postsocialistični kritiki kažejo v zavrnitvi socialističnega kolektivismu ter v prevzemanju kapitalističnih individualističnih načel. Prehod se utemeljuje v preklopu socialistične miselnosti – v kognitivno-ideološkem prelomu. Procesu so povezani z družbeno izključenostjo tistih, ki modelu ne sledijo. Socialistična miselnost se kaže kot tisto, kar zavira prehod v normalen razvoj.¹¹¹ Tega obdobja naj bi bilo v Sloveniji konec z vstopom v EU. V tem času naj bi se prevzeli novi vzorci obnašanja.

Spremembo in družbena pričakovanja po drugačni miselnosti je v pogovoru z mano leta 2005 povzel vodja proizvodnega oddelka proizvodnji Predilnice Litija:¹¹² »Kako je težko spreminjati to socialistično miselnost, v kateri smo odrasčali, da je treba zase poskrbeti in ne pričakovati, da bodo drugi poskrbeli

¹¹⁰ Več o tem Vodopivec, *Samoodgovornost*, str. 223–245.

¹¹¹ Etnologinja Ines Prica je o takšnih preoblikovanjih pisala na Hrvaškem (Prica, *In Search of*, str. 170).

¹¹² Za potrebe raziskovalnega dela sem poleg intervjujev z upokojenimi, brezposelnimi ter še zaposlenimi v tekstilni industriji v Sloveniji (med letoma 1999 in 2009) izvedla tudi terensko delo v še delujoči proizvodnji Predilnice Litija leta 2005. Več o tem Vodopivec, *Labirinti postsocializma*.

zate.« Spremenjeno družbeno miselnost je vodja povezal s potrebo po drugačnem (preoblikovanem) posamezniku, takšnem, ki bo znal poskrbeti zase. Spremenjeno paradigmo je pripisal prehodu iz socializma v kapitalizem. Kot že rečeno, se pozivi k samoodgovornosti v slovenskem javnem diskurzu utemeljujejo v kritiki pretekle, t. j. socialistične dediščine. Sodobni posameznik naj se najprej znebi socialistične miselnosti, da lahko postane aktiven in zna odgovorno poskrbeti zase. Ne glede na takšne asociativne povezave pa ne gre le za lokalne specifike niti le za specifike postsocialističnih držav.

Družbena pričakovanja po razvoju nove miselnosti samoodgovornega, aktivnega in fleksibilnega posameznika v preoblikovanem postfordističnem svetu oz. v novi neoliberalni ureditvi se v družboslovju tesno prepletajo z razmišljanji o individualizaciji družbe, kjer pa individualizacija življenjskih oblik ne prinaša osvoboditve posameznika.¹¹³ Imperativ samoodgovornosti je tako nova oblika racionalnosti, nova tehnika družbenega nadzora in vladanja. Paradigma samoodgovornosti torej ni zajela le sprememb v postsocialističnem, temveč tudi v transformiranem kapitalističnem svetu. Vendar pa se je v postsocialističnih državah povezovala z drugačnimi zgodovinsko zaznamovanimi konteksti, prav tako je specifika postsocialističnih kontekstov v stopnji oz. intenziteti sprememb.

Pozive k fleksibilnemu, mobilnemu in samoodgovornemu posamezniku v Sloveniji sem najprej spremljala v kontekstu reorganizacije dela v proizvodni hali še delujoče Predilnice Litija. Poleg splošne reorganizacije in redefinicije v proizvodnji sem analizirala učinke mednarodnih standardov ter preoblikovanih tehnik upravljanja in discipliniranja (ki so jih podjetja sprejemala v procesu pridruževanja EU). Pogled v ideološke učinke strategij kaže, da le-te ne preoblikujejo zgolj delovnih mest in organizacije dela, temveč tudi delavke in delavce, njihov um in telo.¹¹⁴ Namen strategij je delavce preoblikovati v prilagodljive, samoaktivirane in samonadzorovane subjekte.¹¹⁵ Z reorganizacijo podjetij in načina dela se pojavi potreba po drugačnem delavcu, po parcialni in vedno spreminjajoči se delavski identiteti. Z vitko proizvodnjo naj bi se spodbujala neprestana prožnost delavca v proizvodnji. Takšna zahteva pa ne ostaja vezana zgolj na proizvodno halo industrijskega podjetja, temveč se razširi na celotni trg dela: v storitveni sektor, v šole, bolnice, na univerzo in v znanost ipd. Trg dela potrebuje samoaktivirane, prilagodljive, mobilne posameznike, ki se s svojimi

113 Bauman, *The Individualized society*; Beck, *Individualization*.

114 Primerjaj Martin, *Flexible bodies*.

115 Številni analitiki, ki se ukvarjajo s preoblikovanji tovarniških oz. produkcijskih režimov (in se sklicujejo predvsem na koncepta biopolitike Michela Foucaulta in politike produkcije Michael Burawoya), analizirajo ideološke in politične učinke menedžerskih diskurzov in tehnik: ukvarjajo se z vprašanjem, kako menedžerske strategije preoblikujejo delavce, njihova telesa in načine mišljenja, kakšne »nove, moderne« delavce zahtevajo (več o tem gl. Dunn, *Privatizing Poland*; Procoli, *Workers and Narratives*).

veščinami in kompetencami znajo prilagajati spremembam in tržnim zahtevam. Sledila sem spremenjenim politikam na trgu dela ter v zaposlitvenem sektorju.

V Sloveniji je do večjih sprememb na področju industrijskih razmerij, politik zaposlovanja in socialnih politik prišlo ob koncu devetdesetih let oziroma po letu 2000. Spremembe so v veliki meri povezane s politikami približevanja EU in usklajevanja z evropskimi politikami ter predpisi, z naraščajočo fleksibilizacijo trga dela in istočasnimi spremembami socialnih politik. V prvem obdobju družbeno-ekonomskega preoblikovanja (v devetdesetih letih) so bili v redistribucijo nekdanje družbene lastnine vključeni vsi igralci: država (administrativna politika), delodajalci (menedžerji) in delavci (sindikati). Socialnega pakta je bilo konec po vstopu v EU, sodelovanje med tremi akterji se je porušilo, odnosi so se radikalizirali, hkrati pa se je povečala delovna obremenitev.¹¹⁶

S funkcionalno in časovno fleksibilizacijo – predvsem po vstopu v EU, v času desnosredinske vlade Janeza Janše in liberalnoekonomskih reform, s krizo in prestrukturiranji, ki so ji sledila (po priporočilih mednarodnih, predvsem finančnih, organizacij pa se le-ta še zaostri) – se začnejo pojavljati nestandardne oblike zaposlovanja: občasne zaposlitve, samozaposlitev, delo za določen čas, začasno delo, delo na poziv, delo od doma ipd. Problemi fleksibilnega zaposlovanja¹¹⁷ za določen čas so negotovost, psihofizične posledice, manjša zaščita zaposlenih. Individualizacija delavske kolektivitete tudi zmanjšuje njihovo politično moč (posamezniki, ki so zaposleni na različne načine, se ne prepoznajo v skupnem subjektu) in pospešuje akumulacijo moči kapitala delodajalcev (do katere prihaja z eksteralizacijo poklicnih tveganj). Istočasno s fleksibilizacijo dela so se spreminjale politike zaposlovanja in socialnega varstva.

Aktivacija je postala osrednji koncept in najpogosteje uporabljeni termin evropskih strategij in reform zaposlovanja. Aktivacija zajema tudi redefinirano aktivno socialno politiko in aktivnega posameznika. Aktivni posameznik naj bi se zavedal svoje odgovornosti in zato neprestano investiral v človeški ter socialni kapital, tudi v svoje zdravje, z namenom, da izboljša svojo zaposljivost.¹¹⁸ Višja stopnja aktivnosti naj bi se kazala v večji prožnosti posameznikov na trgu dela. Politike aktivacije se tesno povezujejo z imperativom samoodgovornosti in v ospredje prinašajo nove vrednote. Aktivne politike so področje zaposlovanja individualizirale. Država ne prevzema več odgovornosti zagotoviti delo, ampak le izboljšati možnosti za zaposlitev.¹¹⁹ Posameznik naj bi postal sam odgovoren,

116 Stanojević, *The Europeanization of Slovenian*.

117 Na problematične dimenzije fleksibilizacije dela so med drugimi v Sloveniji opozorili Ignjatović, *Družbene posledice povečanja*; Kajzer, *Pojem fleksibilnosti trga*; Kovačič, *Vpliv individualizacije in internalizacije*; Renner, *Globalizacija, individualizacija in socialna izključenost*.

118 Več o tem, Vodopivec, *Samoodgovornost*, str. 223–245; Rose; *Inventing our Selves*.

119 Svetlik, *Politika zaposlovanja*, str. 184

da najde delo. V ospredju nista več zaposlenost in družbena varnost (vezana na delo), temveč zaposljivost in odgovornost posameznika, ki ne čaka, sploh pa ne pričakuje od države ali družbe, da bo priskrbela sredstva njegovega obstoja. Prehod od pasivnih k aktivnim ukrepom zaposlovanja zajema številne nove programe usposabljanja in izobraževanja, organiziranja različnih delavnic in (obveznih) seminarjev, ki brezposelne učijo, kako se mrežiti in tržiti tako na odprtem kot tudi skritem trgu dela.¹²⁰

Kot sem ugotovila, je trg dela močno zaznamoval diskurz kompetenc in veščin.¹²¹ Poleg strokovnih znanj postanejo v sodobnem času pomembne t. i. mehke veščine. Mehke veščine v nasprotju s trdimi (strokovno znanje) zajemajo osebne lastnosti, socialni čut, komunikacijo, kreativnost in vedenjske kompetence (čustveno inteligenco) posameznika. Po neoliberalnem imaginariju je zaposljivost delavca ali delavke odvisna prav od njegovih oz. njenih mehkih veščin. Delavka in delavec sta sama odgovorna za to, da si jih pridobita. Veščine in kompetence so postale konceptualizirane kot predmeti. Možno jih je izmeriti, kupiti ali tržiti. Razvila so se različna znanja, šole, tečaji, kjer učijo, kako prodajati oz. tržiti svoje veščine, učijo, kako graditi na razvoju mehkih veščin oz. jih oblikovati. Danes tako ne moremo več govoriti le o komodifikaciji človeškega dela, temveč tudi človeške osebnosti, o komodifikaciji jaza.¹²² Delavci niso več le proizvajalci, temveč utelešenja svojih podjetij.

Antropologinja Elizabeth Dunn je podobno ugotavljala v svoji raziskavi, kjer je analizirala menedžerske diskurze in tehnike discipliniranja v preoblikovanju prehranske industrije (na primeru tovarne, ki je izdelovala hrano za dojenčke) na Poljskem. Z vpogledom v učinke mednarodnih standardov je spremljala neoliberalne paradigme, ki so narekovale nove načine obnašanja, družbenih normativov in pričakovanj, ne zgolj v tovarni (preoblikovano multinacionalno podjetje), temveč tudi širše, na Poljskem. Kot je trdila, so imeli norme, standardi, meritve, ki jih diktirajo supernacionalne strukture, kot so na primer ISO-standardi ali EU, v postsocialističnih državah nalogo spreminjati socialistične tovarne v moderna podjetja skupaj s transformiranjem delovne sile v nove moderne delavce. S korekcijo »fatalnih napak socializma« so bili ti standardi še posebej pomembni v državah vzhodne Evrope ne zgolj zaradi spreminjanja delovnih prostorov in organizacije dela, temveč tudi miselnosti in teles delavcev.¹²³

Transformativna moč trga naj bi imela v nekdanjih socialističnih družbah še posebej pomembno vlogo: posameznike naj bi osvobodila preteklih socialističnih

120 Več o tem gl. Vodopivec, *Samoodgovornost*, str. 223–245; Vodopivec, *Država, trg, podjetje*, str. 165–182.

121 To je razvidno iz politik zaposlovanja, razvojnih strategij, številnih zaposlitvenih spletnih portalov, tečajev in izobraževanj, katerih namen je izboljšati zaposljivost in konkurenčnost na trgu dela, ipd.

122 Urciuoli, *Skills and selves*, str. 221.

123 Dunn, *Privatizing Poland*, str. 176.

spom, med drugim tudi pretekle miselne dediščine pasivnega čakanja na pomoč. Paradigmo samoodgovornosti je zatorej pomembno misliti v navezavi na procese postsocialistične modernizacije in družbenega izključevanja.

Podobno je na Češkem ugotavljala sociologinja Elaine Weiner: ekonomsko preoblikovanje je zahtevalo kulturno preoblikovanje miselnosti ter obnašanja.¹²⁴ Weiner, ki je raziskovala izkušnje delavk ter menedžerk na Češkem, je opozorila, da sodobno očiščenje od posameznika zahteva, da pretrga vezi z najbolj kužnimi (pokvarjenimi) deli svojih osebnosti (samih sebe), kot na primer z odvisnostjo, pasivnostjo in ne-odgovornostjo. Uspeh menedžerk na Češkem ni povezan le z njihovo izobrazbo. Njihove večine zajamejo specifične načine obnašanja, njihovo sposobnost, »da se obnašajo kot odrasli, da prevzamejo odgovornost za svoja življenja in o njih odločajo samostojno.«¹²⁵

»Ničesar ne pričakujem od nikogar,« je Weinerjevi pokomentirala menedžerka Lucie, »posameznik mora biti odvisen sam od sebe in se v življenju naučiti, kako poskrbeti za vse. Ne pričakujem pomoči od države, od nobenega.«¹²⁶ Po Elaine Weiner so menedžerke na Češkem prevzele metanaracijo o transformativni moči trga in dokazovale, da niso poraženke prehoda. Delavke so se identificirale s poraženkami, a vendar metanarativa o trgu niso postavile pod vprašaj. V Sloveniji opažam podobno, a vendar nekoliko drugačno zgodbo: tekstilne delavke so pogosto ponotranjile krivdo – sebe so krivile za napačne odločitve ali pa so za to krivile državo, zakonodajo, direktorje in menedžerje, so pa drugače od svojih nekdanjih čeških kolegic prevpraševale tudi vrednote sodobnega sistema deindustrializacije, fleksibilizacije oz. neprestanega prestrukturiranja (čas brez industrijskega delavstva oz. potrošnje brez produkcije ipd.).

Kot sem ugotovila, s paradigmo samoodgovornosti ni prišlo zgolj do premoščanja tveganj z družbe na posameznika, temveč se je predrugačilo tudi prepoznavanje njegove vloge: družbeni pogoji in okoliščine so se individualizirali in se kažejo kot rezultat posameznikove volje, izbire in sposobnosti. Položaj posameznika se je začelo brati kot odsev njegove kulture (nacionalne, etnične ali socialne, tudi v smislu pripadnosti delavskemu razredu) oz. osebnih karakteristik. Ob tem je prihajalo do ponotranjenja krivde za svoj položaj. S ponotranjenjem samoodgovornosti posameznik dejansko začne verjeti, da je sam odgovoren za svoj položaj: fleksibilizacije ne dojame kot krivico nečesa zunanjega, temveč se z njo identificira.¹²⁷

124 Gil Eyal govori o postkomunističnem duhu kapitalizma, reformatorji družbe v Čehih namreč niso videli tabule rase, kamor bi lahko integrirali tržne mehanizme, temveč kontaminirano družbo (Eyal, *Anti Politics and the spirit of Capitalism*, str. 49–92).

125 Weiner, *Market Dreams*, str. 76.

126 Ibidem, str. 84.

127 Kovačič, *Vpliv individualizacije*, str. 125.

FLEKSIBILIZACIJA IN PODJETNIŠTVO

Fleksibilizacija trga dela je povezana s spremenjenimi politikami zaposlovanja in z večjo racionalizacijo stroškov socialne zaščite v EU. Kot kažejo programi ukrepov aktivne politike zaposlovanja (2007–2013¹²⁸), je aktivna politika zaposlovanja utemeljena v boju proti odvisnosti. Brezposelnim je pripisana pasivnost oziroma neaktivnost, prejemnikom denarnih pomoči pa odvisnost od teh prejemkov. Sociologinja Vesna Leskošek opozarja, da gre pri teh pripisih za termine, ki so se iz politik (kjer se posameznike kategorizira po statusu ne/aktivnosti in odvisnosti od denarnih prejemkov) prenesli na osebne značajske značilnosti in s tem v moralne kategorije, kar je pripeljalo do patologizacije prejemnikov denarnih pomoči.¹²⁹ Eden glavnih ciljev sprememb socialne zakonodaje je preprečevanje goljufig in zlorab sistema socialnih pomoči. Princip brezpogojnosti socialnih pravic je zamenjal princip dogovorjenih zahtev: socialne pravice je po novem potrebno upravičiti. Tisti, ki tega ne storijo (ne najdejo zaposlitve ali so preveč(krat) bolni), so obravnavani kot paraziti in odvisniki.¹³⁰

Namen leta 2005 sprejetih strukturnih reform socialne politike je bila modernizacija sistema družbene varnosti. Reformo je kreirala evropska komisija, čeprav gre za področje, ki ni regulirano na ravni EU (kar pomeni, da ne gre za obvezo, temveč priporočilo).¹³¹ Nacionalne programe so oblikovale vse članice s ciljem implementirati lizbonsko strategijo. Z reformo je prišlo do patologizacije in kriminalizacije prejemnikov denarne pomoči v družbi, torej tako vsakdanjem življenju (v družbi) kot na institucionalni ravni (zapisano v reformah, politikah in dokumentih). Krepitev kazenske države zmanjšuje socialno državo, piše Loïc Wacquant, kar dejansko kaže, kako se “nevidna roka” trga dela institucionalno dopolnjuje z “jekleno pestjo” države.¹³²

S strukturnimi reformami se je povečalo tveganje revščine, ki je v letu 2008 narastlo od 11,5 do 12,3 %, česar po Leskoškovi ne gre pripisati gospodarski krizi, saj je bila raziskava narejena na začetku leta, ko je Slovenija poročala o 5,5-odstotni ekonomski rasti, analiziran zaslužek pa je bil iz leta 2007. Razloge za povišanje tveganja revščine, poudarja sociologinja, v času ekonomske rasti namreč kaže pripisati sistemu distribucije oz. spremenjeni socialni politiki. Vesna Leskošek je analizo političnega diskurza, ki kaže na razumevanje in implementiranje blaginje oz. programov socialne podpore v Sloveniji, povezala z

128 Program ukrepov aktivne politike zaposlovanja za obdobje 2007–2013, dostopno na http://www.mddsz.gov.si/fileadmin/mddsz.gov.si/pageuploads/dokumenti_pdf/apz_2007_2013.pdf

129 Več o tem gl. tudi Wacquant, Penalizacija revščine, 2003, str. 65–75.

130 Leskošek, From welfare fraud, str. 49–65

131 Pomenljiv je že naslov njenega prispevka: Od prevare v socialni podpori do socialne podpore kot prevare, (Leskošek, From welfare fraud).

132 Wacquant, Penalizacija revščine, str. 65.

neoliberalnimi preoblikovanji, z ameriškimi vplivi in z reformiranjem področja v Evropi (predvsem v VB in Franciji).¹³³

Bruno Amable, ki je preučeval povezave med moralnimi in političnimi aspekti neoliberalne ideologije, je ugotavljal, da so posledice moralnega in političnega neoliberalizma še posebej jasne na področju socialne varnosti: socialna varnost je individualizirana, zaščita pogojevana, pomoč se dodeljuje v zameno za nekaj. Ideološki pritiski v neoliberalnem kapitalizmu de-legitimirajo kakršnokoli kolektivno dejanje, ki bi lahko vodilo do zaščite pred konkurenčnostjo. Ti pritiski se kažejo kot pravični. Družbena zaščita se ne kaže le kot ekonomsko neučinkovita, temveč postane tudi moralno vprašljiva, predstavljena je v nasprotju s svobodo, z demokracijo in neodvisnostjo.¹³⁴

Družbeno-ekonomska preoblikovanja predstavijo drugačen ideal posameznika; ta ideal legitimira trg, oblikuje pa marketinški oz. menedžerski diskurz. Tržno miselnost, utemeljeno na učinkovitosti in konkurenci, naj bi uresničevali aktivni državljani, zamišljeni kot racionalna, svobodna in samoodgovorna bitja. Podjetništvo danes ne zajema le spreminjanja organizacijskih oblik oz. poslovnih modelov podjetij, temveč vpeljuje model, po katerem naj bi se spreminjalo vse in vsi: država in posamezniki. Posamezniki naj bi se preoblikovali v podjetniško usmerjene posameznike in postali dobri upravitelji svojih življenj. To ni pomembno le za osebni profit, temveč za družbo in njen napredek.¹³⁵ Vsi tisti, ki družbenemu normativu ne (z)morejo slediti, so izključeni. Obravnavani so kot odvisniki, ki potrebujejo pomoč, a ne v denarju ali podpori, temveč s strani različnih strokovnjakov oz. programov, s pomočjo katerih se bodo preoblikovali v aktivne državljane. Takšne programe preoblikovanja oz. usposabljanja ponujajo številna zasebna podjetja, s katerimi ima administrativna oblast podpisano sodelovanje v okviru javno-zasebnih partnerstev.¹³⁶

Na tem mestu se navezujem na razmišljanja Nikolasa Rosa in njegovo tezo, da je v liberalnih demokracijah tehnologija vladanja skrita v konceptu svobode in v logiki podjetniške kulture, ki se kaže kot nova politična racionalnost.¹³⁷ Kot že rečeno, menedžerski diskurzi in podjetniška kultura obvladujeta družbo s

133 Leskošek, *From welfare fraud*.

134 Amable, *Morals and politics*.

135 Rose, *Inventing Our Selves*.

136 Vodopivec, *Samoodgovornost*, str. 223–245; Vodopivec, *Država, trg, podjetje*, str. 165–182.

137 Oblast v takšnem razumevanju ni nekaj vsiljenega, ne gre za zunanjo silo, temveč se udejanja skozi koalicije različnih avtoritet, vednosti, znanja, je sestavni del vseh nas. Po Michelu Foucaultu gre za povezavo med mišljenjem in vladanjem. Njegova teza je bila, da oblast ni uspešna zaradi nasilja ali konsenza, temveč zaradi mikrofizike moči, ki so povezane s tehnologijami Jaza, s konstitucijo subjekta in prepletene z vzpostavljanjem države. O vladanju potemtakem ne gre razmišljati zgolj v političnih okvirih, gre za miselnost, ki se pojavlja v znanosti, filozofiji, religiji itd. Poleg administrativne vloge upravljanja države koncept zajame konkretne načine življenja in samokontrole (*Vednost-oblast-subjekt; Security, Territory, and Population*).

podjetniško retoriko. Vokabular podjetništva prevaja politično racionalnost na različne nivoje družbene, ekonomske in osebne eksistence. Izbira in podjetje postaneta osrednji doktrini, z besednjakom podjetništva se politično racionalnost prevede na druge nivoje družbenega (programe nacionalne ekonomije, socialnih politik, organizacijo šolstva, zdravstva in znanosti) in osebnega obstoja.

Vzpostavljanja podjetniške kulture ne gre obravnavati izven razprave o razmerju med državo in kapitalom.¹³⁸ Razprava se navezuje na organizacijo globalnega kapitalizma in izpostavlja prostorsko razpršenost, zabris meja, preoblikovanje javno-privatnega, povečano vlogo privatnega ter neformalnega sektorja. S tem se sklicujem tudi na zadnjo točko kritike tranzicijskega diskurza, na dihotomijo država–trg, skozi katero se tranzicijo pogosto obravnava oz. utemeljuje spremembe. Ob tem izpostavljam, da razmerje ni enoznačno, matrica pa ni vsedoločujoča, a jo za legitimacijo svojih interesov uporabljajo različne politične opcije in ekonomske doktrine. Matrico trg–država je zato treba obravnavati kritično in ne zgolj v opozicijah zagovornikov trga ali države (več/manj države ali trga),¹³⁹ hkrati pa pod vprašaj postaviti obravnavo obeh kategorij.

Vsakdanje poglede na razmerje med državo in trgov sooblikujejo tako številne politične in analitične razprave o globalnih politikah in ekonomski finančni krizi kot tudi politični pozivi po vitki državi in krčenju njene vloge v sodobni družbi aktivnega dela. Strokovnjaki, ideologi in politiki utemeljujejo svoje argumente s tržnimi zakonitostmi, s potrebo po deregulaciji trga, podjetniški logiki in zasebni iniciativi. Temu oporekajo tisti, ki izpostavljajo prav nasprotno: da je danes potrebne več države in manj trga. Številni sodobni kritiki pa dokazujejo, da se je država sicer umaknila s področja socialnega varstva, a je zato okrepila svojo vlogo na področju družbenega nadzora. Študije nacionalizmov in etničnosti izpostavljajo, da kljub svetovnim globalnim povezavam vloga nacionalne države ni izginila, temveč se je preoblikovala.

Temu razmerju smo v zgodovinski perspektivi na Inštitutu za novejšo zgodovino posvetili zbornik, kjer sem v svojem prispevku poskušala opozoriti prav na ta metodološka vprašanja. Poudarila sem, da o državi in trgu ne moremo govoriti kot o nevtralnih kategorijah. Že Karl Polanyi je opozoril na družbeno umeščenost trga, v zadnjem času pa poteka tudi vse več polemik o tem, kaj dejansko pomeni država. Po eni strani je država (administrativni) sistem oz. aparat, po drugi ideja oz. ideologija.¹⁴⁰

138 Jessop, *The State and the Contradictions*; Trouillot, *The Anthropology of the State*; Kapferer, *New formations of power*.

139 Več o tem gl. Vodopivec, *Država, trg, podjetje*, str. 165–182.

140 Država se kaže kot kompleks institucij, procesov, idej in predstav. Poudarek je na hibridni ter fleksibilni realnosti, polni pogajanj med različnimi pomeni, kontradikcijami in dvoumji. Na eni strani se izrisuje država kot sistem oz. aparat, je administrativni sistem s politično strukturo, na drugi kot ideja oz. ideologija (več gl. Abrams, *Notes on the difficulty of studying the state*; Ferguson (ur.), Gupta (ur.), *Spatializing States*; Sharma (ur.), Gupta (ur.), *The anthropology of the state*; Trouillot, *The Anthropology of the State*). Države aparata in države ideje pa ne gre popolnoma ločiti, saj sta dva aspekta istega procesa (Mitchell, *Society, Economy*).

Razumevanje države močno zaznamuje razmerje med državo in družbo. Dihotomija v splošnem vzpostavlja videz dveh koherentnih ločenih sistemov, kjer se država kaže kot zunanja sila, ki penetrira družbo, v nadaljevanju tudi tržne zakonitosti in zasebne iniciative.¹⁴¹ V sodobni kritiki prevladuje tendenca po razumevanju države v smislu družbenega upravljanja in politične racionalizacije, v povezavi z genealogijo subjekta, v okviru semantičnih povezav med vladanjem in mišljenjem.¹⁴²

Pogled na privatizacijo osrednjih funkcij nacionalnih držav (nadzor meja, mobilnosti, upravljanja družbe) kaže, da problem, na katerega je opozoril tudi že Foucault, danes ni toliko v tem, da bi država dominirala nad družbo, temveč vladanje državi. V tem smislu je tudi t. i. umik države obravnavan kot sestavni del vladanja. Že omenjeni Bruno Amable opozarja, da je v nasprotju s simplicističnimi pojmovanji tržnega fundamentalizma pomembno sodobno neoliberalno ideologijo misliti izven dihotomije trga in države, tudi sama javna državna intervencija je namreč del neoliberalne ideologije.¹⁴³ Neoliberalizem zajame preobrazbo političnega, ki prestrukturira oblastna razmerja v družbi. Problematična pri obravnavi države je navidezna meja z družbo, pozornost bi morali zato preusmeriti k praksam, ki brišejo mejo med civilnodružbenim in državnim (državo misliti znotraj oz. kot del družbe in ne zunaj nje), kar v antropologiji odpira vprašanja kulturnega razumevanja države, reprezentacij države in vsakdanjih praks.¹⁴⁴

Civilnodružbena platforma srednje in vzhodne Evrope se je v osemdesetih letih dvajsetega stoletja vzpostavila skozi kritiko socialističnih držav. Pod vprašaj je postavila politične sisteme in ekonomske modele, zahtevala družbene spremembe. Ko je bilo t. i. demokratičnih prehodov konec, se je večina iniciativ preoblikovala. Nastala so privatna podjetja, politične stranke oz. nov tip civilnodružbenih organizacij, ki večinoma ne prevprašuje političnega režima niti ekonomskega modela. Preoblikovane civilnodružbene organizacije so se vzpostavile kot solidarnostne organizacije za potrebe družbeno izključenih ljudi. Organizacije so postale del t. i. tretjega sektorja in so poskušale zapolniti vrzel, ki je nastala zaradi »umika države«. Vzpostavitev tretjega sektorja je nejasnost javnega in privatnega še bolj zameglila.¹⁴⁵

141 Timothy Mitchell je izpostavljal problematičnost dihotomij tudi ob zvezi države vs. civilne družbe. Dihotomija vzpostavlja videz dveh koherentnih ločenih sistemov, kjer se država kaže kot zunanja sila, ki penetrira družbo. Problem takšnih navideznih a učinkovitih praks je, da brišejo meje oz. naredijo vidno nevidno. Tem učinkom oblastnih razmerij bi zato morali raziskovalci posvetiti pozornost (Mitchell, Society, Economy).

142 Gl. že omenjeno razumevanje oblasti M. Foucaulta, ki ga prevzemajo številni sodobni analitiki.

143 Amable, *Morals and politics*.

144 V prispevku sem poskušala opozoriti na ta vidik s sklicem na podobo slovenske države v politični retoriki, ukrepih varčevanja, razvojnih strategij, strateških dokumentov ipd in protestnikov v protestih v Sloveniji leta 2012 in 2013 (gibanje, ki je vzpostavilo platformo sicer različnih iniciativ, vzgibov, razumevanja in zahtev); več o tem gl. Vodopivec, *Država, trg podjetje*, str. 165–182.

145 Na svetovni ravni meje med javnim in privatnim, civilnodružbenim in državnim, formalnim in neformalnim brišejo programi razvojne pomoči in razvojnega sodelovanja, več o tem in problemih gl. Vodopivec, *Država, trg podjetje*.

ZA ZAKLJUČEK

Zagovarjam tezo, da gre spremembe obravnavati skozi družbena pričakovanja in da so le-ta povezana s paradigmo samoodgovornosti, s procesi kolektivnih problemov, strukturnih ekonomskih pogojev in aranžmajev. Paradigma ne zajame le prelaganja odgovornosti in skrbi iz države, podjetij, družbe na pleča posameznikov in njihovih skupin, temveč deluje tudi ekskluzivno, izključi tiste, ki paradigmi ne (z)morejo slediti (in jih prikaže kot nesposobne). Individualizacija odgovornosti za izobrazbo, (ne)delo, zdravje, uspeh, srečo ipd. spregleda družbeno vpetost, družbeno-ekonomske dejavnike na področju trga dela, socialnih politik, odmik od norm pa je predmet moralizacije in stigmatizacije.

Ob ekonomskih spremembah je zato pomembno ugotavljati, kako so le-te institucionalizirane. Institucionalizacija družbenih razmerij zajema vpogled v simbolne vpise in kulturne pomene v družbi. Ne gre torej le za materialno in ekonomsko (družbeno kontekstualizirano) perspektivo, temveč tudi za simbolno ter kulturno. V metodološkem smislu je zato poudarek poleg analize ekonomsko-socialnih procesov tudi na idejnih shemah, reprezentacijah, mišljenju in zamišljanju realnosti, na načinih, kako ljudje v okviru svojega prostora in časa razumejo ekonomsko-socialne procese ter kako jih doživljajo. Ob tem se pogosto pokaže, da dogodki in delovanja posameznikov ali skupin niso zgolj plod racionalnih odločitev, da jih sooblikujejo neformalni odnosi, pravila obnašanja, negotovost, nereflektirane težnje kot tudi težnja po družbeni prepoznavnosti in vidnosti.

S tem postavljamo raziskovalci pod vprašaj univerzalistično razumljene kategorije in jih prikažemo v razumevanju specifičnega prostora in časa, v kontekstu razmerij moči in interesov. Vprašanje, kako misliti ekonomske spremembe, dejavnosti, ekonomijo, je osrednje pri razlaganju postsocialistične tranzicije in je ob sodobni ekonomizaciji družbe ter znanosti (neoliberalnih preoblikovanjih) nadvse pomembno. Družbeno institucionalizirane samoumevnosti je treba postaviti pod vprašaj, ne pa v izhodišče našega raziskovanja.

2. VIDIKI EKONOMSKE TRANZICIJE

Aleksander Lorenčič

SLOVENSKA TRANZICIJSKA IZKUŠNJA V ŠIRŠI MEDNARODNI PERSPEKTIVI

Vse od simbolnega začetka tranzicije, to je padca berlinskega zidu, se je zanimanje za proces tranzicije povečevalo. Ustanovljene so bile številne institucije, katerih osrednja naloga je bila preučevanje tega procesa. V devetdesetih letih 20. stoletja je bil proces tranzicije, katerega cilj je bilo povečanje gospodarske uspešnosti glede na uspešnost v socialističnem sistemu, eden najbolj preučevanih procesov, države, v katerih je potekal, pa se niso mogle opirati na izkušnje iz preteklosti. Med tranzicijskimi državami so bile velike razlike tako v političnem kot gospodarskem pogledu, kar sploh ni nič čudnega glede na to, da je bilo v ta proces vključenih več kot 30 držav. Seveda so imele te države tudi skupne značilnosti – socializem in enoumje, centralnoplanski sistem in družbeno lastnino. Glede na količino držav, stopnjo razvitosti in podobno je bila tudi tranzicija v posameznih državah različno uspešna. Tako kot so obstajale razlike med socialističnimi, tako obstajajo razlike tudi med kapitalističnimi

gospodarstvu. Tudi kapitalizem ima namreč več obrazov: eden je bolj človeški, socialno naravnani in s tem ljudem bolj prijazen, v drugem prihaja do velikega družbenega razslojevanja in podobno. Vsekakor je vsaka država specifičen primer in jo zaznamujejo edinstvene značilnosti.

Tako tudi slovenska gospodarska tranzicija ni le zgodba o uspehu, pa tudi ne zgodba o neuspehu. Ima svojo boljšo in slabšo stran. Leta 1989, ki ga je zgodovinar Timothy Garton Ash imenoval za »leto čudežev«, so kot domine začeli padati socialistični režimi.¹⁴⁶ V letih 1989–1991 so bile v tranzicijskih državah izvedene demokratične volitve, prehod v tržno gospodarstvo in kapitalizem pa je v vseh državah sprožil velike pretrese in padec v proizvodnji, zato se je njihov položaj glede na države Evropske skupnosti močno poslabšal. Prve demokratične volitve, ki so predstavljale formalni začetek tranzicije, so bile v Sloveniji aprila 1990. Vendar so se že pred tem – konec osemdesetih let – zgodili pomembni dogodki, ki so napovedovali kasnejše družbene spremembe. Med te so sodili izid 57. številke Nove revije, Majniška deklaracija, stavka delavcev v Litostroju, pisateljska ustava, ljudska vstaja ob procesu proti četverici in dopolnitve slovenske ustave septembra 1989. Če so prve demokratične volitve označevale začetek tranzicije, pa se je z vstopom Slovenije v EU ta izjemno zahteven in kompleksen proces na formalni ravni končal. V času navedenih okvirjev tranzicije so potekali naslednji temeljni procesi: demokratizacija družbe (pravica do svobodnega političnega izražanja in združevanja), preoblikovanje družbene lastnine in osamosvojitvev.

Na gospodarskem področju so bili najpomembnejši procesi makroekonomska stabilizacija, že omenjeno preoblikovanje družbene lastnine oziroma privatizacija in prestrukturiranje gospodarstva.¹⁴⁷ Določene spremembe na gospodarskem področju je prinesla sprejeta zakonodaja že ob koncu osemdesetih let 20. stoletja. V mislih imamo predvsem zvezni Zakon o podjetjih, ki je med drugim sprožil začetek ustanavljanja zasebnih podjetij in privatizacijo obstoječih podjetij. Sprejetih je bilo še nekaj zakonov, ki so vplivali na gospodarske spremembe, ampak potrebno je poudariti, da se je dejanski proces trganja slovenskega gospodarstva od jugoslovanskega začel z imenovanjem Demosove vlade maja leta 1990.¹⁴⁸

Konec osemdesetih oziroma v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja je torej prišlo do preloma s staro družbeno ureditvijo, številne države so se osvobodile komunizma. V tem času so z zemljevida izginile nekatere države, rodile pa so se nove: Estonija, Latvija, Litva, Belorusija, Ukrajina, Moldavija, Slovaška, Češka in na ozemlju Jugoslavije Slovenija, Hrvaška, Bosna in Hercegovina, Srbija in Črna

¹⁴⁶ Blažek, *Transitions to Democracy*, str. 173.

¹⁴⁷ Podrobneje o glavnih procesih med tranzicijo in širše glej v Lorenčič, *Prelom s starim in začetek novega*.

¹⁴⁸ Vsi omenjeni procesi so podrobneje predstavljeni v nadaljnjih poglavjih.

gora ter Makedonija.¹⁴⁹ Kumulativni padec bruto domačega proizvoda je že v obdobju 1989–1992 v Sloveniji, na Češkem, Madžarskem in Poljskem znašal okoli 20 odstotkov, padec industrijske proizvodnje pa je bil še večji. Glede na relativne razlike in časovne distance s primerjanimi državami Evropske skupnosti pred tranzicijskim obdobjem se je relativni položaj Slovenije glede na bruto domači proizvod na prebivalca bistveno poslabšal: Slovenija je leta 1991 zaostajala za Italijo za 30 let, za Španijo 19 let, za Irsko 13 let, za Portugalsko okoli 6 let, ohranila pa je na primer še eno leto prednosti pred Grčijo po tem kazalniku.¹⁵⁰

Ekonomist Janez Šušteršič loči tri osnovne tipe tranzicije: endogeno, ekso-genno in regresivno tranzicijo. Za endogeni tip tranzicije je značilno, da se je proces preoblikovanja družbene in gospodarske ureditve začel že nekaj let pred formalnim preходом v demokracijo (Slovenija, Madžarska), pri državah z eksogenim tipom tranzicije v predtranzicijskem obdobju ni prišlo do pomembnejših reform (Češka), za države z regresivnim tipom tranzicije pa je bilo po Šušteršičevim mnenju značilno, da so kljub formalnim spremembam ohranjale ali celo krepile neformalne norme, vzorce obnašanja in način vladavine, ki so bili značilni za kolektivistično obdobje.¹⁵¹

O pristopu k tranziciji in o izbranih tranzicijskih metodah je bilo že veliko napisanega. Ali reforme izvesti s tako imenovano »šok terapijo« ali se odločiti za postopni pristop, je bilo vprašanje za vsako tranzicijsko vlado.¹⁵² Novim, največkrat neizkušenim vladam z romantičnimi pričakovanji so na pomoč priskočile mednarodne finančne institucije in svetovalci, ki o državah, ki so jim svetovali, v resnici niso vedeli veliko. Osnovni cilj jim je bila dokončna odprava socializma in obstoječih institucij namesto postopnega ustvarjanja posamezni državi ustreznega gospodarskega sistema in povečanja gospodarskega razcveta za celotno družbo in ne samo za njen del. Vsekakor je bil cilj vseh postsocialističnih držav čim hitreje in čim bolj uspešno preiti v sistem tržnega gospodarstva. Uspešno tržno gospodarstvo je bilo tudi cilj Slovenije, kar pa je bilo vse prej kot lahko izvedljivo.¹⁵³

Po eni strani so se države na prehodu lahko zgledovale po nekaterih svetovnih trgih, kjer so že poznali tržno gospodarstvo, in so ga lahko preprosto »uvozile«. Pri tem so sledile predvsem načelom tako imenovanega washingtonskega kon-

149 Judt, *Povojna Evropa*, str. 729.

150 Sicherl, Scenariji gospodarskega razvoja Slovenije, str. 333–350.

151 Šušteršič, *Politično gospodarski cikli*, str. 99–129.

152 S ciljem, da bi omogočili čim mehkejši tako gospodarski kot socialni prehod, je tako imenovani gradualistični pristop dajal prednost postopnosti in pragmatičnosti pri uvajanju reform. Pri tako imenovani »šok terapiji« pa je šlo za hitre spremembe in reforme, kjer so si prizadevali s hkratno izvedbo makroekonomske stabilizacije, liberalizacijo financ in trgovine, mikroekonomskega prestrukturiranja in privatizacije čim hitreje prebroditi transformacijsko krizo.

153 Lorenčič, *Tranzicija slovenskega gospodarstva*, str. 20–21.

senza.¹⁵⁴ Slednjega je leta 1989 predstavil John Williamson, ekonomist na Inštitutu za mednarodno ekonomijo v Washingtonu. Kot je zapisal Noam Chomsky, je neoliberalni¹⁵⁵ washingtonski konsenz predstavljal »vrsto tržno usmerjenih načel, ki so jih pripravile vlada Združenih držav Amerike (ZDA) in mednarodne finančne institucije«. Temeljna pravila konsenza pa so bila: liberalizirati trgovino in finance, dovoliti, da trg postavlja ceno, zaježiti inflacijo (makroekonomska stabilnost), varčevalni ukrepi in privatizacija. Eno od načel je bilo tudi, da se naj država ne vmešava v gospodarstvo. Chomsky meni, da so bili »poglavitni arhitekti neoliberalnega washingtonskega konsenza lastniki zasebne ekonomije, predvsem ogromne korporacije, ki nadzorujejo velik del mednarodne ekonomije in imajo sredstva, da obvladujejo nastajanje politike kot tudi strukturiranje mišljenj in stališč«, v tem sistemu pa so imele ZDA glavno vlogo. Zgodovinar Gerald Haines je to dogajanje opisal z naslednjimi besedami: »Po drugi svetovni vojni so ZDA zaradi koristoljublja prevzele vlogo za blaginjo svetovnega kapitalističnega sistema.«¹⁵⁶

O vlogi ZDA v 20. stoletju in kapitalizmu sploh je v svoji knjigi razmišljal tudi eden največjih strokovnjakov za analizo svetovnega sistema in zgodovinsko sociologijo Giovanni Arrighi, ki je menil, da v zgodovini moderne obstajajo vzorci cikličnih gibanj. Po genovskem, nizozemskem in britanskem ciklu je 20. stoletje zaznamoval ameriški cikel. Kot vemo, je ameriški hegemoni center leta 2008 zašel v krizo, ki je bila posledica poka nepremičninskega in finančnega balona in je povzročila svetovno gospodarsko krizo. Ena izmed Arrighijevih tez je, da bi se lahko kmalu pojavil nov hegemon na področju azijskih gospodarstev, predvsem kitajsko gospodarstvo je v času, ko je tako rekoč ves svet občutil posledice svetovne krize, doživljalo razcvet. Seveda »naraščajoča gospodarska teža Kitajske v globalni politični ekonomiji sama po sebi še ne zagotavlja nastanka družbe s svetovnim trgom s središčem v Vzhodni Aziji.«¹⁵⁷

Kaj se bo zgodilo in v katero smer bo šel kapitalizem, bo gotovo pokazal čas. Če se vrnemo k washingtonskemu konsenzu, je dejstvo, da je slednji vseboval načela, ki so jim tranzicijske države skušale slediti, vendar so bile izrazito pomemben dejavnik pri prehodu tudi lokalne razmere. V vsaki državi so vladale specifične razmere in zato enostavno ni bilo možno uvoziti tržnega gospodarstva samo po vzoru razvitih držav. Razlog je bil preprost – veliko znanja, ki so ga potrebovale posamezne države, enostavno ni bilo nikjer zapisanega. Posamezne države so tako posegale

154 V primeru Slovenije veliko strokovnjakov govori o vplivu nemškega ordoliberalizma.

155 Neoliberalizem je nasprotje teoriji Johna Maynarda Keynesa. Zmanjšuje pomen državnih posegov v gospodarstvo ali jih tudi povsem zavrača, celo v primerih, ko naj bi ti podprli dejavnosti zasebnega kapitala. Najpomembnejši sodobni predstavniki neoliberalizma so Michael Polanyi, Friedrich August von Hayek in Milton Friedman.

156 Chomsky, McChesney Waterman, *Profit pred ljudmi*, str. 27–28.

157 Arrighi, *Dolgo dvajseto stoletje*, str. 328–332.

po specifičnih ukrepih, se opirale na lastne izkušnje, institucionalne spremembe pa so morale biti za čim uspešnejši prehod prilagojene lokalnim razmeram. Slovenija se je odločila za tako imenovani gradualistični pristop k tranziciji. Nasprotovala je tranzicijski formuli Svetovne banke, Mednarodnega denarnega sklada in tujih strokovnjakov. Namesto hitrih sprememb je zagovarjala postopnost in pragmatičnost. Eden pomembnejših dejavnikov pa je bila tudi politična stabilnost, ki je druge tranzicijske države večinoma niso imele. Ekonomist Bogomir Kovač meni, da so »v Sloveniji tranzicijo izpeljale stare politične in poslovne elite«. ¹⁵⁸

Nekateri so mnenja, da so v Sloveniji vidne številne posledice gradualističnega pristopa k tranziciji. Ekonomist Rado Pezdir je v eni od svojih razprav leta 2005 zapisal, da je »treba v primeru, da nosilci ekonomske politike ne bodo opustili gradualistične ekonomske politike, pričakovati resne posledice za prihodnjo gospodarsko rast in dohitevanje bolj razvitih držav EU«. ¹⁵⁹ Gradualistični pristop naj bi po mnenju nekaterih dajal dobre rezultate, a naj bi se na prelomu tisočletja izpel. Takšnega mnenja je bil tudi Mičo Mrkaić, ki si je prizadeval za nov model ekonomske politike. Ni bil več za previdno postopnost, ki je bila značilna za Drnovškovo obvladovanje neznank tranzicije, temveč za nekaj radikalnih rezov, ki bi usposobili slovensko gospodarstvo za hitro rast. Med drugim je bil tudi za čim hitrejši umik države iz gospodarstva. ¹⁶⁰

S tako imenovanimi mladoekonomisti in zagovorniki neoliberalnega koncepta pa se ne strinja več starejših ekonomistov in tudi analitikov ostalih ved. Eden takšnih je tudi ekonomist Mencinger, ki je bil tudi podpredsednik vlade in odgovoren za gospodarstvo v Demosovi vladi. »Gradualizem je temelj razvoja vsake normalne razvite države /.../ Gradualizem si je Slovenija lahko privoščila zaradi samoupravljanja in družbene lastnine, ki sta omogočala decentralizirano odločanje, in stopnje razvitosti, ki jo je dosegla pred tranzicijo. Zdaj spet več sodelujem na raznih ekonomskih konferencah v tujini; večina ekonomistov z vzhoda in zahoda je občudovalcev slovenske gospodarske politike ob osamosvojitvi in po njej.« ¹⁶¹ V drugi polovici leta 2008, ko je bila globalna gospodarska kriza, katere povod je bila hipotekarna kriza v ZDA, že na vidiku, je ekonomist Franjo Štiblar zapisal, da je za prebivalce, podjetja in celotno slovensko državo pomembno, da se nanjo kar najbolje pripravi in ustrezno ukrepa. Pri tem je izpostavil, da morajo biti »vodilo« gradualizem in rešitve »sui generis«. Izpostavil je torej značilnosti, ki so prispevale k uspešnemu razvoju samostojne Slovenije, kot je zapisal Štiblar, »najboljšemu med tranzicijskimi državami«. ¹⁶²

¹⁵⁸ Kovač, Obsojeni na uspeh?, *Mladina*, str. 34.

¹⁵⁹ Pezdir, *Gradualizem – inhibitor tranzicije*, str. 27–28.

¹⁶⁰ Vizovišek, *Gradualizem odhaja?*, str. 2.

¹⁶¹ Intervju z dr. Jožetom Mencingerjem, *Mladina*, str. 36–40.

¹⁶² Štiblar, *Globalna kriza in Slovenija*, str. 6–18.

Slovenija se je, vsaj kar se prve faze tranzicije tiče, odločila za primeren pristop. Razpad Jugoslavije in ostale razmere so zahtevale previdnost in so bile zadosten argument za izogibanje nepotrebni škomi.¹⁶³ Seveda pa ne moremo z gotovostjo trditi, da po prvi fazi tranzicije ne bi bilo bolje, če bi se na kakšnem področju izognili postopnosti in bi bile sprejete kakšne liberalnejše poteze. O tem je težko soditi. Dejstvo je, da se več kot dve desetletji od začetka tranzicije vse tranzicijske države, ne glede na ubrani pristop k tranziciji, in tudi države z daljšo demokratično in kapitalistično tradicijo ubadajo s podobnimi težavami. Seveda obstajajo odstopanja, a državljani povsod tarnajo nad preveliko družbeno razslojenostjo in velikimi socialnimi razlikami, države so zelo zadolžene in podobno. V vseh tranzicijskih državah je bilo na začetku tranzicije aktualno tudi vprašanje, kakšno privatizacijsko metodo ubrati. Cilj vseh je bil karseda pravično razdeliti tako imenovano družbeno lastnino. Danes je dejstvo, da to nobeni državi ni uspelo tako, kot si je želela ali predstavljala. Kot že omenjeno, ima večina prebivalstva povsod občutek, da so bili ogoljufani in okradeni. Povsod imajo svoje tajkune in povsod se ubadajo z izrazitim družbenim razslojevanjem. Izbrani načini privatizacije, razlike in še bolj podobnosti med njimi, pa naj gre za »kuponsko« oziroma »certifikatno privatizacijo« na Češkem, v Rusiji in v Sloveniji, ki naj bi omogočala razdelitev premoženja vsem državljanom neposredno in v kombinaciji s skladi, poljsko in romunsko dvostopenjsko privatizacijo s skladi ali madžarsko razprodajo tujcem, »nimajo nič skupnega s stanjem v gospodarstvu, družbenimi odnosi, institucionalnim okvirom, industrijsko strukturo in podobnim«. Povsod so bile tehnične rešitve rezultat kombinacije politične moči in naključno izbranih zahodnih »strokovnjakov za privatizacijo«. ¹⁶⁴ Skupno pa jim je predvsem to, da je šlo v primeru privatizacije povsod za veličastne administrativne operacije, ki bi jim zavidal »vsak centralni planer«. Šlo je namreč za idejo, tako prof. Mencinger, »da je tudi tržno gospodarstvo mogoče ustvariti z dekreti, tako kot je bilo z njimi ustvarjeno socialistično.« ¹⁶⁵

V Sloveniji in v Češki republiki je imela na primer tako imenovana razdelitvena privatizacijska metoda dober namen in je omogočala visoko vključenost delavcev in zaposlenih v lastniško spreminjanje. ¹⁶⁶ Za Madžarsko, kjer je bilo največ tujih naložb na prebivalca in kjer so tujci pokupili največ podjetij, so določeni strokovnjaki kmalu začeli opozarjati in svariti pred takšnim modelom. Sčasoma se je v procesu tranzicije vendarle izkazalo, da stvari niso črno-bele. Tako v Sloveniji kot tudi na primer na Češkem je bila ena od osrednjih težav nedefiniranost lastniške strukture oziroma lastniška razpršenost. Enako kot v Sloveniji so tudi

¹⁶³ Lorenčič, *20 let kapitalizma v Sloveniji*, str. 10–11.

¹⁶⁴ Mencinger, *Gospodarski sistem in politika Slovenije*, str. 52.

¹⁶⁵ *Ibidem*, str. 52.

¹⁶⁶ Kanjuo-Mrčela, *Lastništvo zaposlenih na prelomu tisočletja*, str. 21–24.

na Češkem pomembno vlogo igrale investicijske družbe. Te so zbrale približno 70 odstotkov certifikatov, torej približno toliko kot v Sloveniji. Teh skladov je bilo na Češkem okoli 400, toda 50 odstotkov vseh certifikatov, ki so jih dobili vsi skladi, je zbralo 13 največjih investicijskih družb, ki so nato ustanovile državne banke in državne zavarovalnice. Na Madžarskem, tako je leta 1998 menila Andreja Böhm, pa jim je vendarle uspelo oblikovati lastniško strukturo, ki je podjetjem ustrezala. Svoja podjetja so prodali tako, da so tuji vlagatelji že pri nakupu, torej v pogodbah, morali jamčiti za svoje naložbe v ta podjetja. Privatizacija je bila torej nekakšen vzvod za preobrazbo družb. Vsekakor so bila v devetdesetih letih in tudi kasneje madžarska privatizirana podjetja najuspešnejša, čeprav je bila ta preobrazba zaradi izgube služb in stečajev za ljudi zelo huda in boleča, ampak »to je treba počistiti, saj so tuji strateški investitorji poleg denarja prinesli tudi znanje o upravljanju, tehnologijo«.¹⁶⁷

Danes, 25 let kasneje, številni analitiki pripisujejo zaostajanje Slovenije na posameznih segmentih tudi dejstvu, da se je preveč otepala tujih investicij in strateških partnerstev. Enako je bilo na Češkem v prvi fazi, a so nato to miselnost spremenili. Poljska se je odločila za »šok terapijo«, pa se je njen realni bruto družbeni proizvod na prebivalca v zadnjih dveh desetletjih povečal najbolj, za več kot 100 odstotkov. Še eno dejstvo je zanimivo. Namreč, če po rasti BDP glede na začetno razvitost primerjamo Slovenijo in Estonijo kot antipoda, kar se izbranih pristopov k tranziciji tiče, ugotovimo, da sta približno enako uspešni.¹⁶⁸ Dejstva skratka kažejo na to, da z zgodovinsko distanco nobenega pristopa k tranziciji ne moremo označiti za boljšega ali slabšega. Vsaka država ima svoje značilnosti in posebnosti. To je jasno pokazala tudi zadnja finančna in gospodarska kriza. Tako imenovani baltski tigri (Estonija, Latvija, Litva) so beležili dvakrat višji padec gospodarske rasti kot Slovenija. Po drugi strani pa Poljska krize praktično ni občutila (veliko domače tržišče, največji prejemniki evropskih sredstev¹⁶⁹).

Ocena napredka izbranih držav v tranziciji po 8 letih izvajanja reform¹⁷⁰

Država (po 8 letih tranzicije)	SLO 1998	MAD 1998	POL 1998	ČEŠ 1998	SRBIJA 2008	ROM 1998	BOLG 1998
Privatizacija velikih podjetij	3.00	4.00	3.33	4.00	2.67	2.67	3.00
Privatizacija malih podjetij	4.33	4.33	4.33	4.33	3.67	3.33	3.00
Prestrukturiranje podjetij	2.67	3.33	3.00	3.00	2.67	2.00	2.33

¹⁶⁷ Novković, Intervju z Andrejo Böhm, *Agens*, str. 2–5.

¹⁶⁸ Hren, Konec mita o Sloveniji kot zmagovalki tranzicije.

¹⁶⁹ Štor, Intervju z Biljano Weber, str. 22–23.

¹⁷⁰ Petković, *Tranzicija u Srbiji – Osam godina reforme*, str. 17–18; EBRD Transition Report 2008.

Država (po 8 letih tranzicije)	SLO 1998	MAD 1998	POL 1998	ČEŠ 1998	SRBIJA 2008	ROM 1998	BOLG 1998
Liberalizacija cen	4.00	4.33	4.33	4.33	4.00	4.33	4.00
Liberalizacija trgovine in deviznega sistema	4.33	4.33	4.33	4.33	3.67	4.33	4.00
Politika konkurenčnosti	2.33	3.00	2.67	2.67	2.00	2.33	2.33
Reforma bank in liberalizacija davčne stopnje	3.00	4.00	3.33	3.00	3.00	2.33	2.67
Trg kapitala in nebančnih finančnih institucij	2.67	3.33	3.33	3.00	2.00	2.00	2.00
Reforma celotne infrastrukture	2.67	3.33	3.00	2.67	2.33	2.67	2.00
Povprečna ocena reform	3.22	3.78	3.52	3.48	2.89	2.89	2.81

Če pogledamo še povprečne ocene za ostale države bivše Jugoslavije, ki so jih v poročilu podali strokovnjaki Evropske banke za obnovo in razvoj po 8 letih tranzicije, najdemo naslednje rezultate: Hrvaška (1998): 3.04; BIH (2003): 2.48; Črna Gora (2006): 2.67; Makedonija (1998): 2.67; Albanija (1998): 2.52.¹⁷¹ Iz ocen EBRD je razvidno, da je bila Slovenija po 8 letih tranzicije v primerjavi s tako imenovano višegrajsko skupino najslabše ocenjena, Srbija pa je bila glede na isto časovno obdobje tranzicije ocenjena enako kot Romunija in Bolgarija in malenkost slabše kot Hrvaška. Izbira načina privatizacije je vsekakor vplivala na to, kaj bodo iz procesa privatizacije dobili zaposleni in koliko. Češka, Madžarska, Poljska in Slovenija so države, ki so sicer uporabile popolnoma različne modele privatizacije in jih izpeljale na različnih ravneh. Te države lahko primerjamo v razmerju med razdelitveno, to je »kuponsko privatizacijo«, in klasičnimi oblikami privatizacije. Pri tem je izstopala Madžarska, ki je edina od omenjenih držav uporabljala skoraj izključno klasične metode in kjer je bil le manjši del privatizacije razdelitvene narave, kjer gre za denacionalizacijo in za vojne odškodnine oziroma odškodnine zaradi delovanja nekdanjega družbenopolitičnega sistema.¹⁷²

¹⁷¹ Petković, *Tranzicija u Srbiji – Osam godina reforme*, str. 17–18.

¹⁷² Kot smo videli, so se tranzicijske države odločale za različne privatizacijske metode. Najpogostejši so bili naslednji koncepti: razdelitvena oziroma masovna privatizacija (kot jo na primer poznamo v Sloveniji in na Češkem, kjer je šlo za brezplačno razdelitev certifikatov oziroma kuponov); centralizirana privatizacija (proces sproži in nadzoruje država in ga izvaja za vsako podjetje posebej); decentralizirana (za določen proces se odloči in ga tudi sproži vodstvo posameznega podjetja); indirektna ali posredna (vodstvo in zaposleni ustanovijo eno ali več privatnih podjetij, prek katerih nato prevzamejo staro podjetje); spontana ali divja privatizacija (prenos aktive družbenega podjetja na novoustanovljeno podjetje s strani vodstva podjetja, ne da bi plačali kapital, ki so ga prenesli z družbenega podjetja); velika (velika podjetja so se lahko prodala prek javne ponudbe, direktno ali s skupnim vložkom s tujimi investitorji) in mala (mala podjetja in družbe so se prodala prek prodaje in avkcij) privatizacija.

Na Češkem je prevladovala »kuponska privatizacija«, v okviru katere so se podjetja sama odločala, kako bodo »kuponsko privatizacijo« kombinirala s klasičnimi metodami. V Sloveniji so bili najpogostejši notranji odkupi, na Poljskem pa so imeli za različne tipe podjetij različne programe, ki jih je predpisala država. Posledici različnih modelov sta bili različna lastniška struktura in nadzor v podjetjih. V primeru Češke je bila težava v tem, da je bila skoraj »ideološka« v tržni usmerjenosti. Prizadevali so si, da bi bila država v posamezni družbi le pasivna lastnica, po drugi strani pa je imela v nadzornih svetih svoje predstavnike. To, da ni bilo pravih lastnikov, se je izkazalo tudi za največjo težavo na Češkem.

Prevladujoči način privatizacije in ugodnosti za zaposlene na Češkem, Madžarskem, Poljskem in v Sloveniji¹⁷³

Država	Prevladujoči način privatizacije	Obseg ugodnosti za zaposlene
Češka	Privatizacija s certifikati (kuponi)	Veliko, pomembno vlogo so na koncu imeli privatizacijski skladi
Madžarska	Najprej poskus prodaje, nato decentralizirana	Veliko (posebej od leta 1992, ko je bila sprejeta zakonodaja ESOP)
Poljska	Najprej poskus prodaje, nato privatizacija z likvidacijo in certifikati	Veliko pri likvidaciji, malo pri certifikatih
Slovenija	Kompromis, privatizacija s certifikati	Veliko, pomembno vlogo so na koncu imeli privatizacijski skladi

Za Češko in Poljsko je bilo značilno, da so se številni, predvsem veliki poslovni sistemi preobrazili, še preden so se privatizirali, kar je povečalo njihovo učinkovitost. Na Češkem je bila uspešna tudi tako imenovana »mala privatizacija«, ki je Slovenija ne pozna. Pri tej je šlo za privatizacijo malih objektov. Po preobrazbi podjetij so Čehi privatizirali neposlovne dele, kot so bile na primer restavracije. V takšnih družbah ni bilo težav z nadzorom, ker so te objekte kupovali menedžerji. Na Češkem so pomembno vlogo igrale tudi investicijske družbe. Te so zbrale približno 70 odstotkov certifikatov, torej približno toliko kot v Sloveniji. Teh skladov je bilo na Češkem okoli 400, toda 50 odstotkov vseh certifikatov, ki so jih dobili vsi skladi, je zbralo 13 največjih investicijskih družb, ki so nato ustanovile državne banke in državne zavarovalnice. Na Češkem so bile v »kuponsko privatizacijo« vključene tudi banke in zato je prišlo do težav v lastniških razmerjih. Češka zakonodaja je namreč dovoljevala, da so lahko en

173 Šušteršič, *Politično gospodarski cikli*, str. 219.

sklad ali več skladov, ki jih upravlja ista družba za upravljanje, v istem podjetju največ 20-odstotni lastniki, na drugi strani pa je lahko imelo več skladov v lasti celotno podjetje. Lastniška struktura podjetij je bila tako zelo odvisna od dražb, zato je imelo veliko podjetij na Češkem zelo razpršeno lastniško strukturo – z nekaj skladi, z enim skladom in podobno.¹⁷⁴

Poljska demokratična vlada je podobno kot Madžarska in delno tudi Slovenija najprej predlagala načine privatizacije, ki niso bili posebej naklonjeni zaposlenim, vendar je morala kasneje popustiti pritiskom in privoliti v kompromise. Delež, predviden za zaposlene v »certifikatni privatizaciji«, je bil sicer manjši kot v Sloveniji, vendar je alternativna tehnika – privatizacija z likvidacijo – omogočala ceneno vzpostavitev notranjega lastništva.¹⁷⁵ Kot je dejala Andreja Böhm v intervjuju za časopis *Agens*, je bila poljska privatizacija državno vodena, poznali pa so različne privatizacijske metode. Uspešna je bila predvsem privatizacija podjetij s stečajem. V teh primerih so ustanovili nova podjetja, katerih lastniki so bili največkrat delavci. Te družbe so postale jemalci »leasinga« za sredstva podjetja. Treba je poudariti, da v teh primerih ni šlo za klasične oblike stečajev. Stečajni so bili izvedeni ne glede na uspešnost poslovanja podjetij. Tako so se izognili ustanavljanju podjetij po novih zakonih in podobno. Nastale so manjše družbe, delavci pa so kupovali z najemom. Le nekaj je bilo primerov z zunanjimi ali tujimi lastniki. Prednost te privatizacije je bila tudi, da je bila hitra, podjetja so večinoma poslovala dobro in ni bilo težav z nadzorom. Za srednja in velika podjetja pa je na Poljskem veljala kapitalna, to je klasična privatizacija. Na tem področju so Poljaki najbolj zaostajali. Na začetku so našli približno 8000 podjetij v državni lasti, privatiziralo naj bi se jih okoli 5000, medtem ko so jih 1200 privatizirali s stečajem. Med drugimi družbami jih ni bilo privatiziranih niti 200. Pri tem tipu privatizacije je šlo predvsem za neposredne prodaje tujcem oziroma strateškim lastnikom. Poljaki so v začetku veliko dobrih podjetij prodali z javnimi ponudbami delnic. Tako so vzpostavljali svoj trg kapitala. Delnice takšnih družb so prodajali tudi po delih in posledično je bila država na borzi še vedno med največjimi lastniki. Na začetku privatizacijskih procesov so bili Poljaki primer za množično privatizacijo, a »kuponska privatizacija« ni in ni stekla. Parlament namreč zelo dolgo ni sprejel ustreznega zakona, zato so bili Poljaki med zadnjimi, ki so začeli s »kuponsko privatizacijo«. To se je zgodilo šele leta 1996 in tudi takrat je bilo v privatizacijo vključenih le 512 podjetij.

174 Novković, Intervju z Andrejo Böhm, str. 2–5.

175 Šušteršič, *Politično gospodarski cikli*, str. 211–222.

Rast deleža zasebnega sektorja na Češkem, Madžarskem, Poljskem in v Sloveniji v BDP v letih 1990–2004 (v %)¹⁷⁶

LETO	SLO	ČEŠ	MAD	POL
1990	15	10	25	30
1991	20	15	30	40
1992	30	30	40	45
1993	40	45	50	50
1994	45	65	55	55
1995	50	70	60	60
1996	55	75	70	60
1997	60	75	75	65
1998	60	75	80	65
1999	60	80	80	65
2000	65	80	80	70
2001	65	80	80	75
2002	65	80	80	75
2003	65	80	80	75
2004	65	80	80	75

Poleg zgoraj omenjenih 200 družb so torej pomembne še družbe iz »kuponске privatizacije«, ki so jo izpeljali skoraj centralnoplansko, saj je država, ki jim je dala strateške lastnike, natančno predpisala, kakšna bo lastniška sestava teh podjetij. Prav tako je sponzorirala ustanovitev skladov, izbrala menedžerje zanje in predpisala razdelitev kapitala po posameznih podjetjih. Skladi na Poljskem so bili na začetku državni, nato so jih privatizirali in tako ljudje svojih certifikatov niso mogli vlagati v podjetja, ampak le v sklade. Leta 1997 se je poljsko Ministrstvo za privatizacijo preoblikovalo v Ministrstvo za državno lastnino in vsa dotlej neuspešno privatizirana podjetja so spadala pod njegov resor. Posebna zgodba je tudi primer Madžarske, za katero so strokovnjaki kmalu začeli opozarjati, da so tujci pokupili preveč podjetij. To pa drži le deloma. Madžarom je namreč s tem, ko so pripeljali strateške lastnike, vendarle uspelo oblikovati neko lastniško strukturo, ki je podjetjem ustrezala. Na Madžarskem je bilo največ tujih naložb na prebivalca, saj so s privatizacijo oblikovali zelo prijazno okolje za tuje vlagatelje.

Posebnosti slovenske razdelitvene privatizacije glede na Sloveniji primerljive postsocialistične države sta bili predvsem v tem, da slovenska razdelitvena

¹⁷⁶ EBRD, dostopno na: <http://www.ebrd.com>, 10. 6. 2009.

privatizacija ni neposredno omogočila vstopa strateških lastnikov (še posebej ne tujih) in da je država obdržala sorazmerno velik preostanek posrednega lastništva v vseh privatiziranih podjetjih prek dveh državnih skladov.¹⁷⁷ Čeprav so tujci sodelovali v privatizaciji, je bila v Sloveniji želja po pridobitvi tujega kapitala manjša kot v drugih socialističnih gospodarstvih. Glavni razlogi za to so bili že dotedanja odprtost v svet, mnogo bogatejše prebivalstvo in kompromisni privatizacijski model, ki je pripeljal do velikega števila podjetij z večinskim notranjim lastništvom. Po drugi strani pa je bilo za Slovenijo značilno tudi manjše zanimanje tujih investitorjev, predvsem zaradi majhnega slovenskega trga ter relativno visoke življenjske ravni in njej ustreznih plač in stroškov dela.¹⁷⁸

Dejstvo je, da je privatizacija družbene lastnine predstavljala osrednji in največji problem v vseh tranzicijskih državah. Vse tedanje oblasti so bile pred veliko preizkušnjo, saj je bilo izbrati ustrezno privatizacijsko metodo vse prej kot lahko delo. Danes je sicer lahko biti pameten za dvajset let nazaj in modrovati, kaj bi bilo bolje storiti in kako. Res je, da verjetno ni države, kjer izpeljava privatizacije ne bi bila predmet določenih kritik, in prav tako cilj pravično razdeliti družbeno lastnino ni bil dosežen ne v Sloveniji ne drugod. A če se skušamo vživeti v čas sprejemanja teh odločitev, verjamemo, da so se posamezne oblasti odločile za metodo, za katero so verjele, da je najprimernejša in najboljša izmed predlogov.

Po podatkih Evropskega statističnega urada za leto 2007 so bila v okviru EU velika odstopanja glede na BDP na prebivalca. V Luksemburgu je bil tako slednji 2,5-krat večji, v Bolgariji pa več kot 60 odstotkov manjši od povprečja. V Sloveniji je bil BDP na prebivalca enajst odstotkov pod povprečjem EU. Luksemburgu, ki je bil po BDP na prebivalca visoko nad povprečjem unije (167 odstotkov), sta sledili Irska in Nizozemska s 50 oziroma 30 odstotki nad povprečjem. Avstrija, Švedska, Danska, Velika Britanija, Belgija, Finska in Nemčija so povprečje unije presegle od 15 do 25 odstotkov, Francija, Španija in Italija pa do deset odstotkov. Grčija in Ciper sta bila do deset odstotkov nad povprečjem, medtem ko je bila Slovenija skupaj s Češko, Malto in Portugalsko v skupini, ki je imela BDP na prebivalca od 10 do 25 odstotkov nižji od povprečja EU. Polovica novih članic – Estonija, Slovaška, Madžarska, Litva, Latvija in Poljska – je bila od 30 do 50 odstotkov pod povprečjem, najnižji BDP na prebivalca pa sta zabeležili Romunija z 59 in Bolgarija s 63 odstotki pod povprečjem zveze 27 držav.¹⁷⁹ Po podatkih

177 Simoneti et al., *Spremembe v strukturi in koncentraciji lastništva*, str. 10–11.

178 Mencinger, *Deset let pozneje*, str. 32.

179 V vseh nekdanjih socialističnih državah razen v Ukrajini je bil BDP leta 2007 višji kot leta 1990. Slovenija je imela leta 1990 za 60,8 odstotka nižji BDP, leta 2000 pa je bil njen BDP za 34 odstotkov nižji kot leta 2007. Še bolj kot Sloveniji je od leta 1990 do lani uspelo BDP povečati Estoniji (65 odstotkov) in Poljski (69 odstotkov). Od leta 2000 do lani pa so imele največjo rast baltske države: Latvija (83 odstotkov), Estonija (77 odstotkov) in Litva (70 odstotkov). Hrvaška je svoj BDP od leta 1990 do leta 2007 povečala le za 19,7 odstotka, od leta 2000 do lani pa za 39,8 odstotka.

Eurostata za leto 2006 je bila najbogatejša evropska regija notranji del Londona, ki je dosegala kar 336 odstotkov evropskega povprečja, na drugo mesto se je uvrstil Luksemburg z 267 odstotki povprečja EU, tretja po BDP na prebivalca glede na kupno moč pa je bila evropska prestolnica Bruselj z 233 odstotki. Presenetljivo visoko, na dvanajsto mesto med najbogatejšimi regijami, je bila uvrščena Praga s 162 odstotki povprečja EU, Bratislava pa je bila devetnajsta s 149 odstotki povprečja EU. Njun BDP na prebivalca glede na kupno moč je leta 2006 znašal 38.400 evrov (Praga) oziroma 35.100 evrov (Bratislava). Dodajmo še, da je BDP glede na kupno moč v Osrednjeslovenski regiji, kjer živi več kot četrtina slovenskega prebivalstva, leta 2005 dosegel 28.069 evrov, slovensko povprečje pa je bilo 19.462 evrov. Nadpovprečni BDP glede na skupnega je imela leta 2005 še Obalno-kraška regija z 20.141 evri. Preostalih deset statističnih regij je bilo podpovprečnih. Najbolj siromašni sta bili Zasavska in Pomurska regija s 13.736 evri oziroma 12.944 evri BDP.¹⁸⁰ Časopis *The Economist* se je novembra 2009, dvajset let po padcu železne zavese, dotaknil tudi BDP prebivalca v državah bivše Jugoslavije. Hrvaška (13.220 dolarjev) se je po tem kriteriju med državami osrednje Evrope nahajala za Slovenijo, Češko, Slovaško in Estonijo in pred Srbijo, Črno goro ter Bosno in Hercegovino. V Sloveniji je BDP na prebivalca znašal 24.180 dolarjev na prebivalca, na Češkem in Slovaškem 16.000 dolarjev, v Estoniji pa 14.000 dolarjev. Črna gora je proizvedla 6510 dolarjev BDP na prebivalca, Srbija 5480 in Bosna in Hercegovina okoli 4080 dolarjev. V Bolgariji in Romuniji, ki sta v tem času že bili članici EU, je BDP na prebivalca znašal približno 5000 dolarjev. Komentator je poudaril, da je vzroke v slabšem razvoju na tem območju moč iskati v vojni, problem na Hrvaškem pa je videl v tem, da se vzrok za slabši razvoj pripisuje samo vojni in ne toliko državni politiki, ki je imela tudi velik vpliv na gospodarstvo.¹⁸¹

180 Eurostat, dostopno na: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>, 15. 4. 2009; SURS, dostopno na: <http://www.stat.si>, 15. 3. 2009.

181 24ur.com, dostopno na: http://m.24ur.com/bin/mobile/index.php?article_id=3189548, 8. 11. 2009.

Žarko Lazarević

BANČNA TRANZICIJA V SLOVENIJI V DEVETDESETIH LETIH 20. STOLETJA

UVOD

Devetdeseta leta 20. stoletja so bila za Slovenijo tako kot za druge države nekdanjega socialističnega bloka prelomna. Po pol stoletja so bile te družbe in države pred ponovnim izzivom radikalne družbene in gospodarske preobrazbe. Le da tokrat v obratni smeri kot leta 1945. V Sloveniji (a tudi v drugih delih nekdanje Jugoslavije) pa je imela dinamika dogajanja še dodatne večpomenske dimenzije. Večplastnost se je izražala v sočasnosti različnih, a med seboj posledično povezanih procesov. Na eni strani se je vzpostavljala slovenska državnost in ta državnost je bila utemeljevana s pričakovano uspešnostjo politične in ekonomske tranzicije. Uspešen prevzem liberalnodemokratskega političnega modela in načel tržne ekonomije pod budnim očesom mednarodne skupnosti sta nato omogočila tudi vključitev v evropske integracije. Sprožen je bil torej proces, ki se je zaključil leta 2004 z vstopom Slovenije v EU, v družbi devetih držav.

Le v grobih orisih podana temeljita družbena in gospodarska reorganizacija Slovenije konec prejšnjega stoletja predstavlja tudi potek te razprave. Namen te

razprave ni ukvarjanje s širokim kontekstom tranzicije v Sloveniji, saj to daleč presega razpoložljivi prostor in čas. Omejili se bomo na obravnavo bančne tranzicije kot enega od zelo pomembnih procesov znotraj tranzicijskega kompleksa. Ozadij širšega družbenega in ekonomskega konteksta tranzicije se bomo dotaknili le, če bo to potrebno za razumevanje bančne tranzicije. Vzpostavitev delujočega in kompetitivnega bančnega sistema je bila srčika, osrednji cilj ekonomskih reform v devetdesetih letih. Potek tranzicije bomo predstavili v več delih. V prvem bomo predstavili izhodiščni položaj oziroma dediščino socialističnega bančnega sistema. V nadaljevanju bomo prešli na predstavitev osnovnih potez tranzicije v Sloveniji, nato na značilnosti bančne tranzicije, potek in rezultate sanacije bank ter stanje ob koncu tranzicije bančništva.

IZHODIŠČNI POLOŽAJ

Jugoslovanske oblasti so v sklopu počasnega opuščanja centralno-planskega gospodarskega modela že v petdesetih letih odpravile monobančni sistem. Poleg centralne banke so postopoma ustanovili še druge banke, od katerih so bile najpomembnejše »komunalne banke«, ki so postopno prevzemale vedno večjo vlogo v kreditiranju gospodarstva in prebivalstva ter zajemanju prihrankov. Vodilno vlogo, zlasti v poslovanju s tujino, so imele zvezne banke. Do večjega preloma je prišlo v šestdesetih letih s sprejemom nove bančne zakonodaje. Poleg komunalnih bank je postalo dovoljeno ustanavljati tudi republiške poslovne banke. V Sloveniji so to priložnost hitro izkoristili in že decembra 1961 ustanovili Splošno gospodarsko banko. Temeljni nameni so bili zagotavljanje koncentracije finančnih sredstev, ciljno financiranje pomembnih investicij in tudi nadzor republiških oblasti nad kapitalskimi tokovi znotraj Slovenije.

V retrospektivnem pregledu je potrebno omeniti tudi bančno zakonodajo iz leta 1965. Pomembna je bila zaradi vrste poudarkov. Poslovne banke je osvobodila utesnjenosti v republiške meje. Če so banke našle poslovni interes, so lahko poslovale na področju cele države. Dodelili so jim tudi plačilni promet s tujino. S tem so odvzeli monopol zveznim poslovnim bankam. Na drugi strani je ta zakonodaja bankam omogočala kreiranje lastne politike na načelih donosnosti, kar je imelo velik pomen, saj je bankam dodelilo pomembno vlogo v jugoslovanskem socialističnem gospodarskem sistemu. Ob skrbi za lastno likvidnost in donosnost sredstev so lahko preverjale tudi upravičenost investicijskih načrtov podjetij in smotrnost porabe kreditnih sredstev. Daleč najbolj vplivna odločitev pa je bila, da so spremenili lastništvo bank. »Lastniki« bank so namreč postala posamezna podjetja. Biti jih je moralo najmanj 25, da so lahko ustanovila banko, njihove

obveznosti in pravice pa so bile odvisne od višine vplačanih sredstev v kreditni sklad banke. Redefiniranje bank je povzročilo, da je v jugoslovanskih bankah prišlo do »incestnega razmerja«. Na koncu so lastniki postali tudi največji kreditojemalci pri lastni banki, banko so upravljali njeni dolžniki. To se je odražalo v izrednem povečanju vseh plasmajev v bankah, tako na račun emisije kot tudi zadolževanja v tujini. Prišlo je do nekontrolirane investicijske porabe. Likvidnost bank je bila pogosto ogrožena. Popustila je finančna disciplina kreditojemalcev (uporabnikov kreditov!), struktura depozitnih sredstev v bankah je postala nezadovoljiva, tehnologija dela in kakovost bančnih storitev sta nazadovali. Resnici na ljubo je potrebno opozoriti, da so na to vplivali tudi zunanji dejavniki: inflacija, neustrezna politika obrestovanja, obvezno združevanje in usmerjanje sredstev bank, nezadostna akumulacija in njena neracionalna poraba. Banke so bile le en člen v verigi nakopičenih problemov, ki so imeli temeljni vzrok v sistemsko neustrezni ureditvi celotnega gospodarskega življenja.

Sedemdeseta leta so bila s stališča bančništva težavna. V državi je nastopila obsežna reorganizacija gospodarskega življenja na ideoloških predpostavkah t. i. »dogovorne ekonomije«. Na ravni centralnega bančništva so uvedli multicentralni bančni sistem. Poleg osrednje Narodne banke Jugoslavije so ustanovili še republiške centralne banke, ki so skupaj postavljale načela enotne monetarne politike. Poslovnim bankam so utesnili prostor delovanja, postale naj bi bolj »finančni servis podjetij«, kar je imelo veliko posledic v gospodarskem življenju. Bolj kot likvidnost je bila v osredju težnja po prelivanju sredstev k socialističnim podjetjem, še zlasti ustanoviteljem. Zgolj v ponazoritev naj omenimo, da so imele obrestne mere v letih od 1976 do 1980 trend zniževanja, kajti prevladovalo je stališče, da imajo podjetja preveč stroškov s plačevanjem obresti. Vse to se je dogajalo v okolju sproščene monetarne politike, nekontroliranega zadolževanja doma in v tujini, izjemno velike investicijske dejavnosti, nesmotrnih naložb in velikih likvidnostnih težav. Kakovost in struktura bančnih bilanc sta se izjemno poslabšali.

Z letom 1980, z izbruhom dolžniške in splošne gospodarske krize, ki se je z leti poglobljala, se je jugoslovanski gospodarski položaj samo poslabševal. V reševanje globoke jugoslovanske gospodarske krize so se vključili Mednarodni denarni sklad (IMF) in tuji upniki. IMF je svojo nadaljnjo pomoč pogojeval s strogim programom varčevanja, zniževanjem javne in zasebne porabe, realnim tečajem dinarja in liberalizacijo cen. Tujim upnikom pa je uspelo Jugoslaviji vsiliti socializacijo dolgov, to je solidarnost pri vračanju dolgov. Zvezna vlada je poskušala potegniti državo iz gospodarske in politične krize. S tečajno in obrestno politiko, centralizacijo deviz in politiko zniževanja javne in osebne porabe je vladi uspelo izboljšati plačilno bilanco, na drugih področjih pa ni bila tako uspešna.¹⁸²

182 Lazarevič, Prinčič, *Zgodovina slovenskega bančništva*, str. 269–438.

Namesto izvozne ekspanzije je Jugoslavija, da bi zagotovila mednarodno plačilno sposobnost, vodila restriktivno uvozno politiko. Glede na precejšnjo uvozno odvisnost jugoslovanskega gospodarstva je taka politika privedla do relativnega in proti koncu osemdesetih let končno tudi do absolutnega upada obsega proizvodnje. Krog je bil počasi sklenjen, kmalu za tem je zaradi globoke politične in gospodarske krize razpadla tudi država,¹⁸³ saj so se različni paketi stabilizacijske politike izkazali za neuspešne.

Leto 1980, ko je bila v slovenskem bančništvu tudi precejšnja likvidnostna kriza, je pomenilo točko preobrata. Obresti so se pričele dvigovati, v ospredju niso bili več dolžniki, temveč ohranjanje realne vrednosti posojila. Obresti naj bi se dvigovale do stopnje, ko bi povsem nadoknadile oziroma izničile inflacijsko stopnjo. Obresti so rastle zlasti v letih 1982 in 1983, ko so se povišale tudi do štirikrat. Tako so se obrestne mere za posojila približevale in nato presegle 30 %, za hranilne vloge nad tri leta pa so skočile z 10 na 28 %.¹⁸⁴ Jasno je, da je taka politika obrestnih mer, ki je bila ravno obratna od prejšnje politike sproščenih obrestnih mer, dodatno zaostрила razmere v slovenskem/jugoslovanskem gospodarstvu. Problemi z likvidnostjo in slabimi neizterljivimi naložbami so se zelo zaostрили.

Poseg zveznih oblasti z zakonom iz leta 1985 v temelju ni spremenjal bančnega položaja. Bolj kot za strukturno reformo je šlo za odpravljanje najbolj kritičnih težav glede načinov zagotavljanja bančne likvidnosti, varnosti naložb in kreditne politike. Strukturna reforma pa je nastopila konec osemdesetih let. Takrat je bila v Sloveniji, zaradi politično zaukazanega združevanja, praktično ena sama banka, in sicer Ljubljanska banka – združena banka. Ta banka je skupno predstavljala 90 % bilančne vsote slovenskih bank. V njeno skupino so bile vključene tudi banke iz drugih jugoslovanskih republik ali njene podružnice v njih. Poleg tega je imela banka tudi prek dvajset predstavništev v tujini. Poleg Ljubljanske banke je delovalo še nekaj majhnih bank. Večinoma so bile del drugih bančnih skupin, ki so imele sedež praviloma v Beogradu.¹⁸⁵

Spoznanje o izčrpanosti socialističnega modela je bilo konec osemdesetih let dokončno. To se je poznalo tudi na zakonodaji. Februarja leta 1989 je bil sprejet zakon o bankah in drugih finančnih organizacijah, ki je prelomil z dotedanjo bančno ureditvijo. Začeli so odpravljati ideološke, zakonske in gospodarske konstrukte, ki so se v bančnem življenju pokazali za neuspešne. Zakon je uveljavil prakso in načela delniških družb, tako v organiziranosti kot v poslovanju. Dovoljenje za delo je bankam dajala centralna banka. Zaostreni so bili pogoji kreditne politike, enemu posojilojemalcu je banka smela dodeliti kreditov ali

183 Vacić, *Jugoslavija i Europa*, str. 196–218.

184 Mramor, *Prikaz institucionalne ureditve*, str. 59.

185 Hein, *Bankensysteme*, str. 111.

garancij največ v višini 15 % kapitala. Na osnovi tega zakona so se slovenske banke konec leta 1989 preoblikovale v delniške družbe.¹⁸⁶ Kot zanimivost naj omenimo, da so v letu 1990 na jugoslovanski ravni izvedli revizijo bančnega poslovanja po standardih, ki so veljali za zahodne banke. Ugotovili so, da izgube v jugoslovanskem bančnem sistemu za 3,5-krat presegajo kapital. V jugoslovanskih okvirih je bilo samo v Sloveniji in na Hrvaškem najti opravilno sposobne banke. A to še zdaleč ni pomenilo, da slovenski bančni sistem ni bil potreben temeljite reorganizacije, prestrukturiranja, sanacije in dokapitalizacije.¹⁸⁷

ZNAČILNOSTI TRANZICIJE V SLOVENIJI

Vsa ta opravila pa so bila naloga samostojne slovenske države in njene politike v času tranzicije. Slovenska tranzicija iz socialistične ekonomije v tržno je potekala počasi z izogibanjem različnih vrsti šok terapije, da bi se izognili več kot nujni socialni ceni prehoda. Na mednarodni ravni velja za primer gradualizma v tranzicijskih procesih. Nekateri domači avtorji v kritiki tega pristopa opozarjajo, da gre v primeru »slovenskega gradualizma« za ne povsem natančno opredeljevanje. Opozarjajo, da gradualizem sam po sebi kot koncept družbenih sprememb ni sporen, da pa se v slovenskem primeru postopnost/gradualizem zamenjuje za počasnost in zamudništvo pri ukrepanju, kar je v končni fazi povečevalo stroške tranzicije na ravni države, družbe in podjetij zaradi počasnih strukturnih reform. Kot tipični primer se navaja dolgotrajno sprejemanje zakona o privatizaciji podjetij, ki je hkrati zadrževal tudi implementacijo že pripravljene sanacije bančnega sistema. V potrditev te teze se navaja tudi zapoznena in počasna reforma trga delovne sile. Vsekakor pa je potrebno v tem kontekstu dodati opozorilo, da je znaten del počasnosti v tranziciji potrebno pripisati tudi fragmentiranosti slovenskega političnega prostora. Koalicijskim vladam je bilo zaradi raznorodnosti interesov v vladi in parlamentu onemogočeno hitro sprejemanje odločitev.¹⁸⁸

O tem, da je bil gradualizem (ali počasnost v implementaciji tranzicijskih reform) »naravni izbor«, pa med slovenskimi avtorji ni nobenega dvoma. Kot razloge navajajo »historično dediščino«. Dejstvo je, da je bila Jugoslavija po zaslugi reform v šestdesetih letih odprta dežela, ki je morala po vstopu v GATT (1966 kot edina socialistična država) liberalizirati zunanjo trgovino. Mehanizmi nadzora državljanov in podjetij prek varnostnih služb so sicer ostali nespremenjeni, a vendarle je ta vstop omogočil vključevanje jugoslovanskih

186 Lazarevič, Prinčič, *Zgodovina slovenskega bančništva*, str. 425–438.

187 Hein, *Bankensysteme*, str. 132.

188 Šušteršič, *Political economy*, str. 400–411.

podjetij na mednarodni trg. Pri tem so prednjačila slovenska podjetja. Z mednarodnim gospodarskim sodelovanjem so pridobivala ne samo tehnologijo, temveč tudi znanje za vodenje podjetniških, upravnih in marketinških procesov. Na drugi strani je bil znaten del slovenskih elit, zlasti na področju ekonomskih in družboslovnih znanosti, v sedemdesetih in osemdesetih letih izobražen na zahodnih univerzah. Z zasedbo položajev v upravni in izobraževalni strukturi Slovenije so kot operativci in mnenjski voditelji prenašali na zahodnih univerzah pridobljeno znanje v domače slovensko okolje.¹⁸⁹ Ob začetku tranzicije, ki je sovpadla z začetkom slovenske državnosti, je bil slovenski položaj specifičen. Slovenske elite niso bile povsem diskreditirane, njihova družbena legitimnost ni bila vprašljiva zaradi zaslug pri pridobitvi državnosti. K temu je potrebno pridružiti še teoretsko podkovanost akademskih elit, predvsem ekonomske stroke, ki je imela na voljo tudi kakovostne, obsežene in ažurne empirične baze o stanju slovenske ekonomije. V takem ozračju slovenske elite niso bile dovzete za recepte tranzicijske politike, ki so jih predpisovale mednarodne organizacije in skupine tujih svetovalcev. Slovenske politične elite so se odločile za počasno in nadzorovano tranzicijo v tržno ekonomijo in za zanašanje na lastne sile. V ospredje so postavljale dolgoročne cilje stabilnosti gospodarstva kot celote in najnižje možne socialne cene.

TRANZICIJA BANČNEGA SEKTORJA

Tranzicija bančnega sektorja je bila dvodimenzionalen proces. Na eni strani je šlo za preobrazbo socialističnega bančnega sistema v novo organizacijsko formo, ki je prevzela novo vlogo v gospodarskem življenju. V tem kontekstu seveda ne moremo mimo regulacije bančnega sistema, ki jo je opravljala centralna banka. Na drugi strani so bile potrebne temeljita sanacija bančnega sistema, odstranitev izgub in dokapitalizacija, da bi banke sploh lahko opravljale svoje vlogo v gospodarskem življenju. Obe politiki sta bili soodvisni. Naloge slovenskih oblasti na bančnem področju so bile torej nedvoumne: sanacija obstoječega bančnega sistema, vzpostavitev nadzornega sistema, zaostritev kriterijev za pridobitev licence za bančno poslovanje, ustanovitev neodvisne centralne banke in ocena stroškov v bankah ob sanaciji podjetij.¹⁹⁰

Slovenske oblasti so pričakovano uveljavile dvotirni bančni sistem s centralno banko na čelu in poslovnimi bankami, ki so temeljile na univerzalnem modelu.¹⁹¹ Glede na dejstvo, da so banke dominirale znotraj finančnega sistema, ni prese-

189 Mencinger, *Gospodarska politika prehoda*, str. 11–36; glej tudi Šušteršič, *Political economy*.

190 Borak, *Western rules*, str. 177.

191 Borak, Lavrač, *An outline*, str. 109.

netljivo, da je bilo restrukturiranje bančnega sektorja eno najpomembnejših nalog tranzicijskih reform.¹⁹² Tranzicija se je začela 25. junija 1991, ko je slovenski parlament poleg neodvisnosti razglasil tudi nekaj pomembnih zakonov, ki so bili napisani po vzorcih zahodnih držav. Med drugim tudi zakon o neodvisni centralni banki - Banki Slovenije. Osrednja naloga Banke Slovenije je bila skrb za stabilnost valute in za splošno likvidnost v državi in do tujine. Za uresničevanje te naloge Banka Slovenije uravnava količino denarja v obtoku, skrbi za splošno likvidnost bank in hranilnic, skrbi za splošno likvidnost v plačilih do tujine, nadzira banke in hranilnice, izdaja bankovce in daje bankovce in kovance v obtok ter predpisuje pravila za izvajanje jamstva za bančne depozite. Zakon je izrecno določal, da sme Banka Slovenije odobravati Republikli Sloveniji posojila le do višine 5 % letnega proračuna oziroma do ene petine predvidenega proračunskega primanjkljaja. Posojila bi morala biti poravnana do konca proračunskega leta, kar pomeni, da ne morejo biti vir financiranja primanjkljaja.¹⁹³

V tem paketu je bil sprejet tudi zakon o bankah in hranilnicah, ki je natančno definiral formo in vsebino poslovanja banke ali hranilnice in še pogoje za pridobitev omejene ali neomejene licence za obratovanje v odvisnosti od višine lastnega kapitala. Nadalje so opredelili tudi določila o likvidnosti in o strukturi naložb v nepremičnine in v kapitalske deleže v nefinančnih podjetjih. Jasno je tudi, da se je s tem zakonom odprl prostor za vstop tujih bank na slovenski trg. Zakon o jamstvu za hranilne vloge je opredeljeval jamstveno shemo za hranilne vloge prek posebne Agencije za zavarovanje hranilnih vlog, kar je bilo pomembno za zaupanje v bančni sistem. Hkrati so bili sprejeti še zakoni o deviznem poslovanju, o kreditnih poslih s tujino in zakon o predsanaciji, sanaciji, stečajju in likvidaciji bank in hranilnic.¹⁹⁴

Navedena zakonodaja je vzpostavljala sistemsko raven in določala pristojnosti Banke Slovenije kot centralne banke, da je lahko pristopila k regulaciji in nadzoru z namenom zagotoviti dolgoročno stabilnost in varnost bančnega poslovanja. Banka Slovenije kot regulator je uveljavila zahteve BIS standardov glede kapitalske ustreznosti in likvidnosti. Z nadgrajevanjem svojih regulatornih in nadzornih mehanizmov je sledila mednarodnim standardom nadzora z inšpekcijskimi pregledi v bankah. Banke so dolžne nadzornim in inšpekcijskim organom posredovati vse potrebne podatke. Da bi centralna banka dosegla ta namen, je opravljala redne natančne in poglobljene preglede poslovanja posameznih bank najmanj vsaki dve leti poleg tega, da so morale banke obvezno poročati centralni banki. Do leta 1998 je bil sistem nadzora razdeljen na tri upravne enote: podeljevanje licenc, analiza bančnih operacij in kontrola bančnih operacij.

192 Ibidem, str. 106.

193 Banka Slovenije, Letno poročilo za leto 1996.

194 Hein, *Bankensysteme*, str. 112–125.

Od srede devetdesetih let je potekalo tudi prilagajanje slovenskega bančnega sektorja predpisom poslovanja na notranjem trgu EU. To prilagajanje je potekalo v skladu z dokumentom »white paper«, v katerem je EU predpisala skupino ukrepov in reform, ki naj bi jih na gospodarskem področju izpolnile države srednje in vzhodne Evrope na poti članstva v EU. Razvit in mednarodno konkurenčen finančni sektor je bil opredeljen kot eden od temeljnih ciljev transformacije v tržno ekonomijo v tem dokumentu. Priporočila so se nanašala na vzpostavljanje minimalnih standardov na področju finančnega sektorja. Pomemben je bil tudi pridružitveni sporazum med Slovenijo in EU, ki je določal obveznosti Slovenije, da:

- vzpostavi kompatibilne računovodske standarde,
- restrukturira bančništvo in zavarovalništvo ter druge dele finančnega sektorja,
- okrepi regulacijo in nadzor bančnega poslovanja,
- ustanovi urad za nadzor zavarovalništva,
- poskrbi za prevod slovenske finančne zakonodaje in finančne zakonodaje EU,
- pripravi terminološki slovar,
- vzpostavi izmenjavo informacij na področju priprave finančne zakonodaje,
- vzpostavi učinkovit revizijski sistem v skladu z usklajenimi metodami in postopki v EU.

Pridružitveni sporazum je začel veljati 1. februarja 1999, že tri tedne kasneje pa je stopil v veljavo tudi novi zakon o bančništvu, ki je v bistvenih točkah uveljavil zahteve EU in BIS standardov, kar se je kasneje dopolnjevalo z novimi direktivami EU.¹⁹⁵ Slovenija je tako povsem transformirala bančni sektor in ga po normativni plati povsem uskladila s priporočili in zahtevami EU. V vsem tem času je imela Slovenija stabilen bančni sistem. Le v letu 1996 so nastopile likvidnostne težave pri eni od manjših bank. Centralna banka je hitro posegla in banko likvidirala ter s tem preprečila večjo škodo. Da bi se v bodočnosti izognili tovrstnim potencialnim grožnjam stabilnosti bančnega sistema, je Banka Slovenije še dodatno poostrila nadzor bančnega poslovanja.

SANACIJA BANK

Sestavni del opisanega procesa legislativne harmonizacije slovenske ureditve z ureditvijo v EU je bila tudi sanacija bančnega sistema ob začetku tranzicije. Ob nastanku slovenske države leta 1991 je bil delež slabe aktive celotnega bančnega sektorja več kot 10 %, delež slabih kreditov v bančnem portfelju pa nad 30 %.¹⁹⁶ Sanacija bančnega sistema je bila torej nujna, da bi večinski del slovenskega

¹⁹⁵ Borak, Lavrač, An outline, str. 113–121.

¹⁹⁶ Štiblar, Sanacija bank, str. 62.

bančništva sploh še lahko opravljal svojo vlogo. Sistemske osnove sanacije so postavili z že omenjenim zakonom o predsanaciji, sanaciji, stečaju in likvidaciji bank in hranilnic. Na shematični ravni lahko sanacijske postopke razdelimo na tri skupine. Znotraj bank je potekala t.i. »samosanacija«, kjer so banke same sprejemale ukrepe za zmanjšanje kreditne izpostavljenosti. Teh ukrepov so se lotevale tiste banke, kjer obseg izgub in neizterljivih kreditov ni bil tako velik, da bi bil ogrožen njihov obstoj, a tudi banke v sanaciji. Vzporedno s tem so potekali tudi t. i. »linearni« sanacijski ukrepi, sledila pa je individualna sanacija nekaterih bank.¹⁹⁷ Slednja je najbolj zamujala, kot razlog pa se navaja počasnost sprejemanja zakonodaje o privatizaciji v realnem sektorju. Bančne sanacije namreč ni mogoče izvajati izven konteksta tranzicijskih reform, zlasti privatizacije realnega sektorja. Zaradi različnih interesov in konceptualnih nasprotij je trajalo dve leti (do 1993) do sprejetja potrebne zakonodaje. Odlaganje je seveda povečalo stroške bankam, podjetjem in davkoplačevalcem.¹⁹⁸ Pri ukrepih »linearne« sanacije je potrebno izpostaviti, da je s temi ukrepi država prevzemala od bank določene neizterljive terjatve v zameno za državne obveznice. Do teh obveznic so bile upravičene vse banke. Tako je vlada januarja 1993 izdala obveznice za zamrznjene vloge prebivalstva v tujih valutah,¹⁹⁹ obveznice za sanacijo slovenskih železarn (novembra 1992) in obveznice za nadoknaditev terjatev podjetij do Iraka, Kube in Angole (januar 1993).

Vsi ti ukrepi, vključno s sprejeto zakonodajo o privatizaciji podjetij, so ustvarili pogoje, da so lahko pristopili k sanaciji posameznih bank. Sanacijo je izvajala Agencija za sanacijo bank in hranilnic ki je bila ustanovljena na podlagi zakonov in uredb vlade Republike Slovenije. Na osnovi zakonskih določb je guverner centralne banke lahko odredil predsanacijski postopek za vsako banko v državi, kjer so potencialne izgube presegle 30 % lastnega kapitala. Pri tistih bankah, kjer je morebitna izguba presegala polovico kapitala, pa je guverner odredil začetek sanacijskega postopka. Takrat je vstopila Agencija, ki je imela pravico prevzeti banko, odstaviti upravo banke, odpisati izgube na račun kapitala, prevzeti izgube oziroma neizterljive terjatve, dokapitalizirati, združiti ali privatizirati banko v postopku sanacije. Agencija za sanacijo je pri izvajanju postopkov sanacije posameznih bank tesno sodelovala s centralno banko in ministrstvom za finance. Agencija je posredno s prevzemom bančnih terjatev postala upnik mnogih

197 Hein, *Bankensysteme*, str. 132–133.

198 Voljč, *Bank rehabilitation*, str. 110.

199 Z nastankom slovenske države se je izkazalo, da slovenske banke ne morejo izplačati prebivalstvu njegovih vlog v tujih valutah, največkrat v nemških markah in ameriških dolarjih. Vloge v tujih valutah so prebivalstvu služile kot varovalka pred inflacijo, saj se je gospodarsko življenje v hiperinflacijskih pogojih dolariziralo oziroma bolje rečeno markiziralo. Banke so tako zbrana sredstva morale predati jugoslovanski centralni banki (NBJ) in ob razpadu niso bila več dostopna. Garancijo za te vloge je prevzela slovenska država in vloge so bile nato postopoma v manjših zneskih tudi izplačane.

podjetij v Sloveniji.²⁰⁰ Centralna banka je v postopek sanacije poslala tri banke. Najprej je bila na vrsti daleč največja slovenska banka Ljubljanska banka – LB (januar 1993), nato Kreditna banka Maribor – KBM (april 1993) in končno še Komercialna banka Nova Gorica (februar 1994), ki so jo pripojili KBM. Skupno so banke v sanaciji predstavljale več kot 50 % bančnega sektorja.²⁰¹ Sanacija KBM je bila manj zahtevna, saj je imela banka zaradi manjšega obsega poslovanja številčno manj problematičnih naložb, kar je skrajševalo potrebni čas za sanacijo.

Namen sanacije je bil doseči kapitalsko ustreznost po mednarodnih merilih in pozitivni denarni tok in dobiček, znižati visoke obrestne mere, pridobiti kredibilnost slovenskih bank na mednarodnih denarnih trgih in uvesti skrbno gospodarjenje.²⁰² Posebej je potrebno poudariti, da Agencija za sanacijo bank od bank v sanaciji ni prevzemala vseh slabih terjatev. Približno tretjino slabih terjatev so morale banke v sanaciji prestrukturirati v lastni režiji z refinanciranjem, delnim ali celotnim odpisom ali zamenjavo terjatev za lastniške deleže v podjetjih.²⁰³ S tem so želeli okrepiti samoodgovornost bank in preprečiti morebitno rizično poslovanje med sanacijo bank in po njej. Zamenjava slabih terjatev v bankah v sanaciji je bila izvedena z emisijo obveznic Republike Slovenije v vrednosti 2,2 milijarde DEM. Sledila je dokapitalizacija bank v sanaciji, ki jo je izvedla Agencija za sanacijo z državnimi obveznicami. Dejansko je ta dokapitalizacija pomenila tudi podržavljenje obeh bank v sanaciji.

V procesu sanacije se je zastavljalo tudi vprašanje terjatev in obveznosti do držav nekdanje Jugoslavije, ki so bile prisotne v bilancah bank v sanaciji, zaradi morebitne solidarnostne odgovornosti. Zato so julija 1994 z ustavnim zakonom ustanovili dve novi banki, in sicer Novo LB (NLB) in Novo KBM (NKBM). Novi banki sta prevzeli 90 % aktive, preostanek pa je ostal v starih bankah.

Sanacija je bila zaključena junija leta 1997, po štirih letih, ko sta obe banki postali likvidni, tekoče izpolnjevali zahteve denarne politike, izpolnjevali merila jamstvenega kapitala v višini najmanj 8 % (celotne aktive in aktivnih zunaj bilančnih postavk), spoštovali predpise o kreditni izpostavljenosti do enega komitenta in imeli zadostne rezervacije za potencialne izgube.²⁰⁴ S sanacijo se je povečal državni dolg, vendar se je dvignila tudi vrednost saniranih bank. Sanacija bank je Slovenijo skupaj stala približno 10 % BDP. Obe banki sta imeli ob koncu sanacije zvišano vrednost kapitalске ustreznosti, NLB 12 % in NKBM 16 %. Ker sta banki skupaj predstavljali 40 % slovenskega bančnega sektorja, je bilo pomembno, da se je postopno zniževala obrestna mera, kar je zniževalo stroške

200 Voljč, Bank rehabilitation, str. 111–112.

201 Štiblar, Sanacija bank, str. 62.

202 Štiblar, Voljč, The banking sector, str. 265.

203 Štiblar, Sanacija bank, str. 64.

204 Banka Slovenije, Poročilo o nadzoru bančnega poslovanja v letu 1996 in prvi polovici leta 1997.

financiranja podjetij in prebivalstva. Realna obrestna mera je ob koncu sanacije upadla pod 10 %, kar je bilo izdatno znižanje, če vemo, da je ob začetku sanacije znašala prek 13 %. Banki sta se v tem času reorganizirali v skladu s sodobnimi zahtevami in opazno znižali stroške. Zlasti so se znižali stroški dela, NLB je zmanjšala število zaposlenih za tretjino, NKBM za nekaj odstotkov.²⁰⁵

OB KONCU TRANZICIJE

V času tranzicije so v slovenskem bančništvu nastopile velike spremembe v strukturi poslovanja slovenskih bank. Število bank se je postopoma zmanjševalo in je s 30 na začetku tranzicije do leta 2004 upadlo na 20. Proces konsolidacije je potekal s prevzemi in priključitvami manjših bank večjim. Na ta račun je denimo NLB kot vodilna banka tekom tranzicije celo povečala svoj tržni delež, ki je v letu 2004 znašal tretjino bančnega trga v Sloveniji, merjenega z bilančno vsoto. Stopnja koncentracije je bila v slovenskem bančništvu vseskozi visoka, saj sta imeli največji banki (državni banki) večino časa v povprečju več kot 40-odstotni delež, v letu 2004 43,1-odstotnega. Tega dejstva ni spremenil niti vstop tujih bank na slovenski bančni trg. Tuje banke so vstopale s prevzemi manjših slovenskih bank ali odpiranjem podružnic na slovenskem trgu. Ob vstopu Slovenije v EU leta 2004 je tržni delež bank v tuji lasti ali njihovih podružnic v Sloveniji znašal 25 %. Tudi kazalec globine finančnega posredništva (razmerje med bilančno vsoto bank in BDP) se je postopoma dvignil. V vsem tranzicijskem obdobju je zrasel skoraj za tretjino, z 61,3 % v letu 1992 se je povzpел na 86,7 % v letu 2004, kar je pomenilo, da se je povečala rast bančnega sektorja. Prostora za potencialno rast finančnega posredništva je še veliko, saj ta vrednost znatno zaostaja za razmerami v razvitih ekonomijah, a je približno na ravni drugih tranzicijskih držav. Spremenila se je struktura naložb, kjer je narasel delež prebivalstva in obveznosti do rezidentov, kar je pričalo o zazrtosti slovenskega bančnega sistema v nacionalne meje.²⁰⁶

Osnovni cilj tranzicije je bil doseči mednarodno konkurenčno bančništvo, ki bo sposobno pod enakimi pogoji servisirati potrebe gospodarskih subjektov in prebivalstva Slovenije. Bančni sistem v Sloveniji je med tranzicijo postal stabilen, vendar pa cilji, zlasti na področju mednarodne konkurenčnosti, niso bili povsem doseženi. Pokazalo se je, da je bil bančni sistem med tranzicijo zaščiten pred tujo konkurenco in je bilo restrukturiranje narekovano iz spodbud notranjega trga. Zaradi tega naj bi bile slovenske banke pomanjkljivo pripravljene na izzive mednarodne konkurence (tudi) EU in liberalizacije finančnih uslug.

²⁰⁵ Štiblar, Sanacija bank, str. 64.

²⁰⁶ M. Košak in T. Košak, Bančni sektor, str. 51–59.

Konkurenčnost je bila nezadostna na področju obsega in raznovrstnosti uslug in na področju stroškov.²⁰⁷ Izход iz te zagate so videli v privatizaciji, ki so ji namenili dvojno vlogo. Na eni strani naj bi z izkupičkom od prodaje bank zmanjšali javni dolg na račun sredstev, vloženih v sanacijo bančništva. Na drugi strani pa je bil drugi, enako pomemben cilj. S privatizacijo bank naj bi kapitalsko okrepili slovenske banke in odpravili navedene pomanjkljivosti (skromen spekter uslug), znižali stroške in dosegli mednarodno primerljive stopnje donosnosti bank.

Glede na prevladujoče poglede zahodnih institucij je bilo mogoče doseči večjo učinkovitost bančnega sistema v Sloveniji le pod pogojem, da tuje banke vstopijo v lastniško strukturo slovenskih bank.²⁰⁸ Vstop tujih bank na slovenski bančni trg je bil liberaliziran, vendar so imele tuje (avstrijske) banke z odprtjem podružnic ali prevzemom zelo majhnih bank sila skromne tržne deleže, od 1 do 3 %. Razmere so se spremenile v letu 2001. Takrat sta namreč v Slovenijo vstopili dve veliki evropski banki. Italijanska banka Intesa Sanpaolo je v celoti prevzela regionalno Banko Koper s približno 5-odstotnim tržnim deležem. V Ljubljani pa je Societe Generale prevzela SKB, ki je imela tudi okoli 5 %. Obe prevzeti banki sta bili v zasebni lasti. Zdelo se je, da ni več ovir na poti prevzemanja slovenskih bank v državni lasti. Čakalo se je samo še na privatizacijo obeh največjih slovenskih bank, NLB in NKBM. Po pričakovanju naj bi v njuno lastniško strukturo vstopile močne tuje banke v vlogi t. i. strateškega investitorja. S privatizacijo, to je delno odprodajo lastništva tujim bankam, naj bi obe banki pridobili dodatno znanje, izboljšali kakovost poslovanja in donosnost ter predvsem začeli vstopati na tuje trge. Država kot lastnica pa bi pridobila sredstva za znižanje javnega dolga. Vsekakor zelo velika pričakovanja.

Ko je bil v letu 2002 nato objavljen mednarodni razpis za prodajo 34 % deleža NLB in večjega, kontrolnega deleža v NKBM, pa je privatizacija obeh državnih bank postala politični problem. Vnela se je žolčna razprava o slovenskem nacionalnem interesu, o potrebnosti prodaje tujcem, (in če že tujcem, katerim tujcem), o vlogi države v bančništvu ali na splošno v gospodarstvu, o razmerju med domačim in tujim kapitalom, o koristih in stroških tujih investicij. Zlasti je bilo v ospredju vprašanje o smiselnosti prodajanja uspešnih domačih podjetij tujcem, medtem ko tuji investitorji niso kazali navdušenja, da bi prevzeli manj uspešna podjetja ali celo nastopili s t. i. greenfield investicijami. Te dileme in samospraševanje javnosti in mnenjskih voditeljev o razvojni strategiji niso bile omejene samo na bančništvo, tema je bila načelna, razprava se je dotikala gospodarstva kot celote.

Veliko razburjenja in osuplosti je nastalo, ko je mednarodni koncern Novartis prevzel vodilno domače farmacevtsko podjetje generičnih zdravil, ki je bilo poslovno zelo uspešno s široko razvejano proizvodno in prodajno mrežo v Evropi

207 Borak, Lavrač, An outline, str. 113.

208 Ibidem, str. 121.

ter z močnim razvojnim oddelkom. Ko je mednarodni koncern Interbrew želel prevzeti drugo največjo pivovarno v državi, mu je z nasprotno ponudbo to preprečila konkurenčna domača pivovarna, ki si je zagotovila tudi politično podporo.

Javna razprava o dobrih in slabih straneh tujih prevzemov uspešnih slovenskih podjetij se je zaključila z zmago zagovornikov slovenskega nacionalnega interesa. Slovenska vlada se je znašla v zagatni situaciji. Na eni strani je bil pritisk iz mednarodnega okolja po nadaljevanju prodaje uspešnih slovenskih podjetij tujcem, na drugi strani pa močan medijski pritisk, naj država ustavi prodajo tujcem, in to predvsem v bančništvu. Ker so postopki prodaje NLB že močno napredovali, je njen 34-odstotni delež potem kupila belgijska banka KBC, o kateri je bil dosežen politični konsenz. Nadaljnja privatizacija NLB je bila nato ustavljena, postopek privatizacije NKBM pa je bil ustavljen, še preden bi se zaključil z izborom morebitnega investitorja.

3.
VIDIKI
DOJEMANJA
POLITIČNIH
SPREMEMB

Jure Gašparič

O SAMOUMEVNOSTI UVAJANJA PARLAMENTARNE DEMOKRACIJE V VZHODNI EVROPI PO LETU 1989

Pomladi leta 1991, ko so z naslovnih svetovnih časnikov počasi le začeli izginjati naslovi, ki so oznanjali epohalnost, edinstvenost in magičnost nedavnih političnih sprememb na evropskem vzhodu (v glavnem so jih zamenjevali grozeči naslovi o dogajanju v Perzijskem zalivu), so raziskovalci javnega mnenja iz vseh držav srednje in vzhodne Evrope izvedli raziskavo z naslovom *Politična kultura in politične ter ekonomske orientacije v Srednji in Vzhodni Evropi v času tranzicije*.²⁰⁹ Zanimale so jih številne teme kakor politični aktivizem, vpliv na politično odločanje, zaupanje v politične institucije,

²⁰⁹ O raziskavi glej podrobneje: Toš, Primerjalno raziskovanje demokratične transformacije v Srednji in Vzhodni Evropi, str. 177–220.

socialni učinki političnih preobratov ..., ki so bile vse po vrsti relevantne za razlaganje in razumevanje trenutka. Raziskavo so nato leta 1999 v enakem obsegu ponovili in podatke združili. Nastala je pestra paleta grobih podatkov, ki so vse prej kot enoznačni. Nasprotno, številni med njimi so vznemirljivi in zgodovinarja postavljajo pred morje vprašanj, izzivov in interpretativnih dvomov. Za potrebe tega prispevka se bom omejil na tiste podatke, ki zadevajo problematiko političnega sistema, nastalega po letu 1989.

Ljudje iz vseh držav vzhoda so v obeh raziskavah v veliki večini menili (z manjšimi odkloni), da je za državo dosti boljši večstrankarski sistem kakor enostrankarski.²¹⁰ Prav tako so se strinjali (leta 1999), da demokracija pomeni pravico državljanov do soodločanja,²¹¹ in bili vseskozi (v obeh raziskavah) trdno prepričani, da se mora njihova država razvijati po vzoru zahodnih držav.²¹² Posledično (in logično) so trdili, da je v državi potreben parlament, »da bi stvari dobro potekale«. ²¹³ S političnim sistemom pred letom 1989 so bili neposredno po njegovem padcu v glavnem nezadovoljni.²¹⁴ To bi bila precej jasna stališča, če ne bi ljudje hkrati trdili (leta 1991 in še bolj izrazito leta 1999), da parlamentu, ki ga tako zelo potrebujemo, ne gre zaupati.²¹⁵ Iz leta v leto so bili tudi vse bolj pesimističnih pogledov na uveljavljanje demokracije in do leta 1999 so že precej spremenili mnenje o prejšnjem sistemu. Trdili so (izrazito v Sloveniji, nekdanji vzhodni Nemčiji, na Madžarskem in Slovaškem), da je bila ideja socialističnega samoupravljanja pravzaprav dobra, zgolj slabo se je izvajala.²¹⁶

Sistem klasične parlamentarne demokracije, ki si ga je večina prebivalstva v začetku devetdesetih let 20. stoletja iskreno želela (in si ga še želi), je tako s svojimi institucijami na repu zaupanja državljanov. Ljudje hočejo parlament, a jim ta naposled ne ustreza, saj je bojda le politični teater, demokratična dekoracija, prave odločitve, ki zadevajo državljanje, pa tako ali tako sklepajo za zaprtimi vrati. Na tem mestu zato ni odveč vprašanje: so si ljudje v trenutkih evforije in zanosa v letih 1989–1990 želeli nekaj, česar pravzaprav nočejo, saj je neučinkovito in pokvarjeno, pa tega vse doslej ne upajo priznati? Poglejmo začetno fazo tranzicije.

V času padanja enostrankarskih režimov je bila vzpostavitev sistema parlamentarne demokracije zahodnega tipa povsod eden temeljnih ciljev. Velikih načelnih dilem ni

210 Toš, *Vrednote v prehodu VIII.*, str. 364; glej Tabela 1.

211 Ibidem, str. 256; glej Tabela 2.

212 Ibidem, str. 334; glej Tabela 3.

213 Ibidem, str. 324; glej Tabela 4.

214 Ibidem, str. 283; glej Tabela 5.

215 Ibidem, str. 302; glej Tabela 6.

216 Ibidem, str. 284; glej Tabela 7.

zaslediti nikjer, v kolikor je do njih prihajalo, so v glavnem izhajale iz tedaj aktualnih političnih razmer (kazale so se zlasti kot krepitev predsedniške funkcije nasproti parlamentu). Naglo in skoraj nekritično ponovno rojstvo parlamentarizma se tako navkljub razlikam med posameznimi državami zdi skoraj samoumevno. Le zakaj?

Domnevamo lahko, da najprej zato, ker je parlamentarizem v rudimentarni institucionalni obliki v času padcev socialističnih režimov že obstajal. Socialistični parlamenti, ki po vsebini sicer nikakor niso bili moderni klasični parlamenti, so postali pomembni elementi v procesu demokratizacije; institucionalni elementi, ki jih ni bilo mogoče obiti. To je bilo v prvi vrsti značilno za Poljsko in Madžarsko, državi, kjer je prišlo do t. i. „*negotiated*“ tranzicije.²¹⁷ Na Poljskem so se predstavniki komunistične oblasti in sindikata Solidarnost leta 1989 za okroglo mizo dogovorili, da bo Solidarnost potlej legalna, da bo lahko izdajala svoj časopis (znamenito Michikovo *Gazeto Wyborczo*) in – kar je veliko pomembneje – da bodo razpisane pol-svobodne volitve v *Sejm*. Parlamentarne volitve 4. junija so tako predstavljale cezuro epohe, ki jo je naivno, a nazorno simboliziral opozicijski predvolilni letak: Gary Cooper iz filma *High Noon*, ki namesto pištole drži glasovnico.²¹⁸ Pogovori za okroglo mizo so bili značilni tudi za Madžarsko,²¹⁹ kjer so se predstavniki reformistične struje komunistov in opozicije poleti 1989 dogovorili o reviziji ustave. Pri tem niso revolucionarno razdirali starih institucij, marveč jim le dali novo vsebino. Parlament so tako na svobodnih volitvah prvič izvolili pomladi 1990. Na Češkoslovaškem,²²⁰ kjer je režim padel bistveno bolj naglo kot na Madžarskem in Poljskem, je osrednjo in simbolno točko žametne revolucije sicer predstavljalo geslo Državlanskega foruma/*Občanského fóra* (OF) »Havel na Hrad«, torej zasedba predsedniške funkcije, toda znotraj te zahteve, pravzaprav pod njenim okriljem, je potekal boj za obvladovanje federalnega parlamenta. *Federalni shromaždeni* je bil namreč tisti, ki je volil prezidenta, in zato so od novembra 1989 dalje vsak dan potekale demonstracije ravno pred njegovim poslopjem. Ključna dilema OF pri tem je bila, kako obvladati parlament – kjer sam ni imel nobenega mandata –, ne da bi posegel po klasičnih revolucionarnih sredstvih, po razbitju parlamenta in ustavni krizi. OF ni želel uničiti parlamenta, želel ga je vključiti kot akterja tranzicije.²²¹ Parlament je naposled izvolil Havla za predsednika, v svojo sredo »kooptiral« nove poslance iz vrst demokratičnega gibanja in sprejel temeljno zakonodajo, ki je zagotavljala svobodno družbo (zakone o volitvah, strankah ...). Zvezni parlament je tedaj sploh prvič po letu 1968 stopil v ospredje političnega dogajanja.²²²

217 Ramet in Wagner, *Post-socialist models*, str. 17–18, 23–26.

218 Gebert, *Poland since 1989*, str. 139–161.

219 Bozóki in Simon, *Hungary since 1989*, str. 204–232.

220 Suk, *Labyrinthem revoluce*, str. 24–30.

221 Roubal, *Revolution by the Law*, str. 60–83.

222 Gjuríčová, *Coming to (a Short) Life*, str. 9–23. Zahradníček, *Debates Were to be Held in the Parliament*, str. 105–121.

Po padcu berlinskega zidu je postala važen politični akter tudi vzhodnonemška *Volksversammlung*. Njen 10. sklic je bil nadvse specifičen in nenavaden. Potem ko so njene poslance prvič (in zadnjič) po koncu druge svetovne vojne izvolili na svobodnih in demokratičnih volitvah (parlament Nemške demokratične republike se je konstituiral 5. aprila 1990), je *Volksversammlung* v le šestih mesecih izpeljala vzhodnonemški del pravno in ekonomsko nadvse zahtevnega projekta ponovne združitve obeh Nemčij. To so opravili poslanci brez klasičnih parlamentarnih izkušenj, a ob pomoči Bonna. Zato se je kmalu uveljavila interpretacija, da je bila 10. skupščina NDR le »zavzeta učenka«, ki so jo zahodni učitelji »kolonizirali« in kot orodje uporabili za svoj združitevni projekt. Toda ob tem ne gre spregledati, da zadnja vzhodnonemška skupščina kljub temu ni bila nikdar v povsem podrejenem položaju.²²³

V državah nekdanje Jugoslavije sicer ne moremo govoriti o *negotiated transition*, saj je bil razpad države in sistema krvav in hkrati specifičen zaradi edinstvenega družbeno-političnega sistema, ki je temeljil na ustavi iz leta 1974.²²⁴ Takrat je bil dosežen vrhunec »jugoslovanskega eksperimenta«. Uveden je bil delegatski sistem (poslancev uradno ni bilo več, obstajali so delegati z imperativnim mandatom), nepregleden in neživljenjski posreden koncept totalnega samoupravljanja. Skupščina SFRJ je postala dvodomna, sestavljena iz dveh enakopravnih domov: zveznega zbora in zbora republik in pokrajin, kamor so delegate delegirale šest republiških skupščin in dve avtonomni pokrajini. Republiške skupščine, torej tudi slovenska, so postale tridomne, sestavljene iz zbora združenega dela, zbora občin in družbenopolitičnega zbora. Politični sistem se je tako še bolj odmaknil od načel klasičnega parlamentarizma. Delegat je v primerjavi s poslancem izgubljal pomen, delegatska skupščina je pogosto dajala vtis »ratifikacijskega telesa«. Toda v drugi polovici osemdesetih let se je njen položaj začel spreminjati.²²⁵

Druga jugoslovanska država se je podobno kot njena monarhična predhodnica soočala s konstantnimi notranjimi krizami, ki so dosegle svoj vrh konec osemdesetih let. V vsej krizni večplastnosti, tako gospodarski kot družbeni in politični, so se sicer oblikovale številne politične rešitve, a te so bile zelo različne in izrazito povezane s posameznimi republiškimi elitami, kar je ob federativni strukturi države vodilo do hudih medsebojnih zaostritev. Kot najmočnejša in tudi najbolj agresivna se je izoblikovala elita okoli Slobodana Miloševića (sprva predsednika CK Zveze komunistov Srbije, nato predsednika predsedstva Socialistične republike Srbije), ki se je skupaj s svojimi zavezniki (črnogorskim,

223 Tüffers, *The 10th Volkskammer of the GDR*, str. 24–40.

224 Gl. članek: Agh, *Parlamenti v vzhodni in srednji Evropi*, str. 11–25, 89–91.

225 Gašparič, *Slovenian Socialist Parliament*, str. 46–47.

kosovskim in vojvodinskim vodstvom) zavzemala za večja pooblastila centralnih federalnih oblasti, torej redukcijo federalizma in klasični socialistični sistem, kot ga je Jugoslavija imela pred ustavnimi reformami v letih 1971–1974. Na drugi strani se je oblikovala ohlapna povezava Slovenije, Hrvaške, Bosne in Hercegovine in Makedonije, ki jih je družil predvsem strah pred centralistično in nacionalistično ofenzivo Miloševićevega kroga. Znotraj tega kroga je najbolj jasna stališča zastopalo vodstvo Zveze komunistov Slovenije; ta so bila usmerjena zlasti v demokratizacijo družbe, dopuščanje oblikovanja nekomunističnih političnih skupin, večjo vlogo republik in tržno gospodarstvo.²²⁶

Že tako negotov federativni sistem se je vse bolj rahljajal, politični nadzor v posameznih republikah je popuščal. V Sloveniji tako ni bilo več monolitne partije s svojimi organizacijami, marveč razdrobljena oblast, ki se je vse bolj razkrajala. Zahteve po pluralizmu in sistemskih spremembah niso zaobšle niti delegatske slovenske skupščine. Ta je tako v svojem zadnjem mandatnem obdobju 1986–1990 postala eden ključnih dejavnikov mirnega in evolutivnega prehoda v večstrankarski parlamentarni sistem in neodvisnost. Septembra 1989 je s številnimi ustavnimi amandmaji k slovenski ustavi najprej zagotovila ustrezno podlago za večstrankarstvo, nato pa sprejela tudi ustrezno volilno zakonodajo in razpisala prve povojne demokratične volitve. Pri tem je važno zlasti, da je bila skupščina tedaj legitimno predstavniško telo, ki so ga tako dojemali tudi ljudje.²²⁷

Na aprilskih volitvah leta 1990 so se za glasove volivcev poleg nekaterih nekdanjih družbeno-političnih organizacij, preoblikovanih v stranke, potegovale tudi nove stranke, združene v koalicijo Demos. Te so skupno tudi prejele večino glasov in oblikovale vlado. Politično življenje se je vse bolj odvijalo v duhu večstrankarskega parlamentarizma, četudi je v sistemskem smislu še zmerom obstajala »zgolj« tridomna delegatska skupščina. Novoizvoljeni poslanci (uradno še vedno delegati) so se sicer vneto, a velikokrat nespretno prilagajali svoji novi funkciji. V tedanji skupščini so se tako zlasti v začetku vrstili številni proceduralni zapleti, polno je bilo nerodnosti in neobglenosti, toda skupščina se je kljub temu uveljavila kot klasični predstavniški organ z eno osrednjih političnih vlog v pripravah na osamosvojitve.²²⁸ Dne 25. junija 1991 je nato tudi sprejela tri ključne osamosvojitvene dokumente, na podlagi katerih je Slovenija postala samostojna in neodvisna država.

Do volitev je prišlo tudi v ostalih republikah, ki so nato ravno tako formalno uvajale klasično parlamentarno demokracijo, četudi je v politični praksi prevladal avtoritarni stil. Hrvaški predsednik Franjo Tuđman, ki je bil hkrati

226 Repe, *Jutri je nov dan*, str. 63–73, 232–235.

227 Podrobneje glej: Gašparič, *Slovenian Socialist Parliament*, str. 48–57.

228 Babič, *Vzpostavitev parlamentarizma*, str. 48–58; Lusa, *Razkroj oblasti*, str. 225–227, 230–232.

predsednik najmočnejše stranke HDZ, se je neprikrito zgledoval po Titu, srbski (jugoslovanski) predsednik Slobodan Milošević je izgradil specifični družinsko-sultanistični sistem. Vzplamtele so vojne, ki niso bile rezultat stoletnega etničnega sovraštva, marveč del programiranega načrta političnih centrov, ki jim je nacionalizem služil zgolj kot prehodna ideologija za dosego političnih ciljev.

Parlamentarizem je torej v neki obliki konec osemdesetih let že obstajal (in postal »institucionalni« akter reform/revolucij), obenem pa je bil tudi sistem, ki je bil uveljavljen na zahodu. Zgledovanje po zahodu – zlasti po Nemčiji – tako ni bilo nenavadno in gotovo dodatno pojasnjuje opredelitve za parlamentarno demokracijo; v raziskavi javnega mnenja je namreč krepka večina ljudi odgovarjala: »Naša država naj se razvija po vzoru zahodnoevropskih držav.« Nazadnje in izhajajoč iz omenjenega pa velja še omeniti, da je parlamentarizem tudi tisti sistem, ki je bil nekoč že uveljavljen na prostoru vzhodne Srednje Evrope. Ta del Evrope je po lastnem prepričanju sodil v zahodni kulturno-civilizacijski krog, čigar sestavni del je parlamentarna demokracija. Toda kljub temu splošnega sklicevanja na zgodovinsko dediščino ni opaziti. V Sloveniji tako ni bilo zgledovanja ne po habsburški monarhiji (črno-žolta monarhija je konec osemdesetih še vedno veljala za »ječo narodov«) ne po Kraljevini SHS/Jugoslaviji, ki je imela ravno tako slab renome. Madžarska v svojem ogrskem in horthyjevskem obdobju prave demokracije niti ni doživela, zato tudi ona ni obujala ogrskega deželnega zbora. Je pa po drugi strani opazno, da se je na globoko idejni ravni tako del slovenske kot del madžarske družbe ozrl v lastno »parlamentarno preteklost« – v obeh državah so bile ustanovljene politične stranke, ki so se sklicevale na zgodovinsko dediščino. Na Madžarskem sta nastali FKGP (Neodvisna stranka malih posestnikov) in KDNP (Krščansko-demokratska ljudska stranka),²²⁹ v Sloveniji SLS, ki je bila od svojih začetkov v devetdesetih letih 19. stoletja do leta 1941 najmočnejša slovenska politična stranka. »Nova« SLS, nastala v procesu demokratizacije na prelomu osemdesetih v devetdeseta leta, ni imela nobenih (razen virtualnih) povezav s »staro« SLS, a se je vseskozi sklicevala nanjo, eden njenih predsednikov je celo trdil, da je ponosen, ker je naslednik Antona Korošca.²³⁰

Do systemskega zgledovanja po preteklih vzorcih na vzhodu Srednje Evrope je prišlo le na Češkem. Medvojna Češkoslovaška republika, ki jo je vodil karizmatični filozof T. G. Masaryk, je postala historična referenčna točka

²²⁹ Bozóki in Simon, Hungary since 1989, str. 214–216.

²³⁰ Gašparič, Menjava političnih elit, str. 114–127.

češke parlamentarne demokracije (na Slovaškem do podobne situacije ni prišlo). Vaclava Havla so razglašali za Masarykovega naslednika, politiki so se spraševali, kako bi v posameznih situacijah ravnal »predsednik-osvoboditelj«. ²³¹ Češki ustavni sistem je tako v precejšnji meri replika prve republike: dvodomni parlament s poslansko zbornico in neposredno voljenim senatom ter institucija prezidenta, ki ga voli parlament (to je bilo kasneje spremenjeno, prezident je sedaj neposredno izvoljen). ²³²

Kurzvsmerni institucionalne in vsebinske izgradnje parlamentarne demokracije je bil tako pravzaprav zakoličen že ob prvih znakih zloma socialističnih režimov. Želje so bile jasne. V Sloveniji je po tedanjih raziskavah javnega mnenja krepka večina ljudi menila, da naj se država razvija po vzoru zahodnoevropskih držav, da stopnja demokracije kljub demokratično izvoljeni delegatski skupščini še ne dosega zahodnih standardov, da je potreben večstrankarski sistem in da (zato?) država in državljani preprosto potrebujejo parlament. O tem, da naj se zamišljeni parlament tudi imenuje parlament, so se prav tako še nekako strinjali, četudi jih precej ni imelo oblikovanega mnenja, precej jih je ravno tako zagovarjalo ime skupščina (le šibki manjšini je bil všeč izraz državni zbor). Kar zadeva konkretno podobo parlamenta, pa mnenja niso bila več enoznačna; glede števila domov oz. zborov so bili ljudje najbolj vsaksebi oz. celo brez mnenja, to se jim očitno ni zdelo pomembno.

Na tej podlagi bi vsekakor mogli izpeljati sklep o visokem zaupanju v parlamentarno demokracijo na Slovenskem v začetku nove ere slovenskega parlamentarizma, če ne bi bila stališča ljudi hkrati prežeta z nezaupanjem in včasih celo (zavedno?) protislovna. Ljudje so tako po eni strani zagovarjali parlament kot institucijo, po drugi pa menili, da politiki ne vidijo radi, da se ljudje vmešavajo v njihove zadeve, da so navadni ljudje odrinjeni od oblasti, saj se politiki za njihovo mnenje zanimajo le, kadar pride do težav, in da lahko (posledično?) močno državno vodstvo dosti bolj koristi državi kot vse diskusije v parlamentu. ²³³

Izhajajoč iz doslej ugotovljenega lahko trdimo, da sta izgradnja in razumevanje parlamentarne demokracije tako pri volivcih kot pri izvoljenih rezultanti političnozgodovinske dediščine, specifik tranzicijskega razvoja in strukturiranja političnega prostora, zgledovanja po uveljavljenih teorijah in praksah v tujini (zlasti na Zahodu). Sta sad gotovega političnokulturnega vzorca, ki se je izoblikoval

231 Prim. dokumentarni film *Državljan Havel (Občan Havel)*.

232 Skalnik Leff, *Building democratic values*, str. 162–181.

233 Gašparič, *Državni zbor*, str. 42–44.

in se še oblikuje, pri čemer je potrebno poudariti, da so nove politične institucije parlamentarne demokracije zrasle relativno hitro, mentalni proces v glavah ljudi, ki to spremljajo, pa je počasnejši, kar je značilnost vse vzhodne Srednje Evrope.²³⁴

Ne le v Sloveniji, marveč povsod v Srednji Evropi je kmalu sledil čas razočaranja s parlamentarno demokracijo. Pokazalo se je, da je bila pogosto idealizirana in dojeta preveč romantično, njeno bistvo je ostajalo nerazumljeno; vprašanje je, če so bili izpolnjeni tudi vsebinski pogoji zanjo.

Parlamentarna demokracija je torej povsod vzniknila »prehitro«, skoraj po inerciji, in »prehitevala« svoje okolje. Na njeno dožemanje so poleg tega uničujoče vplivale (in še vplivajo) tudi številne politične afere, na katere prežijo mediji. Bivši poslanec Ciril Ribičič je že leta 1995 zapisal, kako je o poslancih »dobra samo slaba vest«, ker da je parlament po občem mnenju draga, neučinkovita in k privilegijem nagnjena »združba lenih razsipnežev«. ²³⁵ Podobno se je izrazil tudi nekdanji slovaški poslanec Jozef Banáš. V ljudem všečnem in šaljivem slogu je zapisal, kako se »življenjska raven politikov ne razlikuje glede na to, ali gre za politika socialistične levice ali konservativne desnice, ampak glede na to, ali je bil bogat že pred vstopom v politiko ali je obogatel šele kasneje. Socialist, ki obogati v politiki, postane konservavec. V kolikor je bil socialist bogat že ob vstopu v politiko, je bil konservavec, četudi je bil član socialistične stranke. Politik, ki je bil pred vstopom v politiko reven in je reven tudi po odhodu iz nje, ni ne socialist ne konservavec, marveč idiot.« ²³⁶ S tem je hudomušno zapisal to, kar volivci želijo brati. Ena od slovenskih raziskav javnega mnenja je pokazala, da ljudje ne vedo prav dobro, kaj poslanec počne, in si zapomnijo le spodrsaljaje, pomote in afere, ki spremljajo delo parlamenta. ²³⁷ Praksa je kompromitirala formo parlamentarne demokracije, kakor že večkrat v preteklosti.

Jeseni 1993 je mladi slovenski parlament obiskal češki predsednik Vaclav Havel. Nekdanji disident, dramatik in politični esejist je v skladu s svojo politično mislijo o »antipolitični politiki« v kratkem govoru nagovoril slovenske poslance. Tedaj je nadvse optimistično zrl v prihodnost, a se nato njegove želje niso

²³⁴ Kopeček, *Historická paměť*, str. 259.

²³⁵ Ribičič, *Siva tipka* 074, str. 124.

²³⁶ Banáš, *Idioti v politike*, str. 31.

²³⁷ Gašparič, *Državni zbor*, str. 295–301.

povsem uresničile: »Ena izmed stvari, ki nas prav gotovo povezuje, je tudi ta, da tako vi kot tudi mi gradimo parlamentarno demokracijo. Zdaj nastaja nov politični spekter, novi politični subjekti, ki iščejo svojo lastno identiteto in svoje mesto /.../ Ta dramatična, zanimiva in vzburljiva situacija pa v sebi skriva vrsto nevarnosti, na katere bi morali biti posebej pozorni. Ena izmed takih nevarnosti je po mojem mnenju ta, da se lahko zgodi, da bi stranke v našem prostoru imele predimenzionirano vlogo. Zdi se, kot da bi država začela pripadati političnim strankam /.../ Jaz si srčno želim, da bi se tako vaš kot tudi naš parlament obvaroval vseh teh nevarnosti, ki na nas v tej težki fazi prežijo.«²³⁸

Kakor opozarjajo zadnje raziskave čeških kolegov, se po Havlovem mnenju češki parlament »ni obvaroval« nevarnosti. Havel kot predsednik ga je neprestano kritiziral, češ da je obotavljiv in počasen in da skrbi le za strankarske koristi. Nanj je pogosto izvajal pritisk in skušal doseči povečanje svojih predsedniških pristojnosti. Bil je precej odkrito antiparlamentarno nastrojen (kar so njegovi proučevalci doslej spregledovali), zoper parlament je tudi mobiliziral ljudstvo (četudi ga je ravno parlament izvolil).²³⁹

Parlamentarna demokracija je tako še zmerom idealizirana forma, s katere vsebino ni na evropskem vzhodu skoraj nihče zadovoljen, ne preprost državljani ne velik del družbene in politične elite. V kolektivni zavesti se ponavlja vzorec, ki se je uveljavil v dojemanju sistema socialističnega samoupravljanja; ta bi naj bil dobro zamišljen, a slabo izpeljan ...

TABELE

Tabela 1: Ali je po vaši oceni za vašo državo boljši enostrankarski ali večstrankarski sistem?²⁴⁰

1 - enostrankarski sistem 2 - večstrankarski sistem

Demokratizacija v V. Evropi	leto	enostrankarski sistem	večstrankarski sistem
Belorusija	1999	26,2	73,8
Bolgarija	1991	7,1	92,9
	1999	17,4	82,6
Češka	1991	7,7	92,3
	1999	12,1	87,9
Estonija	1991	11,4	88,6

238 Dokumentacijsko-knjižnični oddelek Državnega zbora RS. Dobesedni zapis 13. seje I. mandata DZ z dne 9. 11. 1993. Dostopno na: <http://www.dz-rs.si>.

239 Gjuričová, Anti-politics and anti-parliamentarism.

240 Toš, *Vrednote v prehodu VIII.*, str. 364.

Demokratizacija v V. Evropi	leto	enostrankarski sistem	večstrankarski sistem
	1999	13,2	86,8
V. Nemčija	1991	4,6	95,4
	1999	4,1	95,9
Z. Nemčija	1999	3,6	96,4
Madžarska	1991	12,6	87,4
	1999	17,4	82,6
Latvija	1999	17,3	82,7
Litva	1991	16,0	84,0
	1999	25,8	74,2
Poljska	1991	22,2	77,8
	1999	16,7	83,3
Romunija	1991	14,0	86,0
	1999	34,2	65,8
Rusija	1999	33,7	66,3
Slovaška	1991	11,2	88,8
	1999	21,8	78,2
Slovenija	1991	18,3	81,7
	1999	14,6	85,4
Ukrajina	1991	23,9	76,1
	1999	53,6	46,6

Tabela 2: Demokracija pomeni: pravica državljanov do soodločanja²⁴¹

Demokratizacija v V. Evropi 1999	močno	precej	ne dosti	nič
Belorusija			5,7	
Bolgarija	64,7	25,3	7,5	2,5
Češka	51,1	30,3	14,0	4,7
Estonija	59,4	30,5	8,6	1,5
V. Nemčija	78,4	16,8	4,0	0,8
Z. Nemčija	77,5	17,1	4,6	0,8
Madžarska	70,4	24,3	4,4	0,9
Latvija	61,5	30,9	5,2	2,5
Litva	62,2	29,9	5,3	2,7

241 Toš, *Vrednote v prehodu VIII.*, str. 256.

Demokratizacija v V. Evropi 1999	močno	precej	ne dosti	nič
Poljska	53,2	33,0	8,7	5,1
Romunija	62,0	25,9	7,7	4,4
Rusija	51,7	29,8	13,3	5,1
Slovaška	49,8	26,3	15,8	8,0
Slovenija	48,3	30,6	17,2	3,9
Ukrajina	66,0	23,5	7,2	3,4

Tabela 3: Stanje demokracije v Vzhodni Evropi²⁴²

Demokratizacija v V. Evropi		Naša država naj se razvija po vzoru zahodnoevropskih držav	V naši državi se demokracija ne bo nikoli uveljavila	Demokracija v naši državi je podobna demokraciji v zahodnoevropskih državah
Belorusija	1999	62,9	29,3	2,8
Bolgarija	1991	81,2	17,9	6,2
	1999	76,7	48,2	92,1
Češka	1991	77,2	13,1	13,4
	1999	76,0	30,0	16,3
Estonija	1991	73,5	16,4	6,4
	1999	69,3	18,1	28,2
V. Nemčija	1991	80,2	21,4	30,2
	1999	82,8	21,5	58,7
Z. Nemčija	1999	86,9	18,7	64,3
Madžarska	1991	94,8	20,7	7,6
	1999	94,2	23,5	16,9
Latvija	1999	58,5	14,9	8,5
Litva	1991	86,2	20,7	10,7
	1999	81,2	24,5	15,1
Poljska	1991	97,1	31,3	16,5
	1999	92,9	46,3	24,6
Romunija	1991	93,9	23,5	18,1
	1999	95,4	22,8	24,3
Rusija	1999	34,0	35,6	10,0
Slovaška	1991	67,2	15,8	12,2

242 Toš, *Vrednote v prehodu VIII.*, str. 334.

Demokratizacija v V. Evropi		Naša država naj se razvija po vzoru zahodnoevropskih držav	V naši državi se demokracija ne bo nikoli uveljavila	Demokracija v naši državi je podobna demokraciji v zahodnoevropskih državah
	1999	73,5	40,3	10,8
Slovenija	1991	96,9	17,2	41,1
	1999	89,4	18,5	45,5
Ukrajina	1991	74,1	35,1	7,4
	1999	66,1	44,7	3,9

Tabela 4: Če gledate stvari z vidika njihove koristnosti, ali sodite, da potrebujemo parlament, da bi stvari dobro potekale, ali pa morda menite, da bi lahko opravili tudi brez njega?²⁴³

Demokratizacija v V. Evropi		potrebujemo parlament	lahko bi bili tudi brez njega
Belorusija	1999	85,6	14,4
Bolgarija	1991	96,0	4,0
	1999	72,7	27,3
Češka	1991	87,5	12,5
	1999	63,0	37,0
Estonija	1991	94,0	6,0
	1999	84,9	15,1
V Nemčija	1991	89,9	10,1
	1999	88,8	11,2
Z. Nemčija	1999	90,7	9,3
Madžarska	1991	93,5	6,5
	1999	93,0	7,0
Latvija	1999	76,5	23,5
Litva	1991	90,2	9,8
	1999	62,6	37,4
Poljska	1991	83,2	16,8
	1999	82,0	18,0
Romunija	1991	93,8	6,2
	1999	85,1	14,9
Rusija	1999	64,6	35,4
Slovaška	1991	83,9	16,1

²⁴³ Toš, *Vrednote v prehodu VIII.*, str. 324.

Demokratizacija v V. Evropi		potrebujemo parlament	lahko bi bili tudi brez njega
	1999	77,1	22,9
Slovenija	1991	90,3	9,7
	1999	79,9	20,1
Ukrajina	1991	85,6	14,4
	1999	69,3	30,7

Tabela 5: Ali ste bili na splošno zadovoljni ali nezadovoljni s prejšnjim sistemom (pred 1990)?²⁴⁴

Demokratizacija v V. Evropi		Nezadovoljen					Zadovoljen				
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Belorusija	1999	16,6	13,5	18,0	13,6	15,9	7,6	5,8	4,9	2,3	1,7
Bolgarija	1991	41,6	14,7	11,3	7,1	10,3	5,4	2,8	4,3	1,0	1,4
	1999	7,1	5,9	8,1	7,2	15,0	9,2	10,5	16,7	8,8	11,5
Češka	1991	44,5	19,5	11,5	9,0	7,1	2,9	2,9	1,2	0,8	0,6
	1999	22,6	13,7	14,0	10,0	12,8	10,6	5,7	4,5	3,5	2,7
Estonija	1991	7,3	7,4	13,5	17,6	25,1	8,8	9,2	6,0	1,7	3,4
	1999	7,6	8,7	18,4	19,3	22,3	12,9	5,5	3,2	1,1	1,0
V. Nemčija	1991	25,0	13,0	16,4	11,6	14,5	7,2	5,3	4,7	1,3	1,0
	1999	21,4	11,1	13,6	11,3	16,3	9,1	8,0	6,3	1,4	1,4
Z. Nemčija	1999	36,0	8,0	20,0	8,0	12,0	8,0	4,0	0,0	0,0	4,0
Madžarska	1991	14,0	10,9	14,9	10,6	18,5	10,3	7,0	7,0	2,1	4,8
	1999	3,2	5,5	7,9	8,9	20,0	9,7	14,4	13,4	6,5	10,5
Latvija	1999	12,1	11,7	14,7	14,8	18,2	11,7	7,9	6,1	1,7	1,2
Litva	1991	18,5	13,9	16,8	11,2	16,4	6,5	4,0	6,1	2,9	3,6
	1999	6,7	3,9	8,6	8,3	12,5	10,6	11,7	15,0	10,0	12,6
Pojlska	1991	39,6	21,6	16,9	8,4	7,9	1,8	2,1	0,7	0,6	0,4
	1999	17,6	9,0	9,5	9,5	17,1	7,9	10,0	8,7	3,7	7,0
Romunija	1999	21,2	9,7	10,0	8,7	15,1	7,0	7,9	7,5	5,3	7,7
Rusija	1999	19,4	12,7	15,7	13,3	17,1	6,6	5,9	5,5	1,6	2,2
Slovaška	1991	28,2	19,5	13,5	8,4	12,5	6,4	4,4	4,0	1,7	1,3

244 Toš, *Vrednote v prehodu VIII.*, str. 283.

	Nezadovoljen					Zadovoljen					
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Demokratizacija v V. Evropi	1999	11,6	7,5	9,8	8,9	16,0	10,9	13,1	13,0	4,2	5,3
Slovenija	1991	15,5	10,1	16,3	11,3	24,9	6,7	6,8	5,1	2,1	1,3
	1999	8,0	7,0	11,6	9,1	23,4	12,0	9,6	10,8	3,8	4,7
Ukrajina	1991	23,3	11,5	13,8	9,4	16,6	6,8	6,3	6,2	2,1	4,0
	1999	31,4	10,9	13,3	11,2	14,0	5,5	4,9	5,3	1,3	2,2

Tabela 6: V kakšni meri zaupate državnemu zboru?²⁴⁵

Demokratizacija v V. Evropi		v celoti	precej	malo	nič
Belorusija	1999	6,1	21,5	40,1	32,3
Bolgarija	1991	9,7	32,0	35,1	23,2
	1999	6,8	25,8	28,5	38,9
Češka	1991	2,7	36,7	49,3	11,4
	1999	1,4	18,4	51,2	29,0
Estonija	1991	4,0	29,2	46,2	20,5
	1999	1,8	17,5	52,3	28,3
V. Nemčija	1991	2,3	33,3	41,0	23,4
	1999	2,9	38,9	41,3	16,8
Z. Nemčija	1999	5,2	58,2	28,5	8,1
Madžarska	1991	11,7	37,5	37,6	13,2
	1999	5,2	35,9	40,6	18,3
Latvija	1999	0,3	18,5	47,5	33,7
Litva	1991	16,4	45,6	21,8	16,3
	1999	0,9	16,0	44,2	38,9
Poljska	1991	6,1	32,4	49,0	12,5
	1999	0,9	19,8	53,9	25,4
Romunija	1991	23,0	36,6	23,5	16,9
	1999	4,2	17,1	42,8	35,9
Rusija	1999	0,8	5,3	19,4	74,4
Slovaška	1991	3,0	34,6	48,3	14,1

245 Toš, *Vrednote v prehodu VIII.*, str. 302.

Demokratizacija v V. Evropi		v celoti	precej	malo	nič
	1999	1,0	20,6	44,9	33,4
Slovenija	1991	7,0	34,3	45,3	13,4
	1999	2,0	13,7	52,9	31,4
Ukrajina	1991	4,5	18,4	45,3	31,8
	1999	0,9	6,6	35,5	57,0

Tabela 7: Ali se strinjate ali se ne strinjate s stališčem, da je bila ideja socialističnega samoupravljanja dobra, vendar se je slabo izvajala?²⁴⁶

Demokratizacija v V. Evropi	da, se strinjam	neodločen	ne, se ne strinjam
1999	1	2	3
Belorusija	43,2	30,1	26,7
Bolgarija	59,8	13,6	26,6
Češka	53,1	13,9	33,0
Estonija	46,4	25,9	27,8
V. Nemčija	75,3	11,1	13,6
Z. Nemčija	41,3	14,3	44,4
Madžarska	76,4	0,0	23,6
Latvija	47,2	12,1	40,7
Litva	58,7	16,5	24,9
Poljska	48,8	22,1	29,2
Romunija	54,1	7,3	38,6
Rusija	47,8	20,5	31,7
Slovaška	73,1	9,4	17,6
Slovenija	77,6	0,0	22,4
Ukrajina	55,9	23,1	21,1

²⁴⁶ Toš, *Vrednote v prehodu VIII.*, str. 284.

Albert Bing

**REGIJE/
REGIONALIZAM
I DRŽAVNO
OSAMOSTALJENJE
HRVATSKE: OSVRT
NA ISTARSKI
REGIONALIZAM
POČETKOM 1990-ih**

**NEKA ZAPAŽANJA O REGIJI I REGIONALIZMU U
TRANZICIJSKIM PROCESIMA U HRVATSKOJ 1990-IH**

Jedan od najznačajnijih istraživača povijesnog i geografskog regionalizma Hrvatske, geograf Veljko Rogić, u svojim istraživanjima u prvi plan pozicionira geografske značajke regije. Prema njegovom mišljenju „regionalizacija nužno

mora biti dvojaka, tj. osnovana na prostornoj diferencijaciji utemeljenoj na fizionomskim kriterijima (kulturni pejzaži)²⁴⁷ te njihovom funkcionalnom okupljanju u makroregionalne, regionalne i subregionalne grupacije; „Geografska regionalizacija na taj način obuhvaća cjelokupnu prostornu stvarnost: vizualno prepoznatljivu fizionomiju prostora te funkcionalno-prostorni sadržaj prostora.“²⁴⁷ I druge, recentnije studije, u prvi plan pozicioniraju geografske aspekte regionalizma, utvrđujući značajke regija i različite vidove regionalizacije uz nove tipologizacije koje odgovaraju najnovijim promjenama i znanstvenim spoznajama.²⁴⁸

Promjena pak geopolitičke arhitekture u „regiji“ nakon raspada jugoslavenske države i afirmacije političkog pluralizma rezultirala je i pojavom veoma različitih shvaćanja regije i regionalizma koje u prvi plan pozicioniraju političke aspekte. Pojedine stare hrvatske povijesne regije, čijom integracijom se i oblikuje hrvatski geopolitički i kulturni prostor (poput Dalmacije),²⁴⁹ pojavljuju se kao entiteti koji kroz afirmaciju regionalizma traže svoj politički prostor. Uslijedila su i „nova“ tumačenja regionalnih područja – stručnjaci identificiraju „22 mikroregije koje dobro odražavaju različitosti ekonomskog i demografskog razvitka te nacionalni sastav općina;“²⁵⁰ regionalnim okvirom ocjenjuju se i povijesni prostori izvan današnjih hrvatskih geopolitičkih formacija (Republika Hrvatska, Bosna i Hercegovina) – područja na kojima su obitavali i obitavaju Hrvati ili njihovi potomci (*hrvatski prostori*), a regijom se, kolokvijalno, često naziva i prostor bivše Jugoslavije. U uporabi je još uvijek i regionalni termin *Alpe*, (*Dunav*), *Adria* (1978.g.), koji „povezuje srednjoeuropske zemljopisne, povijesne i kulturne posebnosti, ljudske dosege i vrijednosti te ustrajno čuva duh prijateljstva među ljudima regije.“²⁵¹ Regija je i „standardan“ termin u vokabularu predstavnika stranih država poput SAD-a ili Kine čije se poimanje regije i regionalizma često radikalno razlikuje od lokalnog pojmovnika (za Kinu je primjerice regija, u koju je svrstana i Hrvatska, prostor od Baltičkih država do Turske).

U povijesti Hrvatske teško je o njoj govoriti iz perspektive konvencionalnog shvaćanja države. Stoga se češće govori o područjima tzv. hrvatskih prostora.

247 http://www.academia.edu/20198224/90-godišnjica_života_dr.sc._Velimira_Veljka_Rogića_prof._emeritusa_90_Anniversary_of_Velimir_Veljko_Rogić_professor_emeritus Pristup Internetu 13. 1. 2016.

248 Blaće in Vukosav, O regiji i regionalnom pristupu u geografiji, str. 11–20.

249 Hrvatske povijesne regije imale su odsudnu ulogu u državotvornim procesima 19. stoljeća. Nakon tzv. *nagodbe* s Ugarskom 1868. godine službeni naziv Hrvatske postaje: *Trojedna Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija* (entitet sastavljen od tri povijesne regije) ili neslužbenije, *Trojednica*; na osnovu virilne *državopravne tradicije* Hrvatska je tako definirana kao *politički narod s pripadajućim teritorijem* koji s Ugarskom dijeli državnu zajednicu u sklopu Austro-Ugarske Monarhije.

250 Rimac, Rihtar, Oliveira-Roca, Multivarijatna klasifikacija općina Hrvatske kao moguća metoda regionalizacije republike, str. 87.

251 Tzv. radna zajednica Alpe-Jadran osnovana je 20. studenoga 1978. u Veneciji. Definirana je kao zajednica kantona, pokrajina, županija, regija i država istočnoalpskog područja, čije su aktivnosti usmjerene na zajedničko i koordinirano rješavanje svih pitanja u interesu njezinih članica.

Oni geografski pripadaju Balkanu, Mediteranu, prostoru srednje i jugoistočne Europe. Hrvatski prostori su granična područja najrazličitijih dinamičnih dodira: nestalnih granica i stalnih izmjena geopolitičkih okvira, prostori doticaja i prožimanja različitih civilizacijskih utjecaja, vjera i kultura (npr. *triplex confinium*).²⁵² To su i prostori izrazitih i neprekidnih turbulencija svih vrsta – ratova, ekonomskih i prisilnih migracija, vjerskih konverzija, stalne izmjene zona različitih (vanjskih) utjecaja, to su prostori na kojima se sve do naših dana pomiču cijeli narodi, a nerijetko i države (Ivo Banac). Slijedom takvih povijesnih okolnosti može se utvrditi kako su *Hrvatska* i *hrvatstvo* po svome postanku izrazito dinamična, heterogena te policentrična povijesno-kulturna formacija. U prilično kaotičnom i uvijek dinamičnom okruženju „hrvatskih prostora“ najpostojanija tvorba bila je regija (bez obzira na činitelje poput teritorijalno-administrativnih prekrajanja, crkvenih distrikta, odnosima centra i periferije ili pak samom preoblikovanju regionalnih okvira). Geografske karte od antičkih vremena do danas uvijek postojano sadrže i oznake regionalnih područja.²⁵³ Regija je, dakle, važna povijesna činjenica koja se u bitnom odrazila na profiliranje hrvatske nacije u kompleksnim procesima nacionalne integracije; riječima Johna Allcocka „povijesna raznovrsnost hrvatskog iskustva istaknula je problem specifičnosti uobličavanja hrvatskog nacionalnog identiteta u svjetlu jakih regionalnih identiteta.“²⁵⁴ Temeljem tih relevantnih činjenica može se zaključiti kako je regionalizam u Hrvatskoj kroz povijest imao izrazitu važnost u najmanje dva osnovna aspekta društvenog razvoja.

Prvi je policentričan odnos regija (hrvatskih prostora) prema okolnim velikim izvorištima kulture.²⁵⁵ Hrvatska se kultura kroz stoljeća razvija u interakciji s Venecijom, Rimom, Carigradom, Bečom, Peštom, Beogradom. Stoga je i hrvatsko društvo izrazito heterogenih korijena. U naznačenim interakcijama razvija se

252 Jedan od zanimljivih projekata s temom granica koji se od 1996. godine provodi u Hrvatskoj pod vodstvom Drage Roksandića je *Triplex Confinium: Hrvatska višegraničja u euromediterranskom kontekstu*; o tome vidi <http://www.ffzg.unizg.hr/pov/zavod/triplex/homepagetch.htm> Pristup internetu 6. 12. 2015.

253 To je bjelodano kada se pogledaju povijesne karte od rimskih vremena, preko uradaka arapskih kartografa iz 9. stoljeća, srednjovjekovnih mapa na kojima se stalno pomiču granice i izmjenjuju zone utjecaja, sve do karata stoljetnih složenih državnih tvorbi Austrije, Venecije i Otomanske imperije te jugoslavenskih država u 20. stoljeću.

254 Allcock, *Explaining Yugoslavia*, str. 255.

255 Pišući o novom rektorskom lancu kipara Koste Angelija Radovanija sastavljenog od „četnaest medalja s likovima onih koji su nam pomagali da upoznamo svoj svijet i sebe u njemu“ hrvatski književnik Vlado Gotovac bilježi policentričnost hrvatske kulture: „Ono što nismo mogli učiniti u svojoj zemlji učinili smo, barem jednim dijelom, izvan nje: stoljećima su po Evropi putovali naši filozofi, naši učenjaci, naši umjetnici, da bi sudjelovali u podizanju njezine kulture, njene veličine. /.../ Mi se možemo ponositi svojim putnicima, svojim litalicama, ali njihovi plodovi, koje slavimo, podizali su veličinu drugih zemalja. To je tragičan dar našeg stradanja u Evropi, koja nas je tako često zaboravljala, prepuštajući nas surovoj sudbini ratnika s opustošenim domovima.“ – Gotovac, *Novi rektorski lanac*, str. 75; članak je izvorno objavljen u *Encyclopaedia moderna*, br. 11, 1996/70.

fluidnost identiteta, ali i samosvijest koja u nacionalno-integracijskim procesima 19. i 20. stoljeća postupno izgrađuje i modernu hrvatsku naciju; sukladno tome, uz integrativne tendencije pojavljuju se i zahtjevi za stjecanjem što više razine autonomije koja oživljava i državotvorne impulse. Regije su u takvoj konstelaciji odnosa temeljno ishodište i važan izraz samobitnosti hrvatske povijesti i kulture.

Drugi važan aspekt regionalizma jest osjećaj pripadnosti pojedinca i zajednice određenom prostoru. Ta vrsta pripadnosti može se pozicionirati u okvir shvaćanja regije kao teritorijalno definiranog prostora (npr. omeđenost prirodnim geografskim „granicama“ poput planina ili rijeka); ujedno to je prostor *organske povezanosti* ljudi i njihova okruženja kroz kulturu, zajedničku povijest, gospodarske i druge posebnosti i djelatnosti. Taj osjećaj identiteta koji se najuže može povezati s pojmom zavičajnosti, nerijetko je bio u opreci s čestim promjenama geopolitičkih okvira, političkim dogovorima koji su doveli u pitanje zajedništvo tih kolektiviteta te izložen nametanju vještačkih i nefunkcionalnih teritorijalno-administrativnih podjela koje nisu bile u interesu lokalne zajednice već države i političkih elita koje su njima upravljale. Potonji aspekt, o kome će posebno biti riječi u ovome prilogu, tiče se odnosa regije i regionalnog identiteta prema naciji i (nacionalnoj) državi. Slijedom termina uvriježenih u društvenim i humanističkim znanostima, regija se može odrediti kao „prirodn(ij)a“ formacija²⁵⁶ u odnosu na naciju kao intelektualnu konstrukciju (npr. „zamišljena zajednica“).²⁵⁷ Dakako, o tome se odnosu ne može govoriti iz perspektive isključivosti „ili jedno ili drugo“ (ili regionalni ili nacionalni identitet), već interakcije „i/ili“ (npr. višestruki identiteti).

POVIJESNE I KULTURNE PREMISE ISTARSKOG REGIONALIZMA

Za razumijevanje povijesnog konteksta odnosa nacionalnog i regionalnog identiteta tranzicijskog razdoblja 1990-ih godina važno je osvrnuti se na pojedine aspekte istarskog povijesnog naslijeđa 19. i 20. stoljeća. Pritom, mora se uzeti u obzir i osjetno povećanje broja žitelja Istre u razdoblju od 1981. – 1991. godine koje se izjašnjavalo po regionalnoj osnovi; broj Istrana ili Istrijana povećao se u tom razdoblju s 3.619 na 37.027 osoba pa je njihov udio u ukupnom stanovništvu

²⁵⁶ Npr. pravo samoodređenja naroda (nacija) smatra se u dijelu pravne i politološke literature *prirodnim pravom*, iako takvo shvaćanje ima stanovitih interpretativnih problema; primjerice, ukoliko je nacija vještačka („neprirodna“) konstrukcija onda je upitna i „prirodnost“ nacionalnog samoodređenja. Ugledni pravni stručnjak Fernando Tesón ustvrdio je da ni jedna postavka međunarodnog prava nije više zbnjujuća, nekoherentna i nezadovoljavajuća poput samoodređenja. – Tesón, *A Philosophy of International Law*, str. 130. Prema Mälksoo, Justice, Order and Anarchy, str. 75–79.

²⁵⁷ Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica*.

povećan s 1,92 % na 18,12 %.²⁵⁸ Novostečena mogućnost pluralne političke artikulacije pokrenula je lavinu potisnutih pitanja i kritički diskurs prema bližoj i daljnjoj prošlosti: „I u svijetu u malom poput Istre, neprijepornome multikulturnome prostoru i osebjunome *habitatu* suživota, mnogi su nositelji vlasti – u prvome redu zatornički fašizam i komunistički totalitarizam – desetljećima nametali nedemokratske *stereotype* i tvrdi ideološki *cliché* koji nije mogao *koegzistirati* – *kohabiterati* s drukčijim pogledima na svijet.“²⁵⁹ Tijekom 20. stoljeća model nacionalne države imao je dramatične posljedice za stanovništvo Istre izloženo učincima svjetskih ratova i totalitarnih i autoritarnih ideologija fašizma i komunizma. Dakako, iz tih razloga, povijest Istre nije lišena traumatičnog naslijeđa (ne)prevladane prošlosti koja je obilježila i još uvijek obilježava i suvremeno hrvatsko društvo.²⁶⁰ U tom smislu povijest prostora vjekovnog dodira različitosti podjednako je zanimljiva kao paradigma njihova prožimanja i osebjune harmonije kao i sukoba. Od polovice 19. stoljeća sve su izraženije tendencije sukobljavanja oko klasnog te posebice nacionalnog pitanja. Nacionalizam se pritom, kao što primjećuje François Fejtó, nametnuo kao povijesno relevantnija inačica koja je kroz „sveti egoizam nacija“ promovirala ideal nacionalnog oslobađanja i narodnog jedinstva; utjelovljen u težnji suverenoj nacionalnoj državi u 20. stoljeću nacionalizam iskazuje svoju „ambivalentnu narav“, postaje težnja pravednijoj i homogenijoj zajednici, ali i „destabilizirajući politički princip i jedan od izvora velikih sukoba – dva svjetska rata koji su za posljedicu imali slabljenje cijelog kontinenta;“²⁶¹ na poslovično trusnom tlu južnoslavenskog prostora (kao i drugdje) genocid se ne jednom prometnuo u, kako je to izrazio Philip Gourevitch, „vježbu u izgradnji zajedništva.“²⁶²

Odnosi koji su se u Istri počeli razvijati između Talijana s jedne i Hrvata i Slovenaca s druge strane još potkraj 19. stoljeća, pretvarali su se postupno u težak

258 „Iskazivanje regionalne pripadnosti kao jedan od oblika neizjašnjavanja o nacionalnoj pripadnosti u Hrvatskoj je prvi put statistički registrirano prilikom popisa stanovništva 1981. godine. Međutim, tada je ta skupina obuhvaćala samo 0,91 % od ukupnog stanovništva Hrvatske. Do 1991. godine skupina narodnosno neopredijeljenog stanovništva porasla je na nešto više od 45.000 osoba, što je 0,95 % od ukupnog stanovništva Hrvatske. Uzevši u cjelini, zanemariva je pojava i rast skupine stanovništva koja se distancira od nacionalnog izjašnjavanja. Tu, međutim, valja reći da od ukupnog broja osoba koje iskazuju regionalnu umjesto nacionalne pripadnosti 81,4 % otpada na hrvatsku Istru. U takvoj situaciji, a uzimajući u obzir udio te skupine u ukupnom stanovništvu hrvatske Istre, tako manifestirana pojava „regionalizma“ zaslužuje posebnu pažnju. U hrvatskoj Istri broj osoba koje se nisu željele narodnosno opredijeliti te su iskazale regionalnu pripadnost u razdoblju od 1981. do 1991. godine povećao se s 3.619 na 37.027 osoba, pa je njihov udio u ukupnom stanovništvu povećan s 1,92 % na 18,12 %.“ – Žuljić, *Hrvatska Istra*, str. 101–102.

259 Trogrlić, *Katolički pokret u Istri 1895. – 1914.*, str. 9.

260 O tome vidi Dukovski, *Fenomenologija fašizma i antifašizma u Istri*, str. 85–108; Crnković, *Istra – Područje genocida i egzodusa 1918. – 1955.*, str. 147–158.

261 Fejtó, *Bog, čovjek i njegov đavao*, str. 187.

262 Svendsen, *Filozofija zla*, str. 121.

sukob; prema jednom relevantnom shvaćanju u razdoblju neposredno nakon Drugoga svjetskog rata „nacionalističko tumačenje postanka i razvitka narodne borbe u Istri bilo je više sposobno da zamuti pojmove nego da ih razbistri, napose zato, što se ono izražavalo u naročitoj atmosferi osjetljivosti, sumnje i straha.“²⁶³ U tom kontekstu može se razmatrati i geneza odnosa fragilnog istarskog regionalizma naspram geopolitičkih mijena 20. stoljeća zasnovanih na afirmaciji nacionalizma kao „snažnijoj, dinamičnijoj i dugoročno gledajući subverzivnijoj“ pojavi od nadnacionalne klasne ideologije komunizma. Problemi proizašli iz takve konstelacije odnosa iskazali su brojne kontroverze; tako se, primjerice, nakon Prvoga svjetskog rata na ratne gubitke vojnika s područja istarske Markgrofovije (bojišnica na Soči)²⁶⁴ u Jugoslaviji, podjednako kao i u Italiji, gledalo kao na „gubitke neprijateljske vojske“.²⁶⁵ Iako je prema suvremenim tumačenjima u Prvom svjetskom ratu „strah od Talijana bio motivirajući za (uključujući istarske, op.a.) Hrvate i Slovence“ te je „rat za vlastiti dom osigurao postojanost sočanskog fronta“, postoje i zapisi koji naglašavaju regionalnu pripadnost i konfuziju nacionalnim sukobima, posebice jezično srodnih naroda.²⁶⁶ O tome svjedoči zanimljiv prilog pazinskog istarskog književnog društva sv. Ćirila i Metoda iz 1953. (što ujedno ukazuje na kontinuitet preokupacije regionalizmom i u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata) u kome se bilježi zapis istarskog vojnika iz 1917.: „– Ima li tu koji naš čovjek Hrvat? Odazva mi se postariji čovjek: – Ja vas razumen... – Odakle si? – Iz Žminja... – Ti si Istranin, Hrvat... – Da gospod, Slovinac, razumen Vas... Sirota čovjek, ne zna što je. Naš je. Naša raja, naš helot. U lutanju za ovoga rata iskvario je svoju čakavštinu u vojničkim logorima između Čeha, Poljaka, zarobljenih Rusa i Srba, koji – kako on veli – govore *tvrd*o hrvatski. On mi sve to pomalo priča i veselo nadodaje, kako ih sve polako razumije, a najbolje Srbe ča tvrdo hrvatski govore, a mene još i bolje“ (*Moj Božić*, Rikard Katalinić Jeretov, 1917.).²⁶⁷ Iskustvo istarske zavičajnosti i regionalizma ugrađeno je u veoma različite modalitete rekonstrukcije hrvatske prošlosti te predstavlja relevantan pokazatelj značaja razumijevanja identitetskih problema južnoslavenskih povijesti. Jedna od najzanimljivijih ličnosti hrvatskog i jugoslavenskog prostora, Istranin Ante Ciliga, u svojim je djelima izvanredno slojevito i historiografski vjerodostojno opisao različite pojave i kontroverzne situacije iz burne hrvatske i svjetske povijesti; u njima je kao važan činitelj tumačenja silnica društvene kohezije (oblike zajedništva) uz solidarnost,

263 Rojnić, Nacionalno pitanje u Istri 1848-9, str. 78.

264 Markgrofija Istra bila je ustrojbeno jedinica austrijske krunovine koja je uz sadašnju Istarsku županiju obuhvaćala i Primorsko-goransku županiju zapadno od Rijeke te otok Krk i Cresko-lošinjski arhipelag. Fronta na rijeci Soči formira se nakon ulaska Italije u rat u ljeto 1915. godine.

265 Orbanić, Crnković, *Markgrofovija Istra u Velikom ratu*, proslav.

266 Ibidem.

267 *Istarska danica – Koledar za prostu godinu 1953.*, str. 71.

ideološku bliskost, socijalni i kulturni identitet, u različitim vidovima zastupljena i „regionalna povezanost“, pri čemu je stanovitu ulogu svakako imalo i Ciligino istarsko zavičajno iskustvo.²⁶⁸

Po stupanju na snagu Rappalskog sporazuma između Italije i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1920. g.), teritorij bivšeg austrijskog primorja postaje provincija Julijska Venecija (prema nazivu šire geografske regije), a u njezinom sklopu je uz još tri kotara pozicionirana i Istra. Pojavom fašizma dolazi do dugotrajnijeg razdoblja diskriminacije i opresije koju je nad slavenskim življem provodila talijanska država i fašistički režim sve do kapitulacije Italije 8. rujna 1943. nakon čega se hrvatsko i slovensko stanovništvo Istre predvođeno političkim aktivistima Narodnooslobodilačkog pokreta podiže na masovni „nacionalni i antifašistički“ ustanak.²⁶⁹ Nakon „revolucionarno državno-pravnog čina“ (Hodimir Sirotković) - novouspostavljenog organa vlasti Okružnog narodnooslobodilačkog odbora za Istru (NOO) kojim je u Pazinu (13. rujna 1943. g.) proglašen prestanak talijanskog suvereniteta te sjedinjenje Istre s „maticom“ Hrvatskom, uslijedilo je kontroverzno razdoblje „obračuna s narodnim neprijateljima“ te masovno iseljavanje talijanske populacije.²⁷⁰ Stradanje slavenskog, a potom i talijanskog stanovništva rezultiralo je pojavom memorijalnog i historiografskog naslijeđa u kome se pojavljuju „različiti, umnogome i konfliktni i konkurentski narativi nastali (...) iz istog onog povijesnog niza događaja“ iz kojih je „svaka strana izgradila svoju funkcionalnu historiju, komemoracijske prakse, legitimacijske ideologije“, a „dva različita memohistorijska diskursa“ pojavljuju se kao manifestacije „različitih politika identiteta.“²⁷¹

Individualne i kolektivne tragedije, pak, proizašle iz represije fašističkog, a potom i pobjedničkog partizanskog i komunističkog²⁷² ratnog i poratnog razdoblja, odrazile su se i na tranzicijski period istarske regije 1990-ih godina. Međutim, 25 godina nakon državnog osamostaljenja Hrvatske, u Istri se, za razliku od većeg dijela države, paradigma *prošlosti kao stalno prisutne sadašnjosti* (u vidu sukoba „ustaša“ i „partizana-komunista“) nije uspjela nametnuti kao prevladavajući politički diskurs.²⁷³ Štoviše, posebnost tranzicijske Istre može se

268 Bizaran primjer regionalnog (zavičajnog) povezivanja je Ciligino zapažanje o odnosu pojedinih uznika i stražara, Ličana, u ustaškom logoru Jasenovac tijekom Drugog svjetskog rata: „Socijalna, a još više regionalna povezanost i solidarnost dolazila je /.../ nevjerojatno do izražaja. U Jasenovcu sam kasnije to isto primjetio kod Hercegovaca i Dalmatinaca.“ – Ciliga, *Sam kroz Europu u ratu*, str. 171.

269 Dukovski, *Fašizam u Istri*, str. 9. Masovni ustanak reafirmirao je narodni otpor slavenske populacije asimilacijskoj politici fašizma koji se iskazao još 1921. u Proštinskoj buni i pobuni labinskih rudara.

270 Dukovski, *Egzodus talijanskog stanovništva iz Istre 1945. – 1956.*, str. 663–667.

271 Dota, *Zaračeno poraće*, str. 118.

272 Autor ne zagovara izjednačavanje totalitarizma i autoritarnosti fašizma i komunizma; ta složena tema zahtijeva posebnu raspravu koja nije predmetom ovoga rada.

273 Filozof Žarko Puhovski s pravom je izjavio kako se u Hrvatskoj svaka politička rasprava ubrzo svede na sukob „ustaša“ i „partizana“.

pratiti kroz sposobnost prevladavanja ili barem amortizacije narativa generiranih iz konfliktnih situacija istarske prošlosti 20. stoljeća. Pritom se dominantnim činiteljem mogu smatrati pojedine značajke njezine regionalne kulturne posebnosti. Istra nije samo područje u kome vlada "rascjep među različitim narodima"; tako se, primjerice, predodžba dvaju latentno suprotstavljenih svjetova i kultura poput "ruralno-hrvatske i gradsko talijanske" zajednice (D. Rakovac), postupno nadsvođuje slikom Istre koja se kroz antropološke i kulturne osobine oblikuje kao društvena cjelina zasnovana na identitetu kulturnog istrijanstva. Povjesničari Darko Dukovski i Franko Dota na osnovu takvih zapažanja iznose zanimljivo mišljenje kako je sposobnost prevladavanja unutrašnjih trauma koje su potresale istarski poluotok u nacionalnim sukobima dovela do afirmacije regionalne svijesti u kojoj nacionalna samosvijest koegzistira s identitetom kulturnog istrijanstva; afirmacijom tog aspekta višestrukog identiteta „bivaju izbrisane kategorije ‚Talijan‘ ili ‚Hrvat‘ i zamijenjene na nekim mjestima općom kategorijom ‚čovjek‘, a na drugima specifičnom (više u antropološkom, a manje u političkom smislu) kategorijom ‚Istrijan‘“.²⁷⁴

Na taj način afirmirana je teza o odnosu dvije suprotne paradigme „prirodnog“ zajedništva koje se propituje u povijesno-kulturnom sklopu višenacionalnih i multikulturalnih zajednica u tranzicijskim razdobljima: je li relevantnije načelo, primjenjivo i na odnose među nacijama kao „konstruiranim zajednicama“ – *bellum omnium contra omnes* (Th. Hobbes), ili pak princip ostvarivanja slobode kroz „prirodnije“ oblike zajedništva poput zavičajno-regionalne pripadnosti (kao intimnije identitetske kategorije – W. Lipp tumači regionalizam kao „povratak intimnosti ‚tla‘“)? Prividni povijesni paradoks dvaju antagonističkih generičkih svojstava čovjeka – kao bića koje istodobno (prirodno) teži egoističnoj afirmaciji pojedinačnog interesa/identiteta (nauštrb drugoga), kao i, s druge strane, harmoniji zajednice, afirmirao se na povijesno zanimljiv način i – ne bez kontroverzi – u razdoblju kompleksnih povijesnih okolnosti hrvatskog državnog osamostaljenja. Pritom, regionalizam, začet kao ideja političkog pokreta u Istri još ljeti 1989. g. (službeno utemeljen kao Istarski demokratski sabor 14. 2. 1990. g.), pozicionirao se kao jedna od najvažnijih alternativa nacionalnim homogenizacijama koje su obilježile raspad jugoslavenske države i afirmaciju nacionalnih država.

²⁷⁴ Dota, *Zaraćeno poraće*, str. 96.

POJAVA POLITIČKOG PLURALIZMA I PROBLEMI ARTIKULACIJE REGIONALIZMA U HRVATSKOJ

Kao ishodište novih promišljanja problematike odnosa prema značenju i ulozi regije te njezinu odnosu prema državi u razdoblju političkih, socijalnih te posebice geopolitičkih promjena u Hrvatskoj u tranzicijskom razdoblju 1990-ih godina, može se naznačiti pojava političkog pluralizma i održavanje prvih višestranačkih izbora 1990. godine.²⁷⁵ Iako tema regionalizma „nije dominirala izbornim programima političkih stranaka“, „način preuređenja države“ – tada još Jugoslavije – bio je sastavnicom kojom je obuhvaćena i ta problematika. Većina važnih pitanja koja su se odnosila na potrebu artikulacije gospodarskih, socijalnih, upravno-administrativnih pa tako i regionalnih pitanja bila su naprosto zasjenjena nacionalnim temama s obzirom na tadašnje političke prilike u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Događaji inicirani u Srbiji krajem osamdesetih godina, tzv. antibirokratska revolucija i „homogenizacija srpskog naroda“, manifestirali su se općom pojavom jačanja jugoslavenskih nacionalizama i izrazitom tendencijom nacionalnih homogenizacija, koja nije zaobišla ni Istru.²⁷⁶ I prije uvođenja političkog pluralizma u Hrvatskoj, slijedom tih pojava već se 1989. godine pojavljuju jasno artikulirani zahtjevi za autonomijom područja u kojima apsolutnu ili relativnu većinu čini srpska populacija. Ti će autonomaški zahtjevi početkom devedesetih godina poprimiti jasno obilježje prijelaznog razdoblja do konačnog cilja legitimiranja secesije i amputacije dijelova hrvatskih teritorija te njihova uključivanja u neku novu geopolitičku formaciju koja je odgovarala težnji objedinjavanja svih Srba s područja, tada već bivše, Jugoslavije u jednu novu državu velikosrpskog obilježja.

Iz spomenutih razloga na prvim se višestranačkim izborima u Hrvatskoj pitanje regionalizma razmatralo na dvije osnovne razine. Prva se odnosila na unutrašnje promjene u Hrvatskoj slijedom uvođenja političkog pluralizma te, posljedično, mogućnosti izravne političke artikulacije partikularnih, dakle i regionalnih interesa. Drugi aspekt regionalizma, kako je to formulirao Dejan Jović, apostrofirao je „temeljno pitanje: hoće li Hrvatska postati državom, sa

275 Prvi parlamentarni višestranački izbori u Hrvatskoj održani su 27. travnja (prvi krug) i 6. svibnja 1990. (drugi krug), nakon što je 5. veljače 1990. tadašnji Republički sekretarijat za upravu i pravosuđe SR Hrvatske izdao predstavnicima osam stranaka rješenja o registraciji, čime je formalno obznanjen politički pluralizam u Hrvatskoj. Izbori su provedeni za zastupnike u Hrvatskom saboru Socijalističke Republike Hrvatske, tada još uvijek u sastavu SFRJ. Na izborima je pobijedila stranka Hrvatska demokratska zajednica predvođena dr. Franjom Tuđmanom.

276 Tako vođa istarske rock skupine *Gustafi* navodi: „Hrvati nisu nikada bili veći Hrvati, kao što Slovenci, zadnjih pet godina, nisu bili veći Slovenci. I Istrani nisu bili veći Istrani nego u posljednjih pet godina. Kad bih htio, lako bi ljude potpalio, tako da bi poludjeli načisto. Na koncertu dvaput povičem Istra i dignem ruke /.../ To pali kod ljudi. Svih.“ – Ugrin, Žerdin, Istra moja dežela, str. 28.

svim obilježjima državnosti, hoće li biti konstitutivna i jednakopravna jedinica jugoslavenske federacije (samo s nominalnim suverenitetom), ili će postati tek regija unutar (nominalno federativne) države“; „Jovićeva dilema“ iz 1990. „da li je Hrvatska regija ili država“ – postavka o kojoj bi se moglo raspravljati – otklonjena je izbornim rezultatima koji su jasno ukazali na državotvorno opredjeljenje većine stranaka, dakako i pobjedničkog HDZ-a; riječima samoga Jovića, pomak od „Hrvatske regije“ prema „Hrvatskoj državi“ već na „formalnoj razini“ uskoro se očitovao njezinim položajem u međunarodnoj zajednici; Hrvatska ubrzo nakon državnog osamostaljenja od „članice skupine regija ‚Alpe-Jadran‘ postaje članicom Ujedinjenih naroda.“²⁷⁷

Kao mnogo kompleksnije i, dugoročno gledajući, značajnije pitanje redefinicije uloge regionalizma u uvjetima pojave pluralizma, a zatim i samostalne države, nametnuo se odnos regije i regionalizma u odnosu na samu državu. Na spomenutim prvim višestranačkim izborima pojavljuju se nekoliko osnovnih paradigmi toga odnosa. O afirmaciji regionalizma kao pozitivne vrijednosti izjasnilo se šest novoosnovanih političkih stranaka. Tako se, primjerice, Socijaldemokratska stranka Hrvatske zalagala za „ravnomjerniji regionalni razvoj i za racionalnu privrednu pomoć nerazvijenim područjima (što se posebno odnosilo na otoke i pojedina nerazvijena ruralna područja); pojam regionalizma se dakle povezuje s problematikom (ne)razvijenosti.“ SKH – Stranka demokratskih promjena u svome izbornom programu pak ističe kako „lokalna samouprava osigurava utjecaj građana na rješavanje konkretnih problema“ što podrazumijeva i „uravnoteženi regionalni razvoj;“ pritom je naglašena kompatibilnost Hrvatske koju je „oduvijek oblikovao kulturni regionalizam“, i afirmacija regionalnog pluralizma u kulturnom smislu kao „bitne odrednice Evrope“, odnosno analogija „Evropa regija i „Hrvatska regija“ kao aspekti „multikulturalne integracije“ Europe. Za razliku od SKH-SDP koji u interpretaciji regionalizma težište stavlja na kulturnu autonomiju, Hrvatska seljačka stranka u prvi je plan pozicionirala ekonomska i upravna pitanja. Interes regije prije svega je fokusiran na programe malih mjesta, mjesnih zajednica te posebice ruralnih područja hrvatskih teritorija „koji su potpuno zapostavljeni, zanemareni i odbačeni“. Prema takvim postavkama „politički bi sustav morao biti policentričan“. U HSS-u su se pritom pozivali na stavove Stjepana Radića čije je temeljno polazište bilo da „mala sredina postane nosilac vlasti“ dok je Republika „samo koordinator, povezivatelj djelatnosti pojedinih malih sredina.“²⁷⁸

Kao druga paradigma, izrazito divergentnog predznaka, može se istaknuti programska orijentacija u kojoj se, kao što je to primjerice slučaj Koalicije

277 Jović, Regionalne političke stranke, str. 179.

278 Citati preuzeti iz Đurić, Munjin, Španović, *Stranke u Hrvatskoj*, str. 139, 210, 224, 237.

narodnog sporazuma, KNS (čl. 5.), navodi: „Odlučni smo protivnici stvaranja posebnih autonomnih područja u Hrvatskoj kao i pokušaja ugrožavanja teritorijalnog integriteta Hrvatske“, a predsjednica stranke dr. Savka Dabčević-Kučar na glavnom predizbornom skupu inzistirala je na „integralnoj i nedjeljivoj“ Hrvatskoj.²⁷⁹ Ovaj stav bio je svojom nedorečenošću jedno od budućih ishodišta kontroverznog odnosa prema regionalizmu, koji nije zaobišao ni hrvatske liberale; opća pozicija negiranja autonomaštva bila je prije svega motivirana strahom od dovođenja u pitanje pojedinih hrvatskih povijesnih regija, poput Like i Korduna (što je, dakako, povezano uz autonomaške intencije krajiških Srba koji kao osnovu teritorijalne organizacije uzimaju etnocentrične pozicije); istodobno, takvo polazište je svojim općim stajalištem prema „autonomnim zahtjevima“ implicitno dovodilo u pitanje i regionalizam kao moguće ishodište autonomaštva (*de facto* svaku autonomiju). Takvo nespretno artikulirano shvaćanje bilo je, dakle, prije svega usmjereno protiv opasnosti autonomaških i potencijalno secesionističkih tendencija područja koja su se mogla redefinirati u odnosu na povijesne regije ili ih u cijelosti negirati namećući novi, prije svega etnički kriterij organizacije na određenom teritoriju.

Dakako, KNS se, kao i neke druge političke stranke liberalnog predznaka (npr. Hrvatsko socijalno liberalna stranka), referirao prema pozicijama Srpske demokratske stranke (SDS), koja je, kao jedna od pet manjinskih stranaka, sudionica izbora 1990., svojim autonomaštvom dovodila u pitanje integritet Hrvatske eksplicitno odbacujući i dotadašnju regionalnu podjelu uz obrazloženje kako „ne odgovara modernim principima zajedničkog življenja, a pogotovo ne i historijskim interesima srpskoga naroda“. U svojim osnovnim načelima SDS konstatira: „Historijski su formirane krajine koje su nekada nosile precizne oznake i imena. Sada su te krajine regionalnom podjelom prekomponirane. Zalagat ćemo se za administrativnu podjelu područja na kojem živi srpski narod“. Kako primjećuje Dejan Jović iz tadašnje jugoslavenske perspektive „u načelima te stranke od početka se nalazi kontradikcija: s jedne strane inzistira se na teritorijalnim autonomijama, ukoliko to stanovništvo na teritorijama sa posebnim etničkim sastavom ili kulturno-historijskim identitetom referendumom odluči, a na drugoj strani (govoreći o Kosovu) kaže da „ovako uspostavljane pokrajine sa nakaradnim projektima postaju remetilački faktor države koje ih imaju“.²⁸⁰ Slične nedosljednosti i veoma različite interpretacije iskazale su se u pitanjima definicije države i njezinih sastavnih dijelova (federacija/konfederacija), pravu samoodređenja naroda i sl. Pokušaj uspostave autonomije Srba u Hrvatskoj na izborima 1989. godine, zatim proglašenje tzv. Republike srpske krajine s ciljem

279 Jović, Regionalne političke stranke, str. 180.

280 Ibidem, str. 181.

secesije i objedinjavanja „svih srpskih etničkih područja“ u jednu državu, sve do posljednjeg pokušaja realizacije autonomnog statusa Srba u Hrvatskoj tzv. planom Z-4 (Zagreb four talks) 1995. godine bili su realan okvir koji je u bitnom odredio i odnos osamostaljene hrvatske države, odnosno njezine vlasti, prema problematici regije i regionalizma.²⁸¹

ISTARSKI DEMOKRATSKI FORUM I HRVATSKA DRŽAVNA POLITIKA POČETKOM 1990-IH

S obzirom na navedene okolnosti na izborima 1990. godine samo su dvije političke stranke istaknule regionalne programe: Istarski demokratski sabor i Stranka nezavisne demokracije iz Rijeke. Za osebujan razvoj poimanja regionalizma u Hrvatskoj odsudna je bila geneza artikulacije regije u Istri. Jedna od središnjih figura istarskog regionalizma, Ivan Pauletta,²⁸² istaknuo je kao politički cilj političkog djelovanja redefiniciju položaja Istre, istaknuvši pritom zahtjev za autonomnim statusom istarske regije.²⁸³ Prema Pauletti, Istra je trebala ishoditi „status jedne međurepubličke, odnosno međudržavne regije koja bi bila poveznica između Jugoslavije i Italije.“²⁸⁴ Potaknut sličnom regionalnom inicijativom u Dalmaciji, gdje je predstavljena „nova stranka *Dalmatinske akcije* ispod hrvatske, jugoslovenske i evropske zastave,²⁸⁵ Pauletta se u ime *Istarskog demokratskog sabora* obratio „vladama Hrvatske, Slovenije i Jugoslavije, Parlamentu evropskih regija u Strazburu i generalnom sekretaru Ujedinjenih

281 Bing, 'Balkanski' i 'zapadni' makijavelizam. str. 485–507.

282 Ivan Pauletta, inženjer iz Premanture, bio je jedan od osnivača i prvi predsjednik *Istarskog demokratskog sabora*.

283 U svojoj argumentaciji Pauletta se poziva na povijesnu zasnovanost opravdanosti zahtjeva za regionalnom autonomijom (slično historicističkim argumentima Franje Tuđmana, u slučaju Tuđmana dakako, u prilog dokazivanja povijesnih prava hrvatske nacije): „U svojoj historiji Istra je bila u sastavu Venecije, Austro-Ugarske i Italije. Od vremena Napoleona, pa i ranije, sve do kraja Drugog svjetskog rata, uvijek je imala autonomiju na svom cjelokupnom prostoru /.../ Sloveni koji su tu došli sreli su se sa Latinima i Germanima. Stvorili su zajedničku simbiozu življenja. Imali smo tu sreću da se nađemo u tri kulturna i etnička oceana. Iz te simbioze stvorena je autohtonost Istre, ali je ona u novim uslovima poništava.“ Intervju Rajka Đurđevića s Ivanom Paulettom; Pauletta, Zašto tražimo autonomiju, str. 24.

284 Pauletta, Zašto tražimo autonomiju, str. 24.

285 Dalmatinska akcija (DA) osnovana je u Splitu u jesen 1990. godine. Prvi predsjednik bio je splitski novinar i književnik Đermano Ćićo Senjanović, a kasnije ga zamjenjuje sociologinja Mira Ljubić-Lorger. U svojem programu stranka se zalagala za regionalno preuređenje Hrvatske, odnosno stvaranje Dalmacije kao posebne upravne jedinice koja će dijeliti ovlasti sa središnjom vlasti u Zagrebu. 1992. godine Dalmatinska akcija na zajedničkoj listi s regionalnim strankama Istarski demokratski sabor i Riječkim demokratskim savezom ulazi u Sabor. DA je kontinuirano napadana kao protuhrvatska i separatistička stranka. U rujnu 1993. njezino je sjedište u Splitu razneseno bombom, a članovi rukovodstva nakratko pritvoreni pod optužbom da su sami inscenirali taj napad. O tome vidi Rogošić, Epilog DA.

nacija:“ „Zahtjevamo od vlade vrhovništva republika Hrvatske i Slovenije da ni na koji način i ni pod kojim opravdanjem ne upliću građane Istre i njenih otoka u međunacionalne sukobe na teritoriju Hrvatske, Slovenije i Jugoslavije (koji bi mogli dovesti do ugrožavanja ljudskih života i materijalnih dobara na teritoriju i s teritorija Istre i otoka).“²⁸⁶

Paulettin istup predstavljao je jedno od niza promišljanja *regionalizma* u tadašnjim okolnostima „ubrzane povijesti“. Turbulentna zbivanja povezana uz raspad jugoslavenske države i prateće tendencije državnog osamostaljenja njezinih sastavnica, (re)afirmirali su povijesne dileme divizije složenih geopolitičkih entiteta promatranih iz perspektive različitog poimanja (državne) zajednice. Odnos „samoodređenja Hrvatske“ prema „Beogradu“ može se u tom kontekstu promatrati kroz svojevrsnu analogiju samoodređujućeg odnosa „regije“ prema „Zagrebu“ (općenito kao odnos sastavnog dijela neke formacije prema centru). Ovo složeno pitanje, koje je artikulirano u političkom imaginariju IDS-a kao relevantan politički stav dijela žitelja istarske regije – „raspete i podjeljene /.../ između kroatocentrizma i otcepljenja Slovenije“ – manifestiralo je novu povijesnu epizodu preispitivanja problema koji prate raspade/konstituiranje nacionalne države (koji su karakterizirali nacionalno-integracijske procese i državotvorne aspiracije hrvatskog i drugih naroda u „regiji“ u 19. i 20. stoljeću). U svojoj Programskoj deklaraciji „IDS kao svoj cilj definira ‚percepciju i obnovu pozitivnih tradicija parlamentarne demokracije na prostoru Istre i njenih otoka, kao i poticanje svih posebnosti tog prostora kao regionalnog entiteta, čije su osobitosti u posebnom etničkom sastavu i posebnostima gospodarstva i kulture. IDS ističe ‚načelo zavičajnosti, (iz povijesnih razloga) određuje se protiv nacionalnog distingviranja u Istri, za vjerske slobode u sekulariziranoj državi, za dvojezičnost kao princip komuniciranja te za posebno gospodarsko napredovanje Istre“ i sl.“²⁸⁷

Iako je na izborima 1990. godine u Istri pobijedila stranka Savez komunista Hrvatske – Stranka demokratskih promjena, već na parlamentarnim izborima u kolovozu 1992. dolazi do radikalne promjene. Na tim je izborima Istarski demokratski sabor (IDS) ušao u izborni savez s Dalmatinskom akcijom i Riječkim demokratskim savezom te s kasnije pridruženom Ligmom za grad Osijek.²⁸⁸ Tri regionalne stranke povezalo je suprotstavljanje centru i zahtjevi za samostalnijim razvojem Istre, Rijeke i Dalmacije u odnosu na ostale dijelove Hrvatske. Regionalne stranke isticale su kako su za očuvanje kulturnih posebnosti svojih regija (u Istri prije svega za poseban oblik *convivenze*, odnosno multikulturalnog odnosa Hrvata i pripadnika manjina), a u Dalmaciji za iskorištavanje geografskih

²⁸⁶ Ibidem.

²⁸⁷ Jović, Regionalne političke stranke, str. 181.

²⁸⁸ Ovakvo povezivanje tri regionalne stranke rezultiralo je prelaskom praga od tri posto koje je prema tadašnjem izbornom zakonu bilo dostatno za ulazak u parlament.

i kulturnih pogodnosti tog kraja u odnosu na druge. Za novouspostavljenu hrvatsku vlast u Zagrebu najveći problem, uz srpski separatizam, bio je dobro organizirani istarski regionalizam.

U svojim programskim osnovama IDS ističe težnju uspostavi statusa Istre kao „međudržavne regije i multietničke jedinice bez dovođenja u pitanje državno suvereniteta susjednih država“.²⁸⁹ Takvi zahtjevi legitimirani su pozivanjem na ekonomsko samoodređenje, posebice proklamiranom užom suradnjom Euro-regija u razvoju turizma i efikasnijem provođenju privatizacije. Vlast u Zagrebu smatrala je takve smjernice regionalne politike apsolutno neprihvatljivim modelom; pritom, nastojala je diskreditirati IDS optužujući njegove istaknute članove da su „u službi talijanskih separatista“ pa čak i da djeluju kao „srpski agenti.“²⁹⁰ Vodstvo IDS-a odbacivalo je takve optužbe negirajući bilo kakvu primisao o separatizmu. Kao cilj IDS-ove politike istaknut je neki vid *home rule* autonomije u kojoj bi tripartitno sudjelovale, pružale podršku, vlade Hrvatske, Slovenije i Italije (intergovernmental-autonomy). HDZ-ova vlast optuživana je pak za „pretjerani nacionalizam i etnocentričnost“; pritom je isticano kako „režimsko naglašavanje nacionalnog treba poslužiti potkopavanju delikatnog multi-etničkog karaktera istarske regije.“ Premda tradicionalno otvorena prema migracijama, Istra je, prema ocjenama lokalnih političara, upravo zbog iznimne etničke slojevitosti bila osjetljiva na pojavu etnocentrično orijentiranih migracijskih skupina hrvatskog (ili bilo kojeg drugog) predznaka, s obzirom na ratne okolnosti u sklopu kojih je u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini provođeno „etničko čišćenje“ s ciljem stvaranja etnički homogenog prostora.

Ideja nacionalne homogenizacije, nametnuta kao dominantna paradigma razrješavanja nacionalnih sučeljavanja na (post)jugoslavenskom prostoru, poticala je različite demografske kombinacije koje su ubrzo poprimile jasna obilježja otvorenog „etničkog inženjeringa“.²⁹¹ I prije izbijanja ratova u Hrvatskoj (1991.) i Bosni i Hercegovini (1992.) te realne potrebe zbrinjavanja izbjeglica i prognanika, u hrvatskoj javnosti pojavljuju se ideje ojačavanja hrvatskog nacionalnog korpusa povratkom tzv. dijaspore, hrvatskih iseljenika, radnika na privremenom radu u inozemstvu, ali i preseljenja pripadnika manjinskih hrvatskih populacija iz susjednih zemalja u matičnu zemlju (koja od siječnja 1992. i službeno postaje nezavisnom državom). Pitanje „nacionalne ravnoteže“ bilo je bitnom sastavnicom HDZ-ove ideologije.²⁹² U inauguralnom govoru 1990. godine Franjo Tuđman upozorio je na višedesetljetno zanemarivanje komunističkih vlasti trenda iseljavanja Hrvata te je istaknuo potrebu demografskog jačanja hrvatskog

289 Bugajski, *Ethnic Politics in Eastern Europe*, str. 65.

290 Ibidem.

291 Banac, *The politics of national homogeneity*, str. 30.

292 Bugajski, *Ethnic Politics in Eastern Europe*, str. 57.

korpusa. U tom kontekstu iskazao je interes za razgovore s rumunjskom vladom o preseljenju više od 20.000 tamošnjih Hrvata u Istru. Takva razmišljanja dovodila su do ocjena kako je riječ o promišljenoj politici koja je ciljano išla za „pomicanjem demografske ravnoteže u jednom etnički miješanom prostoru.“²⁹³ Na te tendencije nadovezat će se ideja o razmjeni stanovništva oko koje su se u Ženevi 1992. sporazumjeli hrvatski predsjednik Franjo Tuđman i predsjednik SR Jugoslavije Dobrica Ćosić.²⁹⁴

Jedan od prijepora koji se učestalo pojavljivao u sučeljavanju istarskih i dijela hrvatskih političara odnosio se na različito vrednovanje antifašizma i povijesnog značenja Josipa Broza Tita. Zanimljivo je, pritom, da se u Istri (i šire) veoma često rabljen argument o zaslugama antifašizma i Tita za pripojenje (hrvatske) Istre hrvatskom nacionalnom korpusu (zapravo pripojenja „slavenske“ Istre Jugoslaviji, Hrvatskoj i Sloveniji)²⁹⁵ pojavljuje usporedno sa zapažanjima kako je Tito stvorio umjetnu podjelu istarske regije između Hrvatske i Slovenije s ciljem „ostvarivanja slavenske dominacije nad pripadnicima drugih naroda.“²⁹⁶ Dakako, ovi se primjeri shvaćanja odnosa nacije i višenacionalnih entiteta (nacionalno i regionalno koncipiranog teritorija) ne mogu generalizirati, već, prije svega, ukazuju na zastupljenost širokog spektra razmišljanja o problemima identiteta i mogućim posljedicama ideoloških manipulacija koje su se u pravilu pojavljivale u vremenima velikih previranja.

Do pune afirmacije istarskog regionalizma dolazi nakon bitno promijenjenih političkih okolnosti 1991. i početkom 1992. godine. Ono što se u međuvremenu dogodilo bili su izbijanje rata i faktična okupacija gotovo trećine hrvatskog teritorija te geopolitičke promjene – državno osamostaljenje i međunarodno priznanje Hrvatske. Istra, kao i ostali neokupirani dijelovi države, prima veliki broj izbjeglica i prognanika iz Hrvatske, a potom i BiH.²⁹⁷ Kao zanimljivost valja istaknuti kako je unatoč regionalne orijentacije, najveći odaziv na mobilizaciju u obrani Hrvatske bio upravo u hrvatskoj Istri. Međutim, nakon okončavanja neposredne ratne opasnosti (dolazak postrojbi UN-a na ratom zahvaćena područja), u Istri se sve više postavlja i pitanje političke artikulacije posebnog istarskog, regionalnog interesa. Jačanje istarskog regionalizma, kao i pojava sličnih tendencija u Dalmaciji i Kvarneru, naišlo je, zbog zahtjeva za decentralizacijom i regionalnim preustrojem, odnosno zahtjevom za policentričnim razvojem, na kontinuiran otpor središnje državne vlasti, ali i većine političkih stranaka nacionalnog predznaka.

293 Ibidem.

294 Ahrens, *Diplomacy on the Edge*, str. 261.

295 Urošević, Istra se mogla i može održati samo kao sastavni dio Hrvatske; Urošević, Zahvaljujući antifašizmu Istra je ostala sastavni dio Hrvatske. Prema Barić, Antifašistička borba.

296 Intervju Rajka Đurđevića s Ivanom Pauletom; Pauletta, Zašto tražimo autonomiju. str. 24.

297 O tome vidi Heršak, *Migracijske teme*.

Suprotstavljanje „autonomaštvu“ najizrazitije je bilo u porukama HDZ-a. Dr. Franjo Tuđman više je puta isticao da regionalne stranke, kojima „nije smetao“ savezni unitarizam, sad zastupaju regionalizaciju Hrvatske, kojoj je u osnovi teza da regije, ne kao dio Hrvatske, nego samostalno, „pod svojim imenom“ idu u Europu regija. Tuđmanova je kritika bila usmjerena na nadmašivanje nacionalne razine i na direktno povezivanje regija bez nacionalnog posredovanja; u tisku sklonom Tuđmanovim stavovima regionalizam je u kontinuitetu sagledavan kao „politički pokušaj koji unutar pojedinih zemalja nastoji pod vidom decentralizacije oživotvoriti nekadašnje kolonijalne regije ili pokrajine, koje su na štetu matičnoga naroda služile bivšim imperijima za održavanje geopolitičke prevlasti u međusobnim nadmetanjima, a na nacionalnoj razini sprječavaju ujedinjenje pojedinih naroda i stvaranje njihovih neovisnih država.“²⁹⁸ Ovakva konstelacija odnosa potvrdila je zapažanje Klause von Beymea o osnovnom konfliktu koji stoji u osnovi regionalizma: konflikta regije i centra, odnosno otpora prema centralizaciji.

Ovom osnovnom pozicijom naznačen je politički okvir unutar koga se devedesetih godina razvija diskusija o odnosu centra i „periferije“, prije svega regije, koja traje sve do danas. O tome živo svjedoče kritičke opservacije koje su pratile odnos državne vlasti prema regionalizmu. Tako, primjerice, književnik Jurica Pavičić izvorište krize hrvatskog identiteta, koje najuže povezuje s regionalnim atribucijama, vidi u „državotvornoj tradiciji“ koju smatra „apstraktnom i ideološkom“ konstrukcijom.²⁹⁹ Pavičić navodi kako „hrvatsku ‚državotvornu‘ misao nisu nikada zanimala ni afektivno privlačili ni konkretna zemlja ni konkretni ljudi. Predmet te tradicije je apstraktna Hrvatska kao religijski pojam, i zato se ona nikad nije uspjela kreativno zainteresirati za nacionalni identitet.“³⁰⁰ Nasuprot tome Pavičić naglašava kako se „zapadnost“ Hrvatske temelji na njenoj multikulturalnosti“ te da „identitet Hrvatske ide kroz regije“.³⁰¹ Prema Pavičiću, hrvatska „državotvorna tradicija je, također, ‚decenijski zadojena mitom kako su hrvatske regionalne posebnosti kukavičje jaje zamišljeno u laboratoriju podjarmljivačkih susjeda“.³⁰² U skladu s time, u „nedostatku ‚organskog zajedništva‘ (poput onoga regionalnog, op.a.), Hrvati su vlastito samopoimanje nacije od romantizma na ovamo konstruirali kroz metahistorijsku velepriču o tisućljetnom snu, odnosno državotvornosti kao žudnji koja tvori luk preko naraštaja i rascjepkanih teritorijalnih krpica“; u tom sklopu, za razliku od realnog i živućeg regionalnog identiteta, konstrukcija nacionalne državotvornosti nameće se kao „ideološka mitska naracija“.³⁰³

298 Kovačević, Regionalizam i stvaranje nove balkanske zajednice.

299 Skoko, *Hrvatska – identitet, image, promocija*, str. 289.

300 Ibidem, str. 279.

301 Ibidem, str. 287.

302 Ibidem, str. 288.

303 Ibidem, str. 284.

U osvrtu pak na negativan stav hrvatske državne vlasti prema regionalizmu (kao aspektu devolucije) geopolitički stručnjak Duško Topalović podsmješljivo komentira kako „bauk regionalizma kruži Europom“ te navodi kako „ovim pokličem države sa snažnim centripetalnim (sjedinjjućim) političko-teritorijalnim ustrojem, upozoravaju na ‚opasnost autonomnih tendencija‘, samoupravne zahtijeve i regionalistička nastojanja.“³⁰⁴ Topalović se zapravo referirao na govor predsjednika Tuđmana koji se u „Izvjješću o stanju hrvatske države i nacije“ u siječnju 1995. osvrnuo i na hrvatski politički-teritorijalni sustav. U svome govoru Tuđman ističe kako „ne dopušta autonomaštvo, sa svim /.../ pokušajima federalističkog regionalizma, pa i secesionizma pod vidom transregionalizma; stoga su protuustavni svi pokušaji /.../ za ustrojavanjem tzv. transgraničnih regija bez obzira u kakve se europske krinke maskirali.“³⁰⁵

Povjesničar i liberal Ivo Banac ustvrdio je pak kako Tuđmanovo shvaćanje nacionalnog interesa uključuje „konstruiranje zamišljenih zajednica, što je suština modernosti, ali po nasilnoj metodologiji dvadesetog stoljeća /.../ uz priziv fašističkih i komunističkih preteča“; za Banca je Tuđmanov režim ujedinio sve sastavnice hrvatskog protoliberalizma; kritizirajući tuđmanizam on navodi: „Često se govorilo da on spada u devetnaesto stoljeće. To nije točno. Tuđmanizam je sinteza našega dvadesetog stoljeća. On je protoliberalni modernizam u svom bitku.“ U Tuđmanovoj inačici nacionalne homogenizacije te posebice njegovoj politici prema Bosni, što se dakako može protegnuti i na stav prema regionalizmu, Banac uočava divergentne pozicije hrvatske politike naspram formalnog zalaganja za europske vrijednosti te upozorava: „Natrag se ne može. Integriranje europskih nacionalnih država u liberalnodemokratsku europsku zajednicu je jedini proces koji može riješiti nacionalno pitanje na Balkanu – zapravo ga dokinuti. No, on nosi i onaj element globalizacije koji ponajviše zastrašuje našu nacionalističku desnicu: prednost lokalnoga prema nacionalnomu, dakle konkretizaciju svijesti naspram globalističkim nepreciznostima.“³⁰⁶

Na tragu Pavičićevih, Topalovićevih i Bančevih opservacija su i zapažanja Nevena Šantića o odnosu regije i države pod metaforičkim naslovom „ljepotica i zvijer – mali kompendij hrvatskog regionalizma“; prema Šantićevom zapažanju „Hrvatska ni nakon 20 godina nije još raščistila sama sa sobom pitanje regionalizma /.../ a sve je počelo u devedesetima prošloga stoljeća kada se regionalizam doživljavalo kao uvod u raspad države.“ U istoj analizi regije su postavljene kao alternativa županijskom teritorijalno-administrativnom ustroju za koji se navodi kako se pokazao „lošom institucionalnom inovacijom“ (prof. dr. Ivan Koprić

304 Topalović, *Balkanska Europa, Geopolitičke teme*, str. 25.

305 Isto. Prema *Vjesnik*, 16. 1. 1996.

306 Banac, *Glavni pravci hrvatske povijesti u dvadesetom stoljeću*.

sa zagrebačkog Pravnog fakulteta) koja nije bila u funkciji lokalnih zajednica već se prije svega nametnula kao izraz interesa političkih stranaka, te generator nepotizma i korupcije.

U studiji regionalne pripadnosti u Istri iz 1998. godine (Boris Banovac, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci) „odnos između etničke identifikacije i regionalne pripadnosti“ tumači „kao odnos višestrukih kolektivnih identiteta, koji istovremeno određuju djelovanje pojedinaca i društvenih grupa koje žive na ovom području.“³⁰⁷ Samu istarsku regiju Banovac određuje kao područje koje je od davnina mjesto „susreta različitih naroda i kultura,“ te, s druge strane, teritorij koji je „predstavljao dodirnu točku različitih carstava, država i političkih interesa.“³⁰⁸

Osjećaj regionalne pripadnosti koji je zbunio pojedine nacionalno-državotvorne demografe poput Stanka Žuljića, Banovac slijedom provedenih socioloških istraživanja zaokružuje zapažanjem u kojemu povezuje „povijesno uvjetovane i kompatibilne“ činitelje multietničke Istre: „Etnički pluralizam (Miroslav Bertoša koristi sintagmu ‚višebrojni i višeslojni identiteti istarski‘) omogućio je održanje svijesti o regionalnoj cjelovitosti Istre, ali je istovremeno *snažno izražena teritorijalna identifikacija* predstavljala uporište za etničke posebnosti unatoč državno-administrativnim, političkim i kulturnim pritiscima koje su na prostoru Istre vršili različiti režimi i različite države u prošlosti.“³⁰⁹ Dakako, ti činitelji su „dovodili do političkih podjela i sukoba koji su poticali radikalizam“ s pogubnim posljedicama „za pojedine etničke skupine“, a upravo iz tih razloga autor smatra kako je „istarska situacija (...) dobar primjer nedostatnosti integracijskih jednosmjernih pristupa (kakvu je pokazala hrvatska državna vlast) u objašnjenju etničko-nacionalnih procesa“.³¹⁰

Koncept „društvene pripadnosti“ u kome je „snažno izražena regionalna teritorijalna identifikacija“ može se u tom kontekstu promatrati kao integracijska identitetska sinteza komplementarna modernizacijskim procesima suvremenih nadnacionalnih integracija. Ukratko, regionalna samosvijest utemeljena na živom osjećaju privrženosti određenom prostoru (a ne samo pripadnost naciji ili državi – kao artifičnijim oblicima identiteta), čini mogućim i pomak prema širim oblicima pripadnosti, nacionalnoj, nadnacionalnoj, transregionalnoj, Europskoj ili globalnoj zajednici. Rasprave o regionalizmu žive su u Hrvatskoj i danas; uvođenje regije kao subjekta lokalne samouprave i osnovom promjena teritorijalno-administrativnog ustroja bile su jednom od tema predizbornih diskusija u okvirima kampanje za parlamentarne izbore 2015. godine.³¹¹

307 Banovac, *Društvena pripadnost*, str. 230.

308 Banovac, *Etničnost i regionalizam u Istri*, str. 268.

309 Bertoša, *U znaku plurala*, str. 19.

310 Ibidem.

311 O tome vidi, primjerice, Vasilić, *Regionalizam od najvećeg značaja za predstojeće izbore*.

Unatoč previranjima i različitim shvaćanjima, regionalna pripadnost ostaje trajnim nadahnućem hrvatskog identiteta. To naglašavaju i mnogi politički protivnici IDS-a. Tako i najistaknutiji predstavnik Hrvatske demokratske zajednice u Istri Nevio Šetić bilježi misli Marija Kalčića, Barbanca, Istranina i Hrvata: „Zaboravljamo li i zapostavljamo zavičaj i svakodnevne sudbine ljudi i njihova očitovanja, mi pokazujemo da nas empirija i duga i mučna povijest čovječanstva ništa nisu naučile. Sve velike sinteze duha i svijesti o pripadanju svom mikrokosmosu neukusno djeluju u Tokiju kao i u Barbanu, u biti mi osiromašujemo i sebe i druge jer, jamačno, različitosti su bogatstvo prostora i ljudskog života.“³¹²

312 Kalčić, Zavičajni portret, str. 82.

4. MEDIJSKA KRAJINA IN ZNANOST

Lidija Bencetić

**PERCEPCIJA
NOVINSTVA I
HRVATSKE JAVNOSTI
O PROCESU
PRIVATIZACIJE
(1990. – 2010.)**

UVOD

Proces pretvorbe i privatizacije jedan je od ključnih ekonomskih, ali i društveno-političkih momenata povijesti samostalne Hrvatske, koji je u mnogome utjecao na njezin društveni razvoj i bio kontinuirano zastupljen i u medijskome prostoru i u privatnom diskursu brojnih građana. Interes građana je tim veći i razumljiviji uzme li se u obzir da je velik broj njih sudjelovao, prvenstveno u kuponskoj privatizaciji, u svojstvu malih dioničara. Sve navedeno čini stav građana, odnosno javno mnijenje, i odnos medija prema problematici privatizacije vrlo zanimljivim te ga stavlja u fokus ovoga istraživanja.³¹³

³¹³ Hrvatska enciklopedija Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža javno mnijenje (ili javno mišljenje) definira kao: „skup mišljenja o nekoj općenito važnoj temi unutar određene društ. zajednice, koja

Za istraživanje percepcije hrvatske javnosti i novinstva o pitanju privatizacije, odnosno njihovom međudjelovanju i zavisnosti, uzet je vremenski okvir od 1990. do 2010. godine. Iako počeci privatizacije sežu još u vrijeme Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i njezina premijera Ante Markovića, te su zakoni o privatizaciji doneseni 1989. godine, a u samostalnoj Hrvatskoj proces je nastavljen donošenjem zakona o privatizaciji 23. travnja 1991., godina 1990. odabrana je jer je Hrvatska još bila dijelom Jugoslavije, ali i na putu osamostaljenja. Godina u kojoj se još nije znalo da će biti rata, ali se nije znao ni model privatizacije – o njemu se u to vrijeme tek raspravljalo. Istraživanje završava 2010. godinom jer zaokružuje dekadu u kojoj su razotkrivene brojne privatizacijske afere. S obzirom na duljinu istraživanog razdoblja, 20 godina, omogućeno je praćenje razvoja i promjena, odnosno potvrđivanja ili odbacivanja ranije donesenih sudova medija i javnosti o privatizaciji. Proces privatizacije prisutan je u medijima tijekom cijeloga istraživanog razdoblja, ali mediji ga prate i sve do današnjih dana. Dijelom zbog sudskih procesa koji su se vodili i još se vode, ali i zbog brojnih poduzeća koja su u državnom vlasništvu, a postoji mogućnost njihove privatizacije - o čemu se javno raspravlja.

Zašto se koriste novine kao izvor za istraživanje javnoga mnijenja? Novine su, kao medij masovne komunikacije, neizostavan dio cjelokupnog medijskog sustava neke zemlje. Iako u suvremeno doba potisnute od televizije, one i dalje čine važan dio medijskog prostora. Komparativne prednosti novina svakako su njihova dostupnost širokim masama (mogu se prenositi iz ruke u ruku), mogu se čitati više puta, a i naslovnice znaju biti vrlo upečatljive. S druge strane, televizija ili radio moraju se gledati/slušati u točno određenom trenutku, odnosno kada se o nekoj temi govori.³¹⁴ Internet nije bio toliko zastupljen u medijskom prostoru u 1990-ima i početkom 2000-ih, ali u posljednjih desetak godina preuzima primat od televizije, a tehnološkim razvojem, platformama za pristup Internetu, počinje istiskivati ostale medije.

METODOLOGIJA

Za potrebe ovoga istraživanja odabrane su dnevne novine *Vjesnik* i *Večernji list* (izlaze kroz cjelokupno istraživano razdoblje), te dvije tjedne publikacije *Globus* i *Nacional* (*Globus* izlazi od 1990., a *Nacional* od 1995. godine). U istraživanju

se izražavaju u rasponu od glasila preko odgovora na anketna pitanja do stajališta koja proizlaze iz javnih rasprava“. Vidi: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, *Hrvatska enciklopedija*, dostupno na <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=28841>, 25. veljače 2016.

314 Ova tvrdnja stoji za istraživano razdoblje, no u posljednjih nekoliko godina televizijski uređaji nude opciju automatskog snimanja i premotavanja sadržaja posljednjih 24, 48 i 72 sata.

su analizirani članci u razdoblju od 1990. do 2010. koji se odnose na proces privatizacije. Pronalaženje željenih članaka bilo je olakšano korištenjem *press clippinga* Arhive Hrvatske radiotelevizije (HRT), koji su zavedeni pod rubrikom „privatizacija“. Osim novinske građe, korištena su istraživanja koja je u 1990-ima provodio i objavljavao Institut društvenih znanosti Ivo Pilar te recentna literatura.

Istraživanjem se htjela utvrditi povezanost, odnosno suodnos medijskih natpisa, stavova i učestalosti njihova pojavljivanja sa stavovima građana o procesu privatizacije. Dijakronijskim se pristupom utvrdilo eventualne promjene u stavu i načinu izvještavanja i interpretacije novina te promjene, odnosno eventualni kontinuitet u stavu javnosti. Nadalje, željelo se utvrditi jesu li novine kreirale javno mnijenje ili su one samo odraz javnoga mnijenja? Ili je, s druge strane, riječ o uzajamnom djelovanju i prožimanju, gdje je „istina“ o pretvorbi i privatizaciji bila „svima jasna“? S obzirom da je televizija u većem dijelu istraživana razdoblja slovila kao „režimska“, tj. ona koja prenosi stavove vlasti, a stavovi vlasti o privatizaciji nisu bili negativni, može li se zaključiti da je ipak tisak taj koji je objavio najviše informacija o stvarnoj naravi privatizacije, te time utjecao na kreiranje javnoga mnijenja? Ili je ipak riječ o kombinaciji tiska i usmene predaje, odnosno informacija dobivenih od rodbine i prijatelja, a koja uključuju i njihova osobna iskustva iz privatizacije.

ISTRAŽENOST TEME

Tranzijsko razdoblje u bivšim komunističkim zemljama, pa tako i u Hrvatskoj, dosta je dobro zastupljeno u literaturi. Njime su se bavili sociolozi, politolozi, ekonomisti i pravници koji su održali brojne znanstvene skupove i izradili studije slučaja, a rezultat kojih su mnogobrojni članci, monografije i zbornici.³¹⁵

Problematiku medija i novinstva u tranzicijskom razdoblju, jednako kao i prisutnost privatizacije u medijima, najviše je istraživala politologinja Zrinjka Peruško, koja je objavila više znanstvenih radova na tu temu.³¹⁶

Odnos hrvatske javnosti prema procesu privatizacije analiziran je kroz više priloga u zborniku *Privatizacija i javnost*,³¹⁷ dok se od autora koji su se bavili ovom temom mogu izdvojiti Vlado Šakić, Aleksandar Štulhofer i Šimo Šokčević.³¹⁸

315 Vidi literaturu: Balaban, *Gospodarsko-socijalni izazovi*; Švob-Đokić, *Tranzicija i nove europske države*; Milardović, *Pod globalnim šeširom*; Ramet, Matić, *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj*.

316 Vidi samo neke: Pluralizam i raznolikost medija, Kursar. *Hrvatski medijski sustav*, str. 57–88; Puljiz, Ravlić, Visković, *Hrvatska u Europskoj uniji*, str. 437–475; Peruško, *Komparativna analiza postsocijalističkih medijskih sustava*, str. 38–59; Medijska koncentracija, str. 39–58.

317 Čengić, Rogić, *Privatizacija i javnost*.

318 Za spomenute autore vidi popis literature.

NOVINSTVO U TRANZICIJI

Postkomunističko ili postsocijalističko razdoblje nakon 1990. godine obilježeno je uvođenjem demokracije, političkim pluralizmom, stvaranjem slobodnog tržišta i afirmacijom individualnih sloboda. Ujedno, to razdoblje karakterizira i proces europskih integracija, koji će, između ostalog, biti uvjetovan i jačanjem medijskih sloboda. Sloboda izražavanja i pravo na informiranje jedan su od temelja demokratskih medijskih sustava. Hrvatski državni sabor je potkraj 1990. godine donio „Rezoluciju o prihvaćanju akata Vijeća Europe o slobodi izražavanja i informiranja“.³¹⁹ Te iste godine donio je Odluku o proglašenju Ustava Republike Hrvatske (Božićni Ustav, 22. 12. 1990.) kojim se u članku 38. „jamči pravo“ na temeljne slobode i prava građana kao što su sloboda izražavanja i informiranja, zabranjuje se cenzura te naglašava sloboda tiska i slobodno osnivanje medijskih organizacija. Demokratski izabrana vlast time se načelno opredijelila za europske standarde medijske politike, ali su neki elementi zakona, kao i njihova provedba, po prosudbi Nade Zgrabljic Rotar, pokazali da je to bilo ili zbog pritiska Europske zajednice ili zbog nekih drugih pragmatičnih ciljeva.³²⁰

Zakoni o medijima u tranzicijskom razdoblju doneseni su već 1990. godine kada je Hrvatski državni sabor prihvatio Zakon o Hrvatskoj radio–televiziji (NN 28/90, mijenjan: 1991., 1992., 1993., 1996., 2001., 2003., 2010., 2012.) te Zakon o Hrvatskoj izvještajnoj novinskoj agenciji „HINA“ (NN 31/90). Zakon o javnom informiranju usvojen je 1992. godine, Zakon o komunikacijama 1994. godine, a Zakon o javnom priopćavanju, novi Zakon o javnom informiranju i Zakon o tisku prihvaćeni su 1996. godine. Zakonom o javnom informiranju definiraju se opći uvjeti slobode tiska, zaštite izvora informiranja i zaštite novinara, prava novinara na informaciju te pravo na zaštitu privatnosti.

Odbacivši totalitarizam, jednopartijski sistem i ideološki monolitizam, bivše komunističke zemlje morale su odabrati model po kojemu će rekonstruirati javnu sferu, a kao optimalan model prihvatile su model razvijenih demokratskih društava. Prihvaćanje njihova sustava, značilo je i prihvaćanje i implementaciju niza standarda i principa s kojima ranije nisu imali iskustva. Usprkos činjenici da su demokratske snage u totalitarnim režimima još za vrijeme svoje borbe za demokraciju težile promjenama i u medijskom sustavu, zahtijevajući njegovu liberalizaciju i usklađivanje s demokratskim (zapadnim) sustavima, ubrzo nakon demokratskih promjena nove su vlasti pokazale svoju nedosljednost i nespremnost za prihvaćanje demokratskih standarda u odnosu prema medijima, odnosno nisu dopustili oslobođenje medija od političkih utjecaja same vlasti i utjecaja ostalih centara moći. Načelno, demokratski standardi su usvojeni, ali praksa pokazuje manjak njihove primjene.³²¹

³¹⁹ Novak, *Hrvatsko novinstvo*, str. 992.

³²⁰ Zgrabljic Rotar, *Hrvatska medijska politika*, str. 59–75.

³²¹ Veljanovski, *Mediji i država u tranziciji*, str. 367.

MEDIJI I PRIVATIZACIJA

Karakteristike hrvatskog medijskog sustava u više je navrata istraživala i analizirala Zrinjka Peruško, te došla do zaključka da je Hrvatska u prvih dvadeset godina svoje samostalnosti prešla put od autoritarnog do mediteranskog modela.³²² Opisuje kako je u Hrvatskoj prisutan polarizirani pluralistički mediteranski model, karakteristike kojega su „slab i zakašnjeli razvoj masovnog tiska i slaba profesionalizacija novinarstva, jak politički paralelizam i jaka uloga države“.³²³ Kao što samo ime naznačava, riječ je o državama koje imaju izlaz na Mediteransko more – Francuska, Grčka Italija, Španjolska, Portugal. U istraživanju, Peruško se oslanja na Hallinov i Mancinijev teorijski model koji uključuje „pet glavnih dimenzija koje definiraju medijske sustave – odnos medija i države i karakter medijske politike, medijsko tržište, tj. uvjete nastanka masovnog tiska, politički paralelizam, tj. odnose medija s političkim i drugim organiziranim skupinama (npr. Crkvom), profesionalizam novinarstva te politički sustav i političku povijest kao izvanmedijsku dimenziju koja ima važan utjecaj na medijski sustav“.³²⁴

Peruško smatra da u hrvatskom medijskom sustavu uvjerljivu prevlast ima televizija, koju smatra jedinim pravim masovnim medijem.³²⁵ Vodeća, najgledanija, televizija u Hrvatskoj Hrvatska radiotelevizija (HRT) u vlasništvu je države, te država kao vlasnik suodlučuje o programskoj politici, time potvrđujući svrstavanje Hrvatske u mediteranski medijski sustav. Nakon televizije najzastupljeniji medij su novine, dnevne, a potom i tjedne. Po istraživanjima medijske zastupljenosti pojedinih medija masovne komunikacije koje je provodio Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, televizija je uvjerljivo vodeći medij u ranim 90-ima, ali kasnije ju sustižu dnevne novine. Poglavitito po pitanju informiranja javnosti o kuponskoj ili vaučerskoj privatizaciji, kada čak 45 % ispitanika kaže da dnevne novine koristi često kao izvor informacija, televiziju koristi njih 25,6 %, Hrvatski radio samo 6 % ispitanika, a ostale radiopostaje njih 2,6 %.³²⁶ Godine 2009. provedeno je istraživanje koje je pokazalo da 39 % ispitanika ima izrazito povjerenje u radio, dok je ispred njega samo Internet kojemu vjeruje 45 % ispitanika.³²⁷ Godinu dana ranije provedeno je istraživanje o upotrebi Interneta u Hrvatskoj, koje je pokazalo kako se samo 39 % ispitanika starijih od 15 godina koristi Internetom.³²⁸ Za pretpostaviti je kako je udio korisnika Interneta u ranijim godinama, pogotovo u 90-ima znatno manji.

322 Peruško, *Medijski sustav u Hrvatskoj*, str. 470.

323 *Ibidem*, str. 469.

324 Peruško, *Komparativna analiza postsocijalističkih medijskih sustava*, str. 41.

325 Peruško, *Medijski sustav u Hrvatskoj*, str. 469.

326 Rogić, *(De)konstrukcija modela javne komunikacije o hrvatskoj privatizaciji*, str. 74. Napomena: u spomenutom istraživanju ispitanicima nije ponuđen Internet kao mogući medij dobivanja informacija.

327 Mučalo, *Radio*, str. 137.

328 Dumičić, Žmuk, *Karakteristike korisnika interneta*, str. 121.

JAVNO MNIJENJE O PRIVATIZACIJI

O temi privatizacije govorilo se i prije početka istraživanog razdoblja, a od 1990. to je jedna od redovitih tema hrvatskih dnevnih i tjednih novina. O privatizaciji se raspravlja u brojnim člancima, uvodnicima i kolumnama. Novine predstavljaju različita razmišljanja o mogućim modelima privatizacije, iznose i ona pozitivna i negativna, ali zanimljivo je da već 1990. postoje razmišljanja koja idu tako daleko da smatraju kako će se privatizacija pretvoriti u veliki kriminal.³²⁹ Najveći prostor toj temi novine daju u godinama pripreme i donošenja zakona o privatizaciji te prilikom provođenja privatizacije, i masovne i pojedinih velikih poduzeća. Interes je bio velik i kasnijih godina kada su na vidjelo izlazile afere vezane uz privatizaciju pojedinih poduzeća (Dubrovačka banka, Dukat, Slobodna Dalmacija ...) ili kada su se privatizirala nova poduzeća (Industrija nafte (INA), Hrvatski Telekom (HT), brodogradilišta...)³³⁰ U godinama 1995., 1996. i 1997. prevladava tematika vezana uz vojne operacije Bljesak i Oluja, te uz problematiku mirne reintegracije hrvatskog Podunavlja. Početkom 2000-ih privatizacija je ponovno relativno mnogo zastupljena u medijima, no sada se uglavnom raspravlja o potrebi njezine revizije temeljene na brojnim sumnjama u kriminal. U kasnijem razdoblju, do 2010. godine, o privatizaciji se govori sporadično, ovisno o novim saznanjima o mogućim malverzacijama u pojedinim poduzećima.

Prije početka samog procesa privatizacije stav i medija i javnosti je još nedefiniran, više neutralan, ali s pozitivnim naznakama. Postoji svijest da stanje ne može ostati kakvo jest, tj. da se mora krenuti u pretvorbu društvenog vlasništva. Mišljenja o načinu pretvorbe su podijeljena, od pozitivnih koji misle da s privatizacijom treba krenuti odmah i privatizirati sve, pa do onih, kako je ranije istaknuto, koja nagovješćuju da će doći do kriminala i nelegalnog bogaćenja malog broja pojedinaca. Ubrzo nakon početka privatizacije i saznanja da je većina privatiziranih poduzeća, za male novce, završila u rukama malog broja ljudi, mišljenje javnosti okreće se protiv procesa privatizacije. Osim spoznaje o načinu privatizacije i sudbini poduzeća, ono što utječe na stav javnosti (i pojedinca) jest

329 Konkretna razrada. *Vjesnik*, 16. svibnja 1990., str. 16; Državna imovina i društveno-političke organizacije. *Vjesnik*, 24. svibnja 1990., str. 5; Ispred i mimo zakona. *Večernji list*, 3. ožujka 1990., str. 9; Stare vile – novi vilenjaci. *Večernji list*, 27. svibnja 1990., str. 6; Kapitalisti bez kapitala. *Večernji list*, 20. lipnja 1990., str. 16; Želimo spriječiti kriminal. *Večernji list*, 28. listopada 1990., str. 3.

330 Trgovanje pravima!, *Vjesnik*, 15. lipnja 1993., str. 12; Novopečeni baruni u Dvorcu d.d., *Vjesnik*, 27. srpnja 1993., str. 10. Između zakona i prakse. *Vjesnik*, 22. studenoga 1993., str. 10; Svečano zatvorena tvornica, *Večernji list*, 28. rujna 1994., str. 19; Porazni rezultati dosadašnje pretvorbe, *Večernji list*, 26. listopada 1994., str. 23; Direktori su kupili četiri petine hrvatske privrede tuđom starom deviznom štednjom, *Globus*, 2. srpnja 1993., str. 5; Fond je bio drugo ime za kriminal, *Globus*, 25. veljače 2000., str. 32; Hrvatska više nema industrije, *Nacional*, 16. listopada 2001., str. 36–38; 4 arbitra koja su Ostoji dala milijardu kuna, *Nacional*, 23. kolovoza 2005., str. 13–15.

i osobno iskustvo. Velik broj ljudi dobio je otkaz, te se suočio s osiromašenjem, odnosno padom životnog standarda, na što su dijelom utjecale i ratne okolnosti. Na stav javnosti utječu i mediji svojim izvještavanjem o neregularnostima, te čak teškom kriminalu u procesu privatizacije. Sudeći po medijima, dežurni krivci za privatizaciju bili su tajkuni Miroslav Kutle, Josip Gucić, Luka Rajić i nekolicina drugih. Oni su postali paradigma privatizacije, tajkunizma i svega lošeg što proizlazi iz toga. Za stvaranje negativne slike u javnosti, vjerojatno je bio dovoljan podatak da je tajkun Kutle u jednome trenutku posjedovao 128 tvrtki.³³¹ Upravo zbog gore navedenog osobnog iskustva (gubitak posla, osiromašenje, nesigurna budućnost) ili pojačano osobnim iskustvom, dio ljudi izražava nostalgiju za vremenom komunizma, vremenom u kojemu su imali stalan posao i, po njihovom mišljenju, sigurnu budućnost.

S ranije iznesenim slaže se i sociolog Aleksandar Štulhofer koji smatra kako je središnji element tranzicije, gledano očima javnosti, upravo proces pretvorbe i privatizacije. Svojim istraživanjem medija i uvidom u sociološke analize, zaključuje kako one ukazuju na „rašireno nezadovoljstvo procesom privatizacije, koje izravno utječe na valorizaciju ostalih aspekata tranzicije.“³³² Također zaključuje kako je privatizacija bila najeksponiraniji dio tranzicijskog procesa, a novinari oni koji su sustavno otkrivali „niz (navodnih) nepravilnosti i zloupotreba“.³³³

Nevenka Čučković prenosi podatak iz istraživačkog izvještaja *Privatizacija u očima hrvatske javnosti* (Hrvatski centar za strategijska istraživanja, Zagreb, 1998.) gdje se navodi da svega 15,2 % građana smatra kako su privatizirana poduzeća uspješnija od bivših društvenih poduzeća³³⁴ te da je čak više od 68 % ispitanika nezadovoljno dosadašnjim tijekom privatizacije.³³⁵ Na ovakav stav javnosti nadovezuje se i razmišljanje koje je prenio Ivan Rogić, a koji kaže da je u javnoj predodžbi hrvatska privatizacija „proces koji se jedva razlikuje od institucionalno zaštićena razbojništva. [sic!].“³³⁶ Na tragu ovakvoga zaključka je i Darko Petričić koji u svojoj knjizi *Kriminal u hrvatskoj pretvorbi* analizira sve segmente pretvorbe i privatizacije u Hrvatskoj, te kao zaključno izdvaja šest najvećih pretvorbenih apsurdâ: 1. Enormna zakonska produkcija; 2. Umanjene

331 Mali ljudi ostali praznih ruku, *Vjesnik*, 24. veljače 2000., str. 18; Privatizacija: pljačka s obilježjima terorizma, *Vjesnik*, 25. svibnja 2002.; Tajkuni su mimo nas stvarali svoje poslovne imperije, *Večernji list*, 6. svibnja 1998., str. 29; Hoće li Josip Gucić novcem nepoznata podrijetla..., *Globus*, 12. studenoga 1993., str. 2; Tajkunske dionice radnicima, *Globus*, 20. listopada 2006., str. 28–31; Luka Rajić i sumnjiva kupovina Dukata, *Nacional*, 19. travnja 1996., str. 9; Prvi opći summit hrvatskih tajkuna, *Nacional*, 10. prosinca 1997., str. 4–5.

332 Štulhofer, Proces privatizacije u Hrvatskoj, str. 89–90.

333 Ibidem, str. 94.

334 Čučković, Privatizacija u tranzicijskim zemljama, str. 21.

335 Ibidem, str. 30.

336 Rogić, (De)konstrukcija modela javne komunikacije o hrvatskoj privatizaciji, str. 79.

procjene vrijednosti poduzeća; 3. Neprovođenje denacionalizacije; 4. Sanacija banaka novcem poreznih obveznika; 5. Pravo na upis dionica u više poduzeća i 6. Nikada utvrđeni broj poduzeća koji su ušli u pretvorbu.³³⁷

Šimo Šokčević i Vladimir Dugalić prenose razmišljanja da je dužnost medija da „prosuduju događaje i otkrivaju i upozoravaju na zlouporabe u društvu“, a temeljem iznesenog dolaze do zaključka: „U Republici Hrvatskoj očito je ta svijest izostala. Različita istraživanja pokazuju da su hrvatski mediji imali uglavnom neutralan odnos prema tom procesu. Drugim riječima, javno mnijenje građana o privatizaciji nisu oblikovali mediji, jer smo vidjeli da građani nisu imali neutralan, već negativan stav prema privatizaciji.“³³⁸ Međutim, uvidom u pisanje dnevnih listova *Vjesnika* i *Večernjeg lista*, te tjednika *Globus* i *Nacional*, dolazi se do drukčijeg zaključka. Naime, *Večernji list*, *Globus* i *Nacional* kontinuirano izvještavaju o sumnjivim (čak kriminalnim) radnjama u pretvorbi i privatizaciji, dok *Vjesnik* u ranijim godinama (1990-im) s nešto više suzdržanosti izvještava o problemima pretvorbe i privatizacije, ali ne osuđuje ih nužno, već ih dovodi u pitanje. Ovakav stav *Vjesnika* je dijelom i razumljiv, ako se uzme u obzir da je *Vjesnik* u državnom vlasništvu. A s obzirom da hrvatski medijski sustav spada u mediteranski medijski sustav (vidi Peruško), karakteristika kojega je i jaka uloga države, razvidan je suzdržani stav *Vjesnika*. *Globus* je, primjerice, već 1993. objavio više članaka u kojima problematizira nelegalnosti u privatizaciji. Izdvojimo samo neke: „Direktori su kupili četiri petine hrvatske privrede tuđom starom deviznom štednjom“ (2. srpnja 1993., str. 5); „Je li dvorac Kutjevo otet visokim pokroviteljstvom“ (23. srpnja 1993., str. 38–40); „Hrvatski model privatizacije: Pljačka do 22. stoljeća!“ (9. rujna 1993., str. 2) i „Skandalozna privatizacija: Mali dioničari ostaju bez dionica i bez posla!“ (3. prosinca 1993., str. 2). Ili, primjerice, neki tekstovi *Večernjeg lista* iz 1994. godine: „Akrobacije tek počinju“ (16. veljače 1994., str. 19); „Zamrznuta štednja za maglovite dionice“ (23. veljače 1994., str. 19); „Privatizacija pred velikim pospremanjem“ (3. rujna 1994., str. 3) i „Svečano zatvorena tvornica“ (28. rujna 1994., str. 19). *Nacional* svojim naslovima više nego jasno daje do znanja kakav je njihov stav i sud o pretvorbi i privatizaciji u Hrvatskoj: „Nova velika podvala u privatizaciji“ (31. svibnja 1996., str. 13); „Fond provodi kriminalnu prodaju dionica“ (1. studenoga 1996., str. 12); „Tuđman o ‚masovnoj pojavi notornih zlodjela u pretvorbi‘“ (11. prosinca 1996., str. 11); „Prvi opći summit hrvatskih tajkuna“ (10. prosinca 1997., str. 4–5).

Vojmir Franičević smatra kako je političko-ekonomska bilanca prvog desetljeća tranzicije u Hrvatskoj negativna.³³⁹ Smatra da je u Hrvatskoj prevladala

337 Petričić, *Kriminal u hrvatskoj pretvorbi*, str. 309–310.

338 Šokčević, Dugalić, *Privatizacija društvenog/državnog vlasništva*, str. 133.

339 Franičević, *Politička i moralna ekonomija*, str. 3.

kombinacija ortačkog kapitalizma³⁴⁰ i populizma, ali da je ista doživjela „dramatičan neuspjeh, što je rezultiralo masovnim zahtjevima da se promijeni razvojni put kojim se krenulo tijekom devedesetih godina.“³⁴¹ Ovakve analize i zaključci istraživača potvrđuju opravdanost negativnih novinskih natpisa, jednako kao i negativan stav javnosti prema tranziciji i njezinom sastavnom dijelu privatizaciji.

Zainteresiranost građana za proces pretvorbe i privatizacije dijelom leži i u tome što je velik dio građana i sam bio involviran u proces privatizacije. Naime, na vrhuncu privatizacije bilo je registrirano oko 640.000 malih dioničara.³⁴² Rezultati istraživanja koje je proveo Vlado Šakić pokazuju razočarenje hrvatskih građana procesom privatizacije jer „nisu tretirani kao pravedni partner zbog čega raspodjelu doživljavaju kao nepravednu“. S kuponskom privatizacijom još je pojačana percepcija „nepravedne raspodjele resursa i dobara“.³⁴³ U kasnijem istraživanju, objavljenom 2001. godine, Šakić polazi od podjele na građansku javnost i medijsku javnost, temeljem koje postavlja četiri istraživačka pitanja od kojih su za ovo istraživanje bitna dva: 1. Na koji se način hrvatski tisak odnosio prema privatizaciji? i 2. Što pokazuje usporedba javnog mnijenja i pisanja tiska o privatizaciji u Hrvatskoj?³⁴⁴ Jedan od zaključaka Šakićeva istraživanje jest da je tisak uglavnom imao „neutralan, odnosno indiferentan odnos prema procesu privatizacije u Hrvatskoj, uz pojedinačne izuzetke u kojima je naglašen i negativan odnos. Drugim riječima, između odnosa javnog mnijenja i pisanja hrvatskog tiska nije bilo nikakvog preklapanja, što upućuje na zaključak da su se ti odnosi temeljili na različitim motivima i čimbenicima“.³⁴⁵

Aleksandar Štulhofer smatra kako su inicijalni konsenzus oko nužnosti privatizacije i entuzijazam, vrlo brzo zamijenjeni „raširenim nezadovoljstvom i svakodnevnim ciničnim komentarima“.³⁴⁶ Upravo se to rašireno nezadovoljstvo ogleda u medijima, pa nije nužno da mediji stvaraju sliku nezadovoljstva (iako dijelom vjerojatno utječu na tu sliku), već da je medijska slika projekcija društvene slike o privatizaciji, odnosno da proizlaze jedna iz druge i nadopunjavaju se ili potvrđuju. Kako proizlazi iz anketa objavljenih u radu Ivana Rogića, glavni obavijesni izvor građana o hrvatskoj privatizaciji su, uz Hrvatsku televiziju (64,6

340 Franičević sintagmu „ortački kapitalizam“ upotrebljava na deskriptivan način kako bi upozorio na „uske veze između političara i poduzetnika, njihove korupcionaške mreže, institucionalizaciju politike u partikularne svrhe, traganje za rentom (*rent-seeking*) itd“; Franičević, Politička i moralna ekonomija, str. 8.

341 Franičević, Politička i moralna ekonomija, str. 5.

342 Ibidem, str. 19.

343 Šakić, Socijalna pravednost i privatizacija u Hrvatskoj, str. 190.

344 Šakić, Privatizacija pred očima hrvatske javnosti, str. 88.

345 Ibidem, str. 103.

346 Štulhofer, Krivudava staza hrvatske privatizacije, str. 167.

%), obitelj i prijatelji (44,4 %).³⁴⁷ Kada je riječ o kuponskoj privatizaciji, obitelj i prijatelji daju 14,5 % informacija, stručni časopisi i stručna izdanja 38,5 %, a dnevni listovi 45,3 %.³⁴⁸ Štulhofer smatra kako razmjerno negativna ocjena privatizacije nije posljedica „naslijeđenih ‘loših navika’“, već da je riječ o „nezavidnom ishodu društvene procjene pravednosti i legalnosti postupaka učinjenih u dosadašnjem tijeku gospodarskog preobražaja Hrvatske“.³⁴⁹ U svojem istraživanju Štulhofer dolazi do zaključka da se u pozadini raširenog nezadovoljstva nalaze „dvije dominantne predodžbe“: 1. Privatizacija je nepravedna i često nezakonita, 2. Poduzetnici su u pravilu oportunisti.³⁵⁰ Međutim, moglo bi se postaviti i pitanje – nije li pad povjerenja u televiziju i porast povjerenja u tiskane medije odraz svijesti građana da je javna televizija pod direktnim utjecajem države (vidi Peruško) te kao takva promovira ili brani interes države, odnosno u tom trenutku aktualne vlasti. S druge strane, novine iznose i potvrđuju razmišljanja i stavove koje građani imaju o pretvorbi i privatizaciji, a koja su stekli vlastitim iskustvom i iskustvima svoje okoline.

DNEVNICI – VJESNIK I VEČERNJI LIST

Vjesnik i *Večernji list*, kao dnevne novine, u ključnim trenucima privatizacije (u vremenu donošenja zakona o privatizaciji, u provođenju procesa masovne privatizacije ili privatizacije pojedinog poduzeća, kod izbijanja afera o kriminalu u privatizaciji, po pitanju revizije privatizacije) bave se tim temama na svakodnevnoj razini, nekada i s po dva članka na temu. U preostalome razdoblju, spominjali bi temu privatizacije samo povremeno, npr. povodom intervjua neke osobe koja je bila involvirana u proces ili kada bi bilo novih saznanja o nekom „slučaju“ iz privatizacije ili ako bi na vidjelo izašla nova afera.

U početnim fazama privatizacije, prije donošenja zakona o privatizaciji i u samim počecima procesa, dnevni listovi pišu uglavnom informativno, ali otvaraju prostor različitim razmišljanjima te diskutiraju i argumentiraju (za i protiv) koji bi način privatizacije bio najprihvatljiviji (najpošteniji, najizvediviji). Svu kompleksnost najboljeg modela privatizacije zorno prikazuje sljedeći komentar novinarku *Večernjeg lista* Manuele Tašler: „Još u svijetu nije zabilježena promjena vlasničkih odnosa bez revolucije, pa nije čudno što se ne mogu naći ni dva ista mišljenja kako taj proces u nas ostvariti evolutivnim putem.“³⁵¹ Vrlo

347 Rogić, (De)konstrukcija modela javne komunikacije o hrvatskoj privatizaciji, str. 73.

348 Ibidem, str. 74.

349 Štulhofer, Krivudava staza hrvatske privatizacije, str. 173.

350 Ibidem str. 174.

351 Reprivatizacija (r)evolucijom. *Večernji list*, 20. svibnja 1990., str. 3.

brzo nakon prvih iskustava s privatizacijom, *Večernji list* počinje pisati kritički, iznositi sumnje, i u sam proces i u pojedine slučajeve za koje ima saznanja o mogućim nepravilnostima ili čak o teškom kriminalu. Godine 1994. *Večernji list* objavljuje anketu provedenu među građanima Hrvatske, u kojoj njih 68,9 % na pitanje: Jeste li ili niste zadovoljni procesom pretvorbe društvenog vlasništva u Hrvatskoj? – odgovara negativno, dok se njih 54,9 % slaže s tvrdnjom da bi dosadašnju pretvorbu zbog raznih neregularnosti trebalo poništiti.³⁵²

Vjesnik je, s druge strane, malo suzdržaniji u svojim ocjenama i iznošenju insinuacija o kriminalu u privatizaciji. Tako da i dalje propituje u kojemu se smjeru treba nastaviti s privatizacijom, a kao primjeri mogu se izdvojiti članci: „Svi načini prodaje poduzeća“ (20. ožujka 1992.), „Drugi dolazak vlasničkog Mesije“ (23. ožujka 1992.), „Nema straha od pretvorbe“ (22. svibnja 1992.), „Kapital čeka nove zakone“ (10. studenoga 1992.). No spominju se i prakse iz drugih država: „Slom privatizacije na Istoku“ (30. lipnja 1992.). U sklopu *Vjesnika* izlazi poseban poslovni prilog, koji ima svoj uvodnik u kojemu se glavni urednik Miodrag Šajetović svojim komentarima osvrće na pitanja iz poslovnog svijeta i ekonomije, a među kojima su i pitanja pretvorbe i privatizacije hrvatskog gospodarstva.

Oboje novine i u svojim drugim kolumnama problematiziraju pretvorbu i privatizaciju, jednako kao što objavljuju i pisma čitatelja u kojima isti iznose svoja gledišta i stavove o privatizaciji. U prvim godinama (rane 90-e) naglasak je u tekstovima više savjetodavnog (afirmativnog) tipa, a kasnije komentari postaju uglavnom negativni, pretvaraju se u komentare razočaranih ljudi, koji su često nešto izgubili u privatizaciji te u njoj uglavnom vide kriminal. Krajem 1998. *Vjesnik* objavljuje seriju od 16 članaka pod nazivom „Privatizacija i modernizacija“ u kojoj predstavlja rezultate zbornika *Privatizacija i modernizacija*. Godine 2000. objavljuje seriju članaka pod nazivom „Privatizacija i javnost“, u kojoj u ukupno 35 članaka predstavlja rezultate istraživanja Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar koji su predstavljeni u zborniku *Privatizacija i javnost*. Niz započinje s radom Nevenke Čučković „Hrvanje s nasljeđem komunizma“, a završava ga s člankom Damira Ostovića „Investicijski fondovi svuda razočarali“. Odabirom početnog i završnog članka dobiva se uvid u prvotne probleme privatizacija, kao i uvid u rezultate te privatizacije na kraju prvog desetljeća hrvatske samostalnosti.

Valja naglasiti da oboje novine objavljuju i drukčija mišljenja, odnosno ona koja smatraju da je sve, ili gotovo sve, u privatizaciji bilo po zakonu. Tako *Večernji list* 2008. godine objavljuje članak „Privatizacija – dobro ili zlo?“ (I. i II., 30. kolovoza i 3. rujna), Borislava Škegre, ministra financija (1997. – 2000.) u Vladi Zlatka Mateše, u kojemu isti nastoji pobiti negativne ocjene o privatizaciji kao „velikom zlu“, te iznosi mišljenje kako je privatizacija spasila Hrvatsku.

³⁵² *Večernji list*, 27. lipnja 1994., str. 4.

TJEDNICI – *GLOBUS* I *NACIONAL*

Za razliku od dnevnih novina koje donose više kraćih agencijskih vijesti o privatizaciji koje prate iz dana u dan, tjedne novine objavljuju uglavnom sumirane izvještaje i često su upravo one te koje prve objavljuju informacije o mogućim nepravilnostima (kriminalu) u privatizaciji te kontinuiranim iznošenjem problema spornih privatizacija ne dopuštaju da afere „odu u zaborav“. Tjedne novine se više bave istraživačkim novinarstvom pa svoje rezultate istraživanja predstavljaju kao sumirane rezultate u člancima. No objavljuju i rezultate istraživanja drugih novina i agencija. *Globus*, primjerice, objavljuje članak „Kako je Hrvatska opljačkana“ u kojemu donosi rezultate istrage američke agencije koja tvrdi da su „HDZ, tajkuni, bankari i šverceri ilegalno [su] iz zemlje iznijeli 15 milijardi maraka“. ³⁵³ Ovakvi su članci vrlo izražajni, te vjerojatno ostavljaju i velik utisak na čitatelje i kod dijela njih samo potvrđuju ranije zauzet stav o privatizaciji.

Globus u svojem radu pokazuje i određenu dozu humora, pa tako u jednome broju iz 1994. objavljuje „20 recepata iz pretvorbene kuharice: kako ugrabiti poduzeće, a ne završiti u zatvoru!“ kojima „savjetuje“ čitatelje kako ucjenama, dovođenjem vanjskog kapitala, ignoriranjem bivših vlasnika i drugim metodama „ugrabiti“ poduzeće. ³⁵⁴ Već te 1994. godine *Globus* zaključuje „Upućenima u finese hrvatskog modela privatizacije odavna je jasno da sudske presude ne treba ni očekivati. Jer, ni menadžerski krediti, kao ni većina drugih 'devijacija, patoloških i amoralnih pojava', kako se izrazio Vladimir Šeks, najvjerojatnije uopće nisu prekršili ni jedan postojeći hrvatski zakon!“ ³⁵⁵

Oboje tjedne novine periodično vrše ispitivanja javnoga mnijenja (na manjem broju ispitanika) po raznim temama pa se tako dotiču i tema privatizacije. Nakon suspenzije dijela članova tada vladajuće stranke Hrvatske demokratske zajednice HDZ-a (1996.), *Globus* radi anketu iz koje je vidljivo da veći dio javnosti ne vjeruje u iskrene namjere vladajuće stranke da se obračuna s kriminalnim elementima u stranci, već njihov potez smatra predizbornim manevrom (61,7 %), a 52,7 % ispitanika smatra da smijenjeni pojedinci neće kazneno odgovarati. Zanimljivo je da manje od polovice ispitanih (48,6 %) vjeruje da kriminal ili malverzacije u privatizaciji mogu vladajuću stranku stajati gubitka izbora, a čak 74,2 % ispitanih smatra kako bi istragu o nezakonitim radnjama trebalo proširiti i na najviše dužnosnike HDZ-a. ³⁵⁶

³⁵³ Kako je Hrvatska opljačkana. *Globus*, 9. lipnja 2000., str. 6–9.

³⁵⁴ 20 recepata iz pretvorbene kuharice: kako ugrabiti poduzeće, a ne završiti u zatvoru!. *Globus*, 4. studenoga 1994., str. 50–51.

³⁵⁵ *Globus*, 4. studenoga 1994., str. 50–51.

³⁵⁶ *Globus*, 15. studenoga 1996., str. 4.

Koliko javnost ima negativno mišljenje o privatizaciji vidljivo je iz *Nacionalove* ankete provedene 1998. godine u kojoj najveći dio javnosti (njih 60,6 %) smatra da bi cjelokupnu privatizaciju trebalo poništiti, a tek njih 3,2 % smatra kako privatizaciju ne treba poništavati, odnosno da je provedena po zakonu. Iz iste ankete saznajemo da čak 63,8 % ispitanika smatra da su bolje živjeli 1990. godine, dok ih samo 14,1 % misli da žive bolje 1998. godine.³⁵⁷

Oboje se tjedne novine, u određenom trenutku, vrlo kritički postavljaju prema vladajućoj stranci ili koaliciji. Kao glavnog krivca za kriminal u privatizaciji optužuje se HDZ, a kao jedan od istaknutijih članaka, u kojem se vlast optužuje da pogoduje tajkunima, može se izdvojiti *Nacionalov* članak kojega prati velika naslovnica „Vlada će sanirati Dubrovačku banku čak milijardom kuna poreznih obveznika“.³⁵⁸ U članku se dr. Franju Tuđmana proziva da nije spreman kazniti odgovorne za tajni ortački ugovor u Dubrovačkoj banci, te se iznosi zaključak: „Kad država odluči uložiti u jednu privatnu banku više od 350 milijuna DEM, jasno je da se događa nešto dramatično“.³⁵⁹ No već u idućem broju *Nacional* pokazuje da događanja oko privatizacije nisu jednostavna, te na naslovnici objavljuje: „Najveći tajkuni ucjenjuju Tuđmana: ne dobiju li nove kredite, otpustit će radnike i izazvati socijalni bunt“.³⁶⁰

Kasnije tjednici optužuje i Račanovu koalicijsku vladu (rane 2000-te) za nedostatak odlučnosti da se pokrenuta revizija privatizacije provede do kraja, odnosno da se ponište privatizacije u kojima su ustanovljene nepravilnosti. Naime, državna je revizija 2002. godine provela istragu u 100 poduzeća, te utvrdila da je u njih 80 pretvorba obavljena nezakonito, no zbog zastare nitko neće biti kažnjen niti će poduzeća biti vraćena državi.³⁶¹ Iako tjednici u prvome desetljeću novoga tisućljeća daju prostora osobama i razmišljanjima koja smatraju da je privatizacija odigrala pozitivnu ulogu u razvoju suvremenog demokratskog hrvatskog društva i da su nezakonite radnje imale zanemariv udio u ukupnoj privatizaciji, načelno tjednici i dalje ostaju pri stavu da je proces privatizacije bio poguban i za hrvatsko gospodarstvo i za društvo u cjelini jer je gospodarstvo uništio, a društvo pauperizirao.

ZAKLJUČAK

Provedenim istraživanjem zaključeno je da su novine (*Vjesnik*, *Večernji list*, *Globus* i *Nacional*) samo dijelom utjecale na kreiranje slike javnosti o procesu pretvorbe i privatizacije. Na percepciju dijela javnosti utjecalo je osobno iskustvo

357 *Nacional*, 8. travnja 1998., str. 8.

358 *Nacional*, 8. travnja 1998.

359 *Nacional*, 8. travnja 1998., str. 2–3.

360 *Nacional*, 15. travnja 1998.

361 Sabor protiv Vlade. Nezakonite pretvorbe iz 1991: više nitko ne može poništiti. *Globus*, 31. svibnja 2002., str. 10–14.

pojedince iz privatizacije te iskustva njihove rodbine i poznanika. No i novine su imale svoju ulogu u kreiranju javnoga mnijenja, međutim, ta se uloga više sastojala od potvrđivanja ranije donesenog mišljenja o privatizaciji nego od kreiranja nove bilo pozitivnije bilo negativnije slike privatizacije. Tako da se može zaključiti da su novine uglavnom samo učvršćivale, odnosno potvrđivale, ranije doneseni sud o privatizaciji.

U prvim godinama pripreme i provedbe privatizacije novine su imale više neutralan, čak i pozitivan stav o privatizaciji, ali nakon prvih iskustava privatizacije mijenjaju odnos prema istoj i uglavnom počinju pisati kritički, potkrepljujući to brojnim aferama koje izlaze na vidjelo. Do kraja 2000-ih zadržao se stav u medijima i javnosti kako je privatizacija bila institucionalizirana legalna pljačka društvene (državne) imovine.

Željko Oset

REGIONALNI VIDIKI V SLOVENSKEM AKADEMSKEM PROSTORU

Razmišljanje naslanjam na stališče, da je vsaka regija z ekonomskega vidika v modernem povezanem in globaliziranem svetu premajhna, s kulturnega gledišča pa to nikakor ne velja. Skozi zgodovino so bile konstantno prisotne težnje tako po integraciji kot dezintegraciji, torej iskanju ustrezne oblike družbene ureditve na ravni skupnosti. V osemdesetih in devetdesetih letih se je ob razpravi o izzivih globalizacije izoblikovala krilatica: razmišljaj globalno, deluj lokalno. Čeprav gre za izvotljeno publico, skriva pomembno bistvo: razpetost med občutkom o povezanosti in integriranosti sveta na eni strani in lokalnim okoljem, v katerem živimo, delujemo. Kljub temu občutku povezanosti, zmanjševanju ovir za sodelovanje, potovanje in povezovanje, smo posamezniki v prvi vrsti še zmeraj vpeti v lokalno okolje. Še bolj kot za posameznika to velja za institucije za širjenje in *proizvajanje* (novega) znanja, ki so v skladu z moderno paradigmo o skladnem razvoju zavezane k izpolnjevanju določenih prostorskih ciljev. Zavezane so uresničitvi cilja Evropske unije, sprejetega leta 2006 na konferenci ministrov EU, pristojnih za področje regionalne politike – to je povečanju blaginje.³⁶²

³⁶² Sedlaček, *Regionalni razvoj*, str. 47.

Obstaja več razlag pojma *znánost*, katerih skupni imenovalac je opredelitev, da je znanost sistematična spoznavna dejavnost posameznikov ali skupin ljudi, ki rezultira v znanstvenih teorijah. Srž je torej v metodološkem pristopu za pridobivanje (novega) znanja, ki je neodvisen, preverljiv in ponovljiv.³⁶³ Obstajajo seveda razlikovanja v opredelitvah pojma, saj nekatere teorije statusa znanosti ne priznavajo družboslovju in humanistiki zaradi neizpolnjevanja kriterija ponovljivosti eksperimenta. Posredno se s tem namiguje, da mora biti ob upoštevanju enakih pogojev in metodologije rezultat eksperimenta enak ne glede na geografsko širino in dolžino. Pri humanistiki in družboslovju pa zaradi drugega predmeta proučevanja, (žive) družbe in intelektualne prtljage, velja ravno obratno. Kljub temu pa naravoslovje in humanistika, dve kulturi, kot ju je poimenoval Charles Percy Snow, vplivata na socialno okolje, v katerega sta vtakani, preko znanstvenikov in znanstvenih institucij.³⁶⁴

Moderna znanost se je razvila v okviru univerz in visokih šol, ki so se jim v 19. in še bolj v 20. stoletju pridružili raziskovalni oddelki v podjetjih. Univerze so bile v dobi moderne izjemno pomemben element kulturne ponudbe mesta, kriterij, ki je razlikoval med mesti in velikimi urbaniziranimi središči. Prav tako so utrjevale meščansko samopodobo naprednosti, vero v linearni znanstveni napredek, nekritično vero v znanost in še bolj v znanstvenike, ki so postali moderna laična božanstva, ki premikajo meje človeškega vedenja in spreminjajo naravo, da olajšujejo življenje najbolj razviti živalski vrsti na Zemlji.³⁶⁵

V postmodernem okolju je ta funkcija znanosti še bolj priostrena, in sicer s povezovanjem razvoja in »uporabnosti« novih tehnologij, zaradi česar se zabrisuje meja med znanstvenim raziskovanjem in tehnološkim inoviranjem. Od znanosti se pričakuje, da bo bistveno prispevala k družbeni blaginji, od gospodarsko-družbene ureditve pa je odvisen modus uresničitve.³⁶⁶

Univerze so imele v Evropi, tudi v Habsburški monarhiji, pomembno vlogo pri oblikovanju narodne in gospodarske elite tako z izobraževanjem državnih uradnikov kot gospodarstvenikov in raziskovalcev. Nasprotniki zahteve po ustanovitvi slovenske univerze so med drugim poudarjali, da je Ljubljana premajhno mesto, s premalo razvito mestno kulturo, da bi postala univerzitetno mesto.³⁶⁷ To stališče se je v modificirani obliki pojavljalo tudi v Vseučiliški komisiji po razpadu Habsburške monarhije, torej med slovenskimi kulturniki in bodočimi univerzitetnimi profesorji, v obliki nasprotovanja takojšnje ustanovitve (slovenske) univerze v Ljubljani.³⁶⁸

363 Ule, *Znanje, znanost in stvarnost*, str. 7; prim. Merriam-Webster, <http://www.merriam-webster.com/dictionary/science>, 7. 1. 2016; Slovar slovenskega knjižnega jezika, http://bos.zrc-sazu.si/cgi/a03.exe?name=sskj_testa&expression=znanost&hs=1, pridobljeno 7. 1. 2016.

364 Snow, *The Two cultures*.

365 Stromberger, *Stadt-Kultur-Wissenschaft*, str. 13–61.

366 Sorčan in Sitar, *Znanost*, str. 195–196.

367 Polec in Senekovič, *Vseučiliški zbornik*.

368 ARS, AS 100, š. 1.

Po ustanovitvi slovenske univerze v Ljubljani, največje slovenske kulturne pridobitve v obdobju Kraljevine SHS/Jugoslavije, jeseni 1919 in s tem po institucionalizaciji slovenske znanosti, so bile v Ljubljani skoncentrirane skoraj vse slovenske znanstvene institucije.³⁶⁹ Čeprav je po drugi svetovni vojni prišlo do poskusa uvajanja raziskovalne politike, ki se je naslanjala na sovjetsko, skladno s katero bi univerza postala prvenstveno pedagoška institucija, akademija znanosti pa bi postala znanstvena institucija z grozdom raziskovalnih inštitutov, in skokovite rasti števila raziskovalnih inštitutov glede na predvojno stanje,³⁷⁰ so bili skoraj vsi raziskovalni oddelki še vedno izključno v osrednji Sloveniji. Izven širšega ljubljanskega področja so obstajali samo razvojni inštituti v gospodarskih družbah.

Prvi poskus »policentričnega razvoja« slovenskega akademskega okolja je bila zamisel o prenosu tehniške fakultete ljubljanske univerze v Maribor neposredno po njeni ustanovitvi. Karel Verstovšek, poverjenik za uk in bogočastje, je ob težavah za pridobitev ustreznih prostorov v Ljubljani predlagal selitev fakultete v mariborsko kadetnico, ki je bila dobro opremljena z učili in tehničnimi pripomočki.³⁷¹ Zaradi gradnje poslopja tehniške fakultete z javno zbranimi sredstvi in grožnje jugoslovanske vlade z okrnitvijo in celo ukinitvijo posameznih fakultet ljubljanske univerze, med drugim tudi tehniške, je ideja zaspala.³⁷² V Mariboru je bila kot skromen nadomestek ustanovljena ljudska univerza (1922). Neuresničeni so ostali predlogi za ustanovitev višje pedagoške šole po vzoru Beograda in Zagreba, trgovske akademije in višje poljedelsko-gozdarske šole in to kljub pospešeni industrializaciji in z njo povezanimi potrebami po strokovno kvalificiranem kadru. Duh časa povzema misel Davorina Žunkoviča, zabeležena leta 1921 v *Marburger Zeitungu*: »Ljubljana naj le ostane mirno univerzitetno mesto, Maribor naj postane glasno, življenja polno trgovsko mesto /.../ mi potrebujemo za bodočnost trgovsko akademijo in višjo poljedelsko-gozdarsko šolo, torej neke vrste visoko kmetijsko šolo.«³⁷³

Mariborčani so vnovič predlagali ustanovitev dveh visokošolskih zavodov v letu 1947 ob pripravi zakona o ljubljanski univerzi. Poudarjali so, da mariborsko gospodarstvo nujno potrebuje več strokovnjakov, kar je kasneje postala stalnica v njihovih zahtevah. Drug pomemben motiv pa je bil značaj prestiža, vezanega na tekmo Maribora in Ljubljane, rivalstvo med najmočnejšim slovenskim industrijskim mestom in političnim, upravnim ter kulturnim središčem, ki se je oplajal z v Mariboru močno ukoreninjeno štajersko identiteto.³⁷⁴

369 Lukman, *Znanost*, str. 275, Dolenc, *Vprašanje ljubljanske univerze*, str. 285–287; prim. Oset: *Vogalni kamni*, str. 190–192.

370 Gabrič, *Znanstvena politika*, str. 313–318.

371 Bračič, *Nastanek in razvoj*, str. 248.

372 Vidmar, *Zgodovina slovenske univerze*, str. 312; prim. Oset: *Gradnja kemičnega inštituta*, str. 133–137.

373 Bračič, *Nastanek in razvoj*, str. 248.

374 Bračič, *Nastanek in razvoj*, str. 248–250, *Univerza v Mariboru*, str. 573–579, Lazarevič, *Maribor v slovenskem prostoru*, str. 15–33.

Mariborski veljaki so neuspešno predlagali ustanovitev agronomske fakultete, kljub bogati tradiciji kmetijskega šolstva ter geografski povezanosti z najbolj kmetijsko obdarjenim delom Slovenije. Prav tako je bila nekoliko pozneje zavrnjena pobuda za ustanovitev tekstilne fakultete ali višje šole, čeprav je bil Maribor eno najmočnejših središč tekstilne industrije v Jugoslaviji.³⁷⁵

Slovensko gospodarstvo, ki je od sredine petdesetih let raslo skoraj po dvošteviličnih stopnjah, je potrebovalo usposobljen kader, in to v kratkem časovnem roku.³⁷⁶ Stanje je postalo kritično zaradi odhoda najbolj kvalificiranih kadrov v republiške upravne in druge ustanove v Ljubljano in Beograd, v obratni smeri pa je prihajalo premalo strokovnega kadra.³⁷⁷

Nova priložnost za ustanavljanje raziskovalnih in visokošolskih oddelkov izven ljubljanskega področja se je pojavila v drugi polovici petdesetih let, ob začetku javne razprave o predlogu splošnega zveznega zakona o visokem šolstvu in po sprejemu Zakona o znanstvenih zavodih. Oba dokumenta sta v Sloveniji napovedala zasnovo dolgoročne slovenske znanstvene politike in reformo visokega šolstva. Oblast, tako na ravni federacije kot republike, je želela urediti vprašanje financiranja raziskovalne dejavnosti, doseči organizacijske spremembe, s katerimi bi oblast pridobila prevladujoč vpliv na raziskovalne inštitute, ter okrepiti njihovo sodelovanje z gospodarstvom. Z zveznim zakonom o visokem šolstvu in v Sloveniji z Zakonom o Univerzi v Ljubljani pa je želela oblast skrajšati trajanje študija in korenito spremeniti koncept študija oziroma nabor pridobljenih kompetenc in znanj (zmanjšanje teoretičnih vsebin v korist krepitve praktičnih vsebin), pospešiti prehod diplomiranih kadrov v gospodarstvo ter s poglobitvijo družbenega upravljanja okrepiti svoj vpliv na ljubljansko univerzo.³⁷⁸

Načrtovana reforma visokega šolstva, ki je predvidevala tudi ustanovitev višjih šol, je sprožila razpravo v vodstvu družbenopolitičnih organizacij na ravni mariborskega okraja, zbornice in strokovnih društev. V zelo kratkem času je bil pripravljen predlog za ustanovitev višje gospodarske šole v Mariboru. V obdobju, ko je predlagana korenita reforma poenotila profesorje ljubljanske univerze, ki so si nasprotovali, je vlada z namenom izvajanja pritiska na te profesorje in na univerzo pokazala naklonjenost do ustanovitve višjih in visokošolskih središč izven Ljubljane. Predsednik slovenske vlade, Boris Kraigher, je tako predlog Trgovske zbornice v Ljubljani, da se v Ljubljani ustanovi višja šola za zunanjo trgovino, odločno zavrnil z utemeljitvijo, da je »Ljubljana prenatrana z visokim šolstvom«. Na njegovo pobudo je slovenska vlada za sedež zavoda določila Maribor. Pozneje je slovenska skupščina sicer sprejela zakon o ustanovitvi višje

375 Kresal, Mariborska tekstilna industrija, str. 257–287.

376 Sedlaček, Regionalni razvoj, str. 177–178.

377 Bračič, Nastanek in razvoj, str. 248.

378 Gabrič, *Socialistična kulturna revolucija*, str. 251–254.

komercialne šole brez določila o sedežu zavoda. Slovenska vlada se je odločila za Maribor, kar je bilo v skladu s smernicami resolucije o izobraževanju strokovnih kadrov in zamislijo predsednika vlade, da predstavljata Višja komercialna šola in Višja tehniška šola »zametek bodoče nove univerze«. Bolj natančno je strategijo slovenske vlade predstavil Vladko Majhen, ki je ob sprejemanju zakona o Višji tehniški šoli v Mariboru jeseni 1959 v slovenski skupščini povedal: »Ustanavljanje višjih šol zunaj Ljubljane je v skladu z našo splošno prosvetno politiko in dekoncentracijo višjega šolstva in univerze. Vse nadaljnje izobraževalne ustanove moramo smotrno razporejati po vsej republiki. Izvršni svet sodi, da lahko višja komercialna in višja tehnična šola v Mariboru v najkrajšem času prerasteta v visoki šoli ali pa v fakulteti kot prva zametka nove in samostojne univerze v Mariboru.«³⁷⁹

Uspehi so spodbudili mariborski okrajni ljudski odbor k pripravi elaborata o razvoju visokega šolstva v Mariboru, v katerem je bila predlagana še ustanovitev višje agronomske šole, višje pravne šole, medicinske fakultete, pedagoške akademije in višje dentistične šole. Ustanovljena je bila komisija, ki se je delila na podkomisije za posamezne zavode in je imela nalogo priprave študije o izvedljivosti ustanovitve. Slovenska vlada, kot že omenjeno, je podpirala ustanavljanje višjih šol v skladu s pričakovanimi potrebami, ki so bile opredeljene v resoluciji zvezne skupščine o izobraževanju strokovnih kadrov iz leta 1960, vendar pa je istočasno zahtevala, da mariborski okrajni ljudski odbor zagotovi del sredstev za delovanje posameznih višjih šol.³⁸⁰ Drug motiv slovenske vlade za ustanavljanje višjih šol, predvsem v Mariboru, pa je bil izvajanje pritiska na ljubljansko univerzo, kjer so profesorji nasprotovali predlagani reformi visokega šolstva.³⁸¹

Zadnji uspeh za Mariborčane je bila združitev višješolskih institucij v Združenje visokošolskih zavodov v Mariboru. Prvi predlog za preoblikovanje je marca 1961 slovenska vlada sicer zavrnila, ker je bilo nerešeno vprašanje financiranja, zato je naložila predlagatelju, Okrajnemu ljudskemu odboru Maribor, da pripravi konkreten predlog in v njem predvsem ustrezno razreši vprašanje financiranja. Vlada je sprejela stališče, da se predlagatelj ne more »postaviti na stališče, da mora ljudska republika v celoti financirati tak zavod ali združenje zato, ker ga je ustanovila, čeprav na predlog okraja.«³⁸²

Pozneje je bilo preoblikovanje izvedeno, vendar je vlada s pogojevanjem finančnega prispevka predlagatelja, lokalne politične oblasti, omejila nove pobude za ustanovitev višješolskih zavodov. Še bolj jasno se je do problematike, tudi v vsebinskem oziru, opredelila februarja 1962, ko je sprejela stališče, da je

379 Bračić, Nastanek in razvoj, str. 249.

380 Ibidem, str. 250.

381 Grafenauer, Življenje univerze, str. 149–150.

382 ARS, AS 223, š. 308, Zapisnik 71. seje IS LRS (14. 3. 1961).

»potrebna velika previdnost pri ustanavljanju novih visokošolskih zavodov«. ³⁸³ Za diplomante mariborskih višjih šol je bilo leta 1963 pomembno noveliranje visokošolskega zakona, ki jim je omogočalo nadaljevanje študija na drugi stopnji fakultete. ³⁸⁴

Nenaklonjenost novoustanovljenim višješolskim institucijam se je jasneje in javno pokazala ob izvajanju gospodarske reforme in ob pripravi novega zakona o visokem šolstvu v drugi polovici šestdesetih let. Predstavniki mariborskega združenja so bili nad neugodnimi sodbami (študij na višjih šolah kot »koncesija primitivnosti«) zgroženi. V njih so prepoznali interes za odpravo mariborskega šolstva na terciarni stopnji. S politično akcijo, tudi z upoštevanjem zahtev po strožjih kriterijih za habilitacijo in vzgojo lastnega kadra, jim je uspelo doseči spremembo predloga zakona o visokem šolstvu, ki je bil sprejet 1969. ³⁸⁵

Navedeni zakon je omogočil njihov nadaljnji obstoj pod pogojem, da skupščina SRS izglasuje spremembo ustanovnih aktov oziroma jih dopolni z določilom, da so višje šole institucije, v katerih se izvaja znanstvenoraziskovalno delo. Vladimir Bračič je v prizadevanjih za odvzem te pravice, bistvene za značaj in razvoj institucionalne znanstvene sredine, prepoznal prikrito težnjo za onemogočanje razvoja »višjih šol v Mariboru v njihovi graditvi nove samostojne univerze«. Višje šole pa so se, za razliko od ostalih višjih šol v drugih slovenskih krajih, po pridobitvi omenjenega statusa v skladu z visokošolskim zakonom statusno preoblikovale v visoke šole. Pričele so s pripravo srednjeročne strategije do leta 1975 in dolgoročne do leta 1985. Cilj obeh je bilo statusno preoblikovanje združenja v univerzo. ³⁸⁶

Preoblikovanje višjih v visoke šole je v letu 1972 sprožilo razpravo o preoblikovanju zavoda v univerzo. V razpravi, ki so jo objavili *Naši razgledi* novembra 1972, so bila zastopana raznorodna stališča, ki so bila večinoma naklonjena ustanovitvi univerze. Čeprav je bila tema ustanovitev nove univerze, se je jedro utemeljitev navezovalo na sistemske težave ljubljanske univerze, od njene velikosti in organiziranosti do socialne in regionalne nedostopnosti študija. Skupni imenovalec je bila ocena o porastu števila študentov, ki jih ljubljanska univerza ne bo zmogla izobraziti, vsaj ne v obstoječih pogojih in razmerah. Reforma visokega šolstva, ob upoštevanju pogojev in projekcij, je bila zato označena za nujno. Za razliko od druge polovice petdesetih je bil tokrat regionalni vidik jasneje izražen. Vezan je bil na takrat zamišljeno politično strategijo policentričnega razvoja in širšo politično agendo o dostopnosti šolanja vsem občanom. ³⁸⁷

383 ARS, AS 223, š. 308, Zapisnik 89. seje IS LRS (23. 2. 1962).

384 Gabrič, Univerza v Mariboru, str. 55.

385 Gabrič, Univerza v Mariboru, str. 55–56, Bračič, Nastanek in razvoj, str. 252.

386 Bračič, Nastanek in razvoj, str. 252–255.

387 Univerza v Mariboru, str. 573–579.

Nov Zakon o visokem šolstvu iz leta 1975, ki je temeljil na upoštevanju samoupravnih interesov in konceptu samoupravljanja, je določal, da lahko članica univerze poleg fakultete postane tudi visoka šola. S tem je bila odstranjena ovira za ustanovitev univerze, ki je bila ustanovljena 18. septembra 1975 s podpisom samoupravnega sporazuma med visokimi šolami članicami Združenja visokošolskih zavodov v Mariboru.³⁸⁸

Vzporejanje reforme študija na ljubljanski univerzi konec petdesetih let in istočasnega ustanavljanja vrste višjih šol, v največjem številu v Mariboru, je predstavljalo slabo popotnico za sodelovanje, sploh ker so na višjih šolah pristali na nove smernice: koncept inverzije učnih programov, ki je predvideval zmanjšanje teoretičnih vsebin na začetku študija na raven, ki je bila potrebna za razumevanje strokovnih vprašanj, več teoretičnih vsebin pa šele v višjih semestrih oziroma na drugi in tretji stopnji. Diplomanti novoustanovljenih višjih šol so lahko študij na ljubljanski univerzi nadaljevali tudi brez opravljenih dodatnih izpitov.³⁸⁹ Do podobnih očitkov je prišlo na začetku 90. let, ko je mariborska univerza pristala na izhodišča za reformo slovenskega visokega šolstva, ki jih je pripravila slovenska vlada.³⁹⁰

Predstavniki mariborskega visokega šolstva so vseskozi poudarjali pomen dekoncentracije za regionalni, skladnejši in predvsem hitrejši razvoj Slovenije, saj naj bi (centralistični) sistem odločanja, v katerem so lokalno samoupravne skupnosti izvrševalke sklepov nadrejenih organov, med drugim odkrito favoriziral ljubljansko univerzo. Zadržanost slovenske vlade do ustanovitve drugega visokošolskega središča, vezano tudi na mariborsko-ljubljansko rivalstvo, je bilo čutiti še desetletja pozneje. Leta 1991 jo je ubesedil Alojz Križman, rektor mariborske univerze, v intervjuju s pomenljivim naslovom »Ljubljanska univerza ima slabo vest«. Križman, ki je marca 1991 protestno odstopil, je opozoril na prevladujoč vpliv ljubljanske univerze pri pripravi novega zakona o visokem šolstvu, zaradi česar so se odnosi med obema univerza ponovno zaostri. Križman se je pritoževal, da ljubljanska univerza umika soglasje za že dogovorjene rešitve, minister pa naj bi popuščal ljubljanski univerzi. Po drugi strani pa se je na ljubljanski univerzi spet oblikovalo stališče, da oblast vnovič, podobno kot konec petdesetih let ob reformi visokega šolstva, izrablja mariborsko univerzo in njeno pripravljenost za upoštevanje vladnih stališč za pritisk na reformiranje ljubljanske univerze.³⁹¹

Za mariborskega rektorja je bila priprava reforme visokega šolstva dolgotrajen postopek, ki je ob zapletanju postal iracionalen in je imel negativen vpliv na

388 Gabrič, Univerza, str. 56.

389 Grafenauer, Življenje univerze, str. 148–149.

390 Prim. Požar in Ūrh, Dr. Alojz Križman, str. 26.

391 Ibidem.

mariborsko univerzo. Zanj je bilo nesmiselno, da se 20 do 30 sodelavcev univerze, ki so sodelovali pri reformi, dnevno vozi v Ljubljano. Postopek naj bi se izrodil v nekonstruktivno sestankovanje, ki je za povrhu potekalo v Ljubljani, v centru, kjer so o vsem odloča. Kot je povedal Križman: »[S]mo pa še toliko bolj jezni, ker so vse komisije v Ljubljani in za vsako stvar je treba v Ljubljano in to je zgubljen dan in dodatni stroški. /.../ Ljudje nočejo več hoditi na sestanke in pravijo, saj se ne moremo nič zmeniti.«³⁹²

Druga faza širitve mreže slovenskih visokošolskih središč je potekala v devetdesetih letih, po sprejemu Zakona o visokem šolstvu (december 1993) in posebej Nacionalnega raziskovalnega programa (januar 1995). Oba dokumenta sta slonela na izhodiščih razprav o razvoju slovenske znanosti, zapisanih v dolgoročni strategiji za obdobje 1985–2000 in srednjeročni strategiji 1985–1990. Posebej pomembni sta bili ugotovitvi o potrebi po modernizaciji in tekmovanju med raziskovalnimi timi, pri čemer je bilo mišljeno na ravni Jugoslavije.³⁹³

Za razliko od prejšnjih dokumentov, ki so govorili predvsem o internacionalizaciji slovenske znanosti kot kriteriju za znanstveno odličnost, je ta določal, da se vzpostavi več znanstvenoraziskovalnih središč, ki bodo med sabo tekmovala. Pri tem je bilo tekmovanje med raziskovalnimi timi seveda prvenstveno mišljeno na področju naravoslovja in tehnologije.³⁹⁴

Že ob sprejemu omenjenega paketa so bili ustanovljeni prvi visokošolski zavodi »po regionalnem ključu«, tovrstne težnje pa so se okrepile po sprejemu Zakona o skladnem regionalnem razvoju leta 1999, ki je predstavljal podlago za leta 2003 sprejeto strategijo o skladnem razvoju visokega šolstva na celotnem ozemlju Republike Slovenije. Državni zbor Republike Slovenije je v skladu z njo ustanovil kot javne zavode Univerzo na Primorskem in vrsto fakultet. Ustanovljeni so bili naslednji zavodi: Univerza na Primorskem v Kopru, Fakulteta za matematiko, naravoslovje in informacijske tehnologije v Kopru (članica Univerze na Primorskem), Fakulteta za naravoslovje in matematiko v Mariboru (članica Univerze v Mariboru), Fakulteta za turizem s sedežem v Brežicah (UM), Fakulteta za logistiko v Ljubljani (UM), Ustanovitev Medicinske Fakultete s sedežem v Mariboru (UM), Fakulteta za varnostne vede v Ljubljani (Univerza v Ljubljani), Fakulteta za energetiko v Brežicah (Univerza v Mariboru), Fakulteta za informacijske študije v Novem mestu (Univerza na Primorskem v Kopru).³⁹⁵

392 Ibidem.

393 Uradni list RS, št. 8/95.

394 Ibidem.

395 Elaborat za ustanovitev Univerze na Gorenjskem, dostopno na: http://www.lex-localis.info/files/d2c16e3c-7ad4-4563-bf33-ceb153c9c137/634521279420000000_14.%20Ustanovitev%20Univerze%20na%20Gorenjskem-%20elaborat.pdf, 17. 1. 2016.

Večje število novih samostojnih visokošolskih zavodov je nastalo po letu 2006, ko je prišlo do sprememb v financiranju visokošolskega sistema in znanstvenoraziskovalne dejavnosti. Vlada je bila takrat zelo naklonjena zasebni gospodarski pobudi in investicijam, pri čemer se je sklicevala na splošne evropske trende, denimo na Avstrijo.³⁹⁶ Njeno politiko je nadaljevala vlada z drugega političnega pola, ki je v nacionalnem programu *Drzna Slovenija. Slovenija: družba znanja – Nacionalni program visokega šolstva 2011–2020* nadaljevala s tem trendom deregulacije, diverzifikacije, fleksibilizacije.³⁹⁷

Kot je zapisano v resoluciji o nacionalnem programu visokega šolstva za obdobje 2007–2010, je namen odpiranja visokošolskega prostora možnost za nastanek ali prihod novih manjših kakovostnih zasebnih univerz predvsem iz Evropske unije. Povečanje števila visokošolskih zavodov naj bi povečalo konkurenco med študijskimi programi in s tem vplivalo na njihovo kakovost. V sklopu načrta gospodarskih in socialnih reform za povečanje blaginje Slovenije sta bila predvidena postopna širitev mreže visokošolskih zavodov in povečanje števila zasebnih državnih in zasebnih univerz na 7 do 10. Najprej naj bi se mreža razširila regionalno s podporo dejavnostim posameznih regij in tamkajšnjega gospodarstva. Povezovanje obstoječih izobraževalnih in razvojnih enot naj bi vodilo k ustanavljanju visokošolskih in inovacijskih središč v regiji, kar bi podpiralo lokalno gospodarstvo. Središča bi izvajala raziskovalno-razvojne projekte, ki lahko pripomorejo k razvoju tehnološke ravni in napredku regije. Regionalna visokošolska in inovacijska središča naj bi z organsko širitvijo visokošolskih središč, inovacijskimi centri, tehnološkimi inkubatorji in lokalnimi podružničnimi programi večjih univerz ter z ustanovitvijo oziroma širitvijo svoje dejavnosti v regionalna središča izkoristila gospodarsko zanimanje za potrebe po kadrih v pedagoškem in študijskem smislu (zmanjševanje števila študentov). Načrtovano je bilo, da se bodo iz teh središč razvile univerze, ki bi bile specializirane ter močno raziskovalno usmerjene, od katerih naj bi bila vsaj polovica zasebnih.³⁹⁸

In to je žarišče (medijskega) spora, ki spremlja regionalizacijo slovenske znanosti. Če omenim stališče Rastka Močnika, profesorja z ljubljanske univerze, je najvidnejši učinek visokošolske politike pospešeno množenje zavodov z majhnim številom študijskih programov. Po njegovem mnenju z novimi zavodi ne nastajajo ustrezna akademska okolja, kot to zagotavljajo pobudniki ustanovitve zavodov, v

396 Resolucija o nacionalnem programu visokega šolstva Republike Slovenije 2007–2010, dostopno na: <https://www.uni-lj.si/mma/20070118RNPVS/2013070110010162>, 15. 1. 2016.

397 Nacionalni program visokega šolstva 2011–2020 ter Raziskovalna in inovacijska strategija Slovenije 2011–2020, dostopno na: <http://www.drznaslovenija.mvzt.gov.si/>, 15. 1. 2016.

398 Resolucija o nacionalnem programu visokega šolstva Republike Slovenije 2007–2010, dostopno na: <https://www.uni-lj.si/mma/20070118RNPVS/2013070110010162>, 15. 1. 2016.

katerih bi lahko potekal dialog med različnimi teoretskimi paradigmi in novimi koncepti. Ne omogočajo ne teoretskih niti akademskih praks, ne vzpostavljajo pluralističnega teoretskega prostora, kjer bi se lahko kritično soočale različne teoretske problematike. Novi zavodi naj bi bili po njegovem mnenju »naprave za prenašanje teoretične učenosti, aparati za reprodukcijo znanja«. ³⁹⁹

Univerza v Novi Gorici je oktobra 2015 praznovala 20. obletnico ustanovitve oziroma ustanovitve njene predhodnice Fakultete za znanosti o okolju, sama univerza je bila ustanovljena marca 2006. ⁴⁰⁰ Zato smo se odločili, da v sklopu Tedna Univerze v Novi Gorici 2015 organiziramo mednarodni posvet o regionalnih vidikih. Univerza, ki je umeščena na zahodni rob slovenskega etničnega ozemlja in jo je soustanovila lokalna skupnost (danes sta ustanovitelja iz vrst lokalnih skupnosti Mestna občina Nova Gorica in Občina Ajdovščina), je primerna iztočnica za predstavitev regionalnih vidikov v slovenskem akademskem prostoru v obdobju zadnjih dvajsetih let, ko je prišlo do skokovite rasti števila visokošolskih zavodov, večinoma izven do takrat obstoječih univerzitetnih mest, Ljubljane in Maribora. Povezana je tudi z reformiranjem visokošolskega sistema, ključno pa je vprašanje izvajanje javne službe, tako glede oblike njenega financiranja (iz javnih sredstev) kot tudi jezika poučevanja.

Ustanovitev Fakultete za znanosti o okolju je povezana z reformo podiplomskega študija oziroma s poskusom ustanovitve tehniške fakultete ali univerze s strani Instituta Jožef Stefan. Obstaja zgodovina napetih odnosov med ljubljansko univerzo in raziskovalnimi inštituti pri izvajanju podiplomskega študija, predvsem pri sodelovanju raziskovalcev z inštitutov v študijskem procesu. Sodelovanje med fakultetami (ljublanske univerze) in raziskovalnimi inštituti je bilo sicer različno, vendar je mogoče podati splošno oceno, da so se raziskovalci z raziskovalnih inštitutov počutili odrinjene od pedagoškega procesa. ⁴⁰¹

V raziskovalnih inštitutih je bila na začetku devetdesetih let močno prisotna želja, da bi lahko inštituti izvajali podiplomski študij. Pri tem so se naslanjali na izvajanje podiplomskega študija na inštitutih SAZU v obdobju 1949–1956. ⁴⁰² Ljubljanska in mariborska univerza sta bili naklonjeni sodelovanju pod pogojem, da bi diplomu lahko podelila samo univerza ali fakulteta. Raziskovalni inštitut bi (p)ostal samo partner, v okviru katerega bi fizično potekalo raziskovalno delo,

³⁹⁹ Močnik, Konec univerze, str. 227–234.

⁴⁰⁰ Leban, 20. obletnica, str. 5–7.

⁴⁰¹ Požar in Urh, Dr. Alojz Križman, str. 26.

⁴⁰² Oset, Kemični inštitut, str. 201–204.

usposabljanje. Kljub uspehu univerzitetnega lobija ob sprejemanju visokošolskega zakona pa se inštitutski lobi z Institutom Jožefa Stefana na čelu ni dal. V Nacionalni raziskovalni program so kot rešitev za uspešno implementacijo strategije uspeli vključiti usposabljanje študentov na novoustanovljenih institucijah, tako visokih strokovnih šolah kot novih visokošolskih zavodih. S tem je bil prekoračen Rubikon.

Na IJS so želeli zasnovati mednarodno primerljiv podiplomski program, v katerega bi bili vključeni tuji študenti in ki bi se izvajal tudi s tujimi predavatelji. Velika ovira za realizacijo ideje je bilo določilo v visokošolskem zakonu – »Učni jezik je slovenski«. Zakon je določal, da je izvajanje visokošolskih programov v slovenščini, z določeni izjemami, bistven del za izvajanje javne službe ter s tem za upravičenost do javnih sredstev. Zakon je sicer restriktivno omogočal izvajanje delov programa v tujem jeziku, vendar pa je bila zakonska dikcija dvoumna (»deli študijskih programov«; »večje število študijskih programov«),⁴⁰³ kar je povzročalo mnogo slabe volje.

Na IJS so sprva razmišljali o ustanovitvi novega zavoda, tehniške univerze ali tehniške fakultete s sedežem v Ljubljani, na katerem bi se izvajali mednarodni primerljivi visokošolski programi na podiplomski stopnji. Zaradi nedorečenega statusa izvajanja javne službe, ki je omejevala izvajanje visokošolskih programov v tujem jeziku, in s tem povezanega financiranja programov, so na IJS iskali partnerja v lokalni skupnosti. Leta 1994 sprejeti Zakon o lokalni skupnosti, ki je določal njene pristojnosti na kulturnem in izobraževalnem področju, je napovedoval izgradnjo druge ravni lokalne skupnosti, regij, pokrajin, ki bodo prevzele naloge na kulturnem, izobraževalnem in še katerem področju.

Po mnenju rektorja Univerze v Novi Gorici Danila Zavrtnika so pokrajine lahko rešitev za slovensko visoko šolstvo predvsem na področju financiranja študijskih programov in nabora programov, ki jih lokalno okolje potrebuje. Visoko šolstvo je po njegovi oceni »draga zadeva, zato država želi pritegniti nove financerje, občine novih obveznosti ne zmorejo, zato bi bila ustanovitev pokrajin v tem oziru dobrodošla«.⁴⁰⁴

Predhodnica Univerze v Novi Gorici, Fakulteta za znanosti o okolju, je bila ustanovljena 24. septembra 1995 s soglasjem Sveta za visoko šolstvo Republike Slovenije. Fakulteta, prva mednarodna podiplomska šola v Sloveniji, ki sta jo ustanovila Mestna občina Nova Gorica in Institut Jožef Stefan, je pričela delovati v študijskem letu 1995/1996. Po ustanovitvi Laboratorija za astrofiziko osnovnih delcev v letu 1996, Visoke šole za znanosti o okolju in Visoke poslovno-tehniške šole v letu 1998 se je fakulteta preoblikovala v Politehniko.⁴⁰⁵

403 Resolucija o nacionalnem programu visokega šolstva Republike Slovenije 2007–2010, dostopno na: <https://www.uni-lj.si/mma/20070118RNPVS/2013070110010162>, 15. 1. 2016.

404 Pogovor Danilom Zavrtnikom, 13. januar 2016.

405 Jan et al., *Slovenistika*, str. 5–6, Leban, 20. obletnica, str. 5–7.

Ob nadaljnji institucionalni rasti in krepitvi notranje organiziranosti se je vodstvo Politehnike ob napovedani pripravi nacionalnega programa visokega šolstva, ki je želel ustvariti enoten visokošolski in raziskovalni prostor v Sloveniji ter spodbuditi visokošolske zavode pri sodelovanju z gospodarstvom v (lokalnem) okolju, odločilo za preoblikovanje v univerzo. Svet za visoko šolstvo Republike Slovenije je 17. marca 2006 ugodno rešil vlogo za spremembo statusa Politehnike v univerzo, s čimer je nastala prva slovenska zasebna univerza, Univerza v Novi Gorici.⁴⁰⁶

Vprašanje financiranja je konstanta reformnega diskurza v visokem šolstvu v Sloveniji v zadnjih sedmih desetletjih. Druga stalnica, ki pa je bolj latentno prisotna, je vprašanje miljeja, kritične mase in tradicije za uspešno delovanje visokošolskega zavoda. Izhaja iz zgodovinske izkušnje na začetku dobe moderne znanosti, da je (pred)pogoj za uspešno delovanje visokošolskega zavoda nujno kvalitetno in kulturno raznovrstno zunanje okolje. V današnjem času, informacijski dobi, je milje še vedno izjemno pomemben, vendar je mogoče pridobiti dobre sogovornike in sodelavce tudi iz vasi na drugem koncu planeta.

406 Ibidem.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 100 – Vseučiliška komisija pri Deželni vladi za Slovenijo

AS 223 – Vlada Republike Slovenije

Banka Slovenije

ELEKTRONSKI VIRI

90-godišnjica_života_dr.sc._Velimira_Veljka_Rogića, http://www.academia.edu/20198224/90-godišnjica_života_dr.sc._Velimira_Veljka_Rogića_prof._emeritusa_90_Anniversary_of_Velimir_Veljko_Rogić_professor_emeritus Pristup Internetu 13. 1. 2016.

Analiza sustava zaposlenih u hrvatskom javnom sektoru. Zagreb: Institut za javne financije, 2010. Dostopno na: <http://www.nsz.hr/datoteke/09-10/Analiza%20sustava%20zaposlenih.pdf>, 15. 1. 2016.

Boas, Taylor C., Gans-Morse, Jordan. Neoliberalism: From New Liberal Philosophy to Anti-Liberal Slogan. *Studies in Comparative International Development*, 44, 2009, br. 2, str. 137-161, dostopno na: DOI 10.1007/s12116-009-9040-5.

Coats, Warren, Škreb, Marko. *Deset godina tranzicije: Središnje bankarstvo u srednjoeuropskim i istočnoeuropskim državama (uključujući baltičke države).* Zagreb: Hrvatska narodna banka, Zagreb, 2002, dostopno na: <http://www.hnb.hr/publikac/pregledi/p-012.pdf>.

Crnković, Nikola. Istra – Područje genocida i egzodusa 1918.-1955.. *Dometi*, 8, 1998, str. 147-158.

Crony Capitalism Definition. *Investopedia*. Dostopno na: <http://www.investopedia.com/terms/c/cronycapitalism.asp#ixzz3z5qu6sG0>.

Dijanović, Davor. Razgovor s dr. sc. Lukom Popovom. *Portal Hrvatskoga kulturnog vijeća*. 25. 8. 2014., dostopno na: <http://www.hkv.hr/razgovori/18245-dr-sc-luka-popov-trebanam-hrvatska-margaret-thatcher.html>.

Dokumentacijsko-knjižnični oddelek Državnega zbora RS. Dobesedni zapis 13. seje I. mandata DZ z dne 9. 11. 1993, dostopno na: <http://www.dz-rs.si>.

EBRD *Transition Report 2008*, dostopno na: <http://www.ebrd.com/downloads/research/transition/TR08.pdf>.

Elaborat za ustanovitev Univerze na Gorenjskem, http://www.lex-localis.info/files/d2c16e3c-7ad4-4563-bf33-ceb153c9c137/634521279420000000_14.%20Ustanovitev%20Univerze%20na%20Gorenjskem-%20elaborat.pdf, 17. 1. 2016.

Hren, Barbara. Konec mita o Sloveniji kot zmagovalki tranzicije, *Dnevnik - V objektivu.*, 23. 4. 2011, dostopno na: <https://www.dnevnik.si/1042440360>, (20. 3. 2016).

Hrvatska u brojkama 2015. Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 2015, dostopno na <http://www.dzs.hr/>.

Jessop, Bob. The State and the Contradictions of the Knowledge-Driven Economy, 2000, dostopno na <http://www.sristi.org/material/mdpipr2003/MDPIPR2003CD/M15%20Bob%20Jessop%20The.htm>.

Korisnici mirovina i prosječne mirovine u siječnju 2016. Hrvatski zavod za mirovinsko osiguranje, dostopno na: <http://www.mirovinsko.hr/UserDocsImages/korisnici%20mirovine%202016/km1za12.pdf>.

Leksikografski zavod Miroslav Krleža, *Hrvatska enciklopedija*, dostopno na <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=28841>, 25. 2. 2016.

Merriam-Webster, <http://www.merriam-webster.com/dictionary/science>, 7. 1. 2016.

Miller, Terry, Kim, Anthony B.. *2016 Index of Economic Freedom*. Washington DC: The Heritage Foundation and Dow Jones & Company, Inc, 2016, dostopno na http://www.heritage.org/index/pdf/2016/book/index_2016.pdf.

Nacionalni program visokega šolstva 2011–2020 ter Raziskovalna in inovacijska strategija Slovenije 2011–2020, <http://www.drznaslovenija.mvzt.gov.si/>, 15. 1. 2016.

Petković, Vladimir. *Tranzicija u Srbiji – Osam godina reforme*, str. 17-18. Leskovac: Srpski ekonomski forum, 2008, dostopno na http://www.sef.rs/wp-content/uploads/tranzicija_u_srbiji_osam_godina_kasnije_vladimir_petkovic.pdf.

Popov, Luka. Što je neoliberalni kapitalizam? *Katkapital*, 5. 4. 2014, dostopno na: <http://katkapital.com/sto-je-neoliberalni-kapitalizam/>.

Poslovanje javnih poduzeća: Skup u organizaciji Lipe-udruge poreznih obveznika, 5. ožujak 2015. www.manjiporezi.hr/wp-content/.../Prezentacija_Lipa_5_3_2015.pptx.

Program ukrepov aktivne politike zaposlovanja za obdobje 2007–2013, dostopno

na http://www.mddsz.gov.si/fileadmin/mddsz.gov.si/pageuploads/dokumenti__pdf/apz_2007_2013.pdf

Researchgate. 2008, dostopno na: https://www.researchgate.net/publication/244564223_Political_Culture_Socio-Cultural_Values_and_Democratic_Consolidation_in_Croatia.

Resolucija o nacionalnem programu visokega šolstva Republike Slovenije 2007–2010, <https://www.uni-lj.si/mma/20070118RNPVS/2013070110010162>, 15. 1. 2016.

Slovar slovenskega knjižnega jezika, http://bos.zrc-sazu.si/cgi/a03.exe?name=sskj_testa&expression=znanst&hs=1, pridobljeno 7. 1. 2016.

Stanojević, Miroslav. *The Europeanisation of Slovenian Corporatism*. V: *IREC 2010*. Oslo: Fafo, 2010, dostopno na <http://www.faf.no/irec/papers/miroslavStanojevic.pdf>.

Statistični urad RS, <http://www.stat.si/statweb>.

Triplex Confinium: Hrvatska višegraničja u euromediterranskem kontekstu; dostopno na <http://www.ffzg.unizg.hr/pov/zavod/triplex/homepagetch.htm>, 6. 12. 2015.

Uradni list Uradni list RS, št. 8/95, dostopno na: <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ODRE838>, 17. 1. 2016.

Younkins, Edward. *The Conceptual Foundations of Democratic Capitalism*. *The Social Critic*, 1998. <http://www.quebecoislibre.org/younkins16.htm>.

Zakon o pretvorbi društvenih poduzeća. *Narodne novine*, 19/1991, 23. 4. 1991. <http://narodne-novine.nn.hr/default.aspx>.

Zaposleni prema djelatnostima u prosincu 2015. Državni zavod za statistiku, 29. siječnja 2016. <http://www.dzs.hr/>.

ČASOPISI

Globus, 1990–2010

Nacional, 1995–2010

Naši razlgedi, 1972

Večernji list, 1990–2010

Vjesnik, 1990–2010

LITERATURA

Abrams, Philip. Notes on the difficulty of studying the state. *Journal of Historical Sociology*, 1, (1977) 1988, št. 1, str. 58–89.

Agh, Attila. Parlamenti v vzhodni in srednji Evropi – deset let kasneje. V: Krašovec, Tatjana (ur.). *Razvoj slovenskega parlamentarizma: kolokvij ob 10. obletnici parlamentarizma v Sloveniji: zbornik referatov, koreferatov in razprav*. Ljubljana: Državni zbor Republike Slovenije, 2000, str. 11–25.

Ahrens, Geert-Hinrich. *Diplomacy on the Edge – Containment of the Ethnic Conflict and the Minorities Working Group of the Conferences on Yugoslavia*. Washington-Baltimore: Woodrow Wilson Center Press-The Johns Hopkins University Press, 2007, str. 261.

Allcock, B. John. *Explaining Yugoslavia*. London: Hurst & Company, 2000.

Amable, Bruno. Morals and politics in the ideology of neo-liberalism, *Socioeconomic Review*, 9, 2011, št. 1, str. 3–30.

Anderson, Benedict. *Nacija zamišljena zajednica*. Zagreb: Školska knjiga, 1990.

Antić, Miljenko, Vlahovec, Jadranka. Was communism better?: A Comparison of Economic and Social Development of Croatia, Bulgaria, Hungary, Poland and Romania. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 7, 2010, str. 51-72.

Arrighi, Giovanni. *Dolgo dvajseto stoletje. Kapitalizem, denar in moč*. Ljubljana: Sophia, 2009.

Babič, Blaž. Vzpostavitev parlamentarizma v polnem pomenu besede: »Parlamentarna demokracija vrača udarec«. V: Krašovec, Tatjana (ur.), Pristavec Đogić, Mojca (ur.). *Prihodnost parlamentarne demokracije: Zbornik strokovnega srečanja ob 20. obletnici prvih večstrankarskih volitev*. Ljubljana, Državni zbor Republike Slovenije, 2010, str. 48–58.

Banac, Ivo. Glavni pravci hrvatske povijesti u dvadesetom stoljeću. Feldman, Andrea (ur.). *Liberalna misao u Hrvatskoj: prilozi povijesti liberalizma od kraja 18. do sredine 20. stoljeća*. Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung, 2000.

Banac, Ivo. The politics of national homogeneity. Blitz, K. Brad (ed.). *War and Change in the Balkans: Nationalism, Conflict and Cooperation*. New York: Cambridge University Press, 2006, p. 30.

Banaš, Jozef. *Idioti v politike*. Bratislava: Ikar, 2010.

Banovac, Boris. *Društvena pripadnost, identitet, teritorij – Sociološko istraživanje regionalne pripadnosti u Istri*. Rijeka, Pravni fakultet Sveučilišta u Istri, 1998, str. 230.

Banovac, Boris. Etničnost i regionalizam u Istri. *Migracijske teme*, 1996, br. 12, str. 268.

Bauman, Zygmunt. *The Individualized Society*. Cambridge: Polity Press, 2001.

Beck, Ulrich. *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. Theory, Culture, Society Series. London: Sage, 2002.

Bendeković, Jadranko. Privatizacija u Hrvatskoj. U: Baletić, Zvonimir (ur.). *Hrvatsko gospodarstvo u tranziciji*. Zagreb: Ekonomski institut, 1999, str. 63-80.

Bertoša, Miroslav. U znaku plurala: višebrojni i višeslojni identiteti istarski. Manin, Marino (ur.), Dobrovšak, Ljiljana (ur.), Črpić, Gordan (ur.), Blagoni, Robert (ur.). *Identitet Istre – ishodišta i perspektive*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2006, str. 19.

Bilandžić, Dušan. Osmogodišnji rezultati smjene vlasti i tranzicije u Hrvatskoj. U: Vidović, Niko (ur.). *Hrvatsko gospodarstvo za 21. stoljeće: Zbornik radova sa Znanstvenog skupa održanoga u Zagrebu 1. srpnja 1999*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 2000, str. 19-27.

Bing, Albert. Balkanski i 'zapadni' makijavelizam: Z-4 – diplomacija i/ili oružje. *Časopis za suvremenu povijest* (Zagreb), 47, 2015, br. 3, str. 485-507.

Blaće, Ante, Vukosav, Branimir. O regiji i regionalnom pristupu u geografiji. V: Mirošević, Lena (ur.), Graovac Matassi, Vera (ur.), *Zbornik radova sa znanstvenog skupa dalmacija u prostoru i vremenu – Što Dalmacija jest, a što nije?*. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2014, str. 11-20.

Blažek, Ladislav, *Czech enterprises in the process of transition*. Brno: Faculty of Economics and Administration, Masaryk University, 1998.

Bockman, Johanna. *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism*. Stanford: Stanford University Press, 2000.

Borak, Neven, Lavrač, Vladimir. An outline of the banking regulatory and supervisory system in Slovenia. Green, David (ed.), Petrick, Karl (ed.). *Banking and financial stability in Central Europe: integrating transition economies into the European Union*. Cheltenham, Northampton (MA): E. Elgar, 2002, str. 106, 109, 113–121.

Borak, Neven. Western rules for eastern banking. Green, David (ed.), Petrick, Karl (ed.). *Banking and financial stability in Central Europe: integrating transition economies into the European Union*. Cheltenham, Northampton (MA): E. Elgar, 2002, str. 177.

Botrić, Valerija, Ladavac, Jelena, Škuflić, Lorena. Problemi, ostvarenja i perspektive tranzicijskih procesa u zemljama Srednje i Istočne Europe. U: Baletić, Zvonimir (ur.). *Hrvatsko gospodarstvo u tranziciji*. Zagreb: Ekonomski institut, 1999, str. 483-500.

Bozóki, András and Simon, Eszter. Hungary since 1989. V: Ramet, Sabrina P. (ur.). *Central and Southeast European Politics since 1989*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, str. 204–232.

Bračič, Vladimir: Nastanek in razvoj visokega šolstva v Ljubljani. *Kronika*, 31, 1983, št. 2/3, str. 247–256.

Brandtstädter, Susanne. Transitional Spaces: Postsocialism as Cultural process, Introduction. *Critique of Anthropology*, 27, 2007, št. 2, str. 131–145.

Brumen, Borut in Rajko Marušič. Uvod v odčaranje tranzicije. V: Brumen, Borut in Rajko Muršič (ur.). *Cultural processes and transformations in transition of the Central and Eastern European post-communist countries: Etnološka stičišča 9*. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, 1999, str. 7–12.

Bugajski, Janusz. *Ethnic Politics in Eastern Europe: A Guide to Nationality Policies, Organizations and Parties*. New York: The Center for Strategic and International Studies, 1995.

Burawoy, Michael in Katherine Verdery. Introduction. V: Burawoy, Michael (ur.), Verdery, Katherine (ur.). *Uncertain Transition, Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. Lanham: Rowman&Littlefield, 1999, str. 1–18.

Chomsky, Noam, McChesney Waterman, Robert (Potokar, Jure, Rizman, Rudi – prevajalca). *Profit pred ljudmi: neoliberalizem in globalna ureditev*. Ljubljana: Sanje, 2005.

Ciliga, Ante. *Sam kroz Europu u ratu (1939-1945)*. Pula: Udruga dr. Ante Ciliga, Pula, 1998.

Cipek, Tihomir. Liberalizam – ideologija slobode. U: Cipek, Tihomir (ur.), Vrandečić, Josip (ur.). *Hrestomatija liberalnih ideja u Hrvatskoj*. Zagreb: Disput, 2004, str. 11-25.

Cvijanović, Vladimir, Redžepagić, Denis. Od političkog kapitalizma do klijentelističkog kapitalizma. Slučaj Hrvatske. U: Karaman Aksentijević, Nada (ur.), Drezgić, Saša (ur.), Frančišković, Ivan (ur.). *Zbornik radova sa znanstvenog okruglog stola Gospodarsko-socijalni razvitak hrvatskog društva tijekom proteklih 20 godina samostalnosti - uspjesi, zablude i pogreške održanog u Rijeci, 16. prosinca 2011.* Rijeka-Zagreb: Ekonomski fakultet-Znanstveno društvo ekonomista, 2011, str. 87-103.

Čučković, Nevenka. Privatizacija u tranzicijskim zemljama: namjere i stvarnost deset godina kasnije. U: Čengić, Drago (ur.), Rogić, Ivan (ur.). *Privatizacija i javnost.* Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 1999., str. 11-43.

Đurić, Dragan, Munjin, B., Španović, Srđan. *Stranke u Hrvatskoj.* Zagreb: Radničke novine, 1990.

Darovec, Darko. Način gledanja: razdoblje između dva rata – Doba totalitarizma. *Istra različiti pogledi.* Pazin: Etnografski muzej Istre, 2002, str. 91.

Dobešova, Dana et al.. *The Transformation of the Czech Economy.* Brno: Masarykova univerzita v Brne/Ekonomicko–spravni fakulta, 2003.

Dolenc, Ervin. Vprašanje ljubljanske univerze. V: Jasna Fischer et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1. knjiga.* Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino-Mladinska knjiga, 2005, str. 285–287.

Dota, Franko. *Zaraćeno poraće – Konfliktni i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre.* Zagreb: Srednja Europa, 2010.

Doucouliagos, Chris, Ali Ulubasoglu, Mehmet. Economic freedom and economic growth: Does specification make a difference?. *European Journal of Political Economy*, 22, 2006, str. 60-81.

Družić, Ivo. Tržišno restrukturiranje i privatizacija hrvatskoga gospodarstva. U: Družić, Ivo (ur.). *Hrvatsko gospodarstvo.* Zagreb: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Politička kultura, 1998, str. 109-134.

Dukovski, Darko. Egzodus talijanskog stanovništva iz Istre 1945.-1956.. *Časopis za suvremenu povijest (Zagreb)*, 33, 2001, br. 3, str. 663-667.

Dukovski, Darko. *Fašizam u Istri.* Pula: C.A.S.H., 1998.

Dukovski, Darko. Fenomenologija fašizma i antifašizma u Istri. *Pazinski memorijal*, 25, 2003, str. 85-108.

Dumičić, Ksenija, Žmuk, Berislav. Karakteristike korisnika interneta u Hrvatskoj i reprezentativnost internetskih anketa. *Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu*, 7, 2009, br. 2, str. 115-140.

Dunn, C. Elizabeth. *Privatizing Poland, Baby Food, Big Business, and the Remaking of Labor.* London: Cornell University Press, 2004.

Eyal, Gil. Anti Politics and the spirit of Capitalism: Dissidents, Monetarists, and the Czech Transition to Capitalism. *Theory and society*, 29, 2000, št. 1, str. 49–92.

- Fejtó, François. *Bog, čovjek i njegov đavao – Razmatranje o zlu i povijesni tijek*. Zagreb: Alfa, 2007.
- Foucault, Michel. *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France, 1977–78*. London: Palgrave Macmillan, 2007.
- Franičević, Vojmir. Politička i moralna ekonomija u prvom desetljeću tranzicije u Hrvatskoj. *Politička misao*, 39, 2002., br. 1, str. 3–34.
- Gabrič, Aleš. *Socialistična kulturna revolucija: slovenska kulturna politika 1953–1962*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992.
- Gabrič, Aleš. Univerza v Mariboru. V: Voglar, Dušan et al. (ur.). *Enciklopedija Slovenije: 14. knjiga*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2000, str. 55.
- Gabrič, Aleš. Znanstvena politika v Sloveniji po drugi svetovni vojni in vloga Antona Peterlina. V: Vili Bukošek et al. (ur.). *Anton Peterlin 1908–1993: življenje in delo/His Life and Work*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Institut Jožef Stefan, 2008, str. 313–318.
- Gašparič, Jure. *Državni zbor Republike Slovenije 1992–2012. O slovenskem parlamentarizmu*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012.
- Gašparič, Jure. Menjava političnih elit na Slovenskem po drugi svetovni vojni. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 79, 2008, zv. 3/4, str. 114–127.
- Gašparič, Jure. Slovenian Socialist Parliament on the Eve of the Dissolution of the Yugoslav Federation: A Feeble „Ratification Body“ or Important Political Decision-Maker? *Prispevki za novejšo zgodovino*, 55, 2015, št. 3 (Complex Parliaments in Transition: Central European Federations Facing Regime Change), str. 41–59.
- Gebert, Konstanty. Poland since 1989: muddling through, wall to wall. V: Ramet, Sabrina P. (ur.). *Central and Southeast European Politics since 1989*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, str. 139–161.
- Gjuričová, Adéla. Anti-politics and anti-parliamentarism. Václav Havel and the Czechoslovak parliament in the 1990s, referat na konferenci European Information and Research Network on Parliamentary History: Parlamentarismuskritik und Antiparlamentarismus in Europa, Berlin, 7. in 8. maj 2015.
- Gjuričová, Adéla. Coming to (a Short) Life: The Czechoslovak Parliament 1989–1992. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 55, 2015, št. 3 (Complex Parliaments in Transition: Central European Federations Facing Regime Change), str. 9–23.
- Goldstein, Ivo. Odmak od načela liberalne demokracije u hrvatskom društvu 1990-ih godina. U: Iveljić, Iskra (ur.), Matković, Stjepan (ur.), Lazarević, Žarko (ur.). *Iz hrvatske povijesti 20. stoljeća – Iz hrvatske zgodovine 20. stoletja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, str. 125–146.
- Gotovac, Vlado. Novi rektorski lanac. Supek, Ivan (ed.), Budinich, Paolo (ed.). *Encyclopedia Moderna 36: God. XII*. Zagreb-Trieste: HAZU-Trieste International Foundation for Scientific Progress and Freedom, 1991, str. 75.

Grabac, Bruno, First, Ivana. Dinamika tržišne orijentacije hrvatskog gospodarstva. U: Karaman Aksentijević, Nada (ur.), Drezgić, Saša (ur.), Frančišković, Ivan (ur.). *Zbornik radova sa znanstvenog okruglog stola Gospodarsko-socijalni razvitak hrvatskog društva tijekom proteklih 20 godina samostalnosti - uspjesi, zablude i pogreške održanog u Rijeci, 16. prosinca 2011.* Rijeka, Zagreb: Ekonomski fakultet, Znanstveno društvo ekonomista, 2011, str. 105-126.

Grafenauer, Bogo. Življenje univerze od 1945 do 1969. V: Modic, Roman (ur.). *Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani.* Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 1969, str. 149-150.

Grubišić, Ivan. Liberalni kapitalizam i marksistički kolektivizam. *Bogoslovska smotra*, 59, 1989, br. 3-4, str. 422-425.

Haber, Stephen. Introduction. U: Haber, Stephen (ur.). *Crony Capitalism and Economic Growth in Latin America: Theory and Evidence.* Stanford: Hoover Institution Press, 2002, xi-xxi.

Hanke, Steve H., Walters, Stephen J. K.. Economic Freedom, Prosperity, and Equality: A Survey. *Cato Journal*, 17, 1997, br. 2, str. 117-146.

Haylett, Chris. Culture, Class and Urban Policy: Reconsidering Equality. *Antipode*, 35, 2003, št. 1, str. 55-73.

Hein, Manfred (hrsg.). *Bankensysteme in Ostmitteleuropa.* Berlin, Wien: Berlin Verlag A. Spitz, Verlag Österreich, 1995, str. 112-125, 132-133.

Heršak, Emil (ur.). *Migracijske teme: br. 2.* Zagreb: Institut za migracije i narodnosti Sveučilšta u Zagrebu, 1992.

Ignjatović Mirosljub. *Družbene posledice povećanja prožnosti trga delovne sile.* Ljubljana: Znanstvena knjižnica Fakultete za družbene vede, 2002.

Ilišin, Vlasta (ur.). *Institut za društvena istraživanja u Zagrebu 1964.-2014.* Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 2014.

Pauletta, Ivan. Zašto tražimo autonomiju. *Nin*, 11. 01. 1991, str. 24.

Intervju z dr. Jožetom Mencingerjem. *Mladina*, št. 46, 10. 11. 2006, str. 36-40.

Istarska danica – Koledar za prostu godinu 1953. Pazin Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Pazin, 1953, str. 71.

Ivanković, Željko, Šonje, Velimir. *Nedemokratski kapitalizam i nova tranzicija.* Zagreb: Friedrich Ebert Stiftung, 2011.

Jan, Zoltan et al., *Slovenistika: predlog univerzitetnega dodiplomskega študijskega programa: delovna različica.* Nova Gorica: samozaložba, 2003.

Jović, Dejan. Regionalne političke stranke. *Društvena istraživanja (Država, regije, regionalni razvoj, tematski broj)*, 1, 1992, br. 1, str. 179-181

Judt, Tony. *Povojna Evropa 1945-2005.* Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007.

Jušić, Božidar. Osnove teorije tranzicije. U: Baletić, Zvonimir (ur.). *Hrvatsko gospodarstvo u tranziciji.* Zagreb: Ekonomski institut, 1999, str. 422-435.

- Kajzer, Alenka. *Pojem fleksibilnosti trga dela in stanja na trgu dela v Sloveniji: delovni zvezki 14*. Ljubljana: Urad Republike Slovenije za makroekonomske analize in razvoj, 2005.
- Kalb, Don. Localizing Flows: Power, Paths, Institutions, and Networks. V: Kalb, Don (ur.), *The Ends of globalization: Bringing society back in*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2000, str. 1–29.
- Kalčić, Mario. Zavičajni portret. *Prilozi o zavičaju*: sv. 4. Pula, 1986.
- Kanjuro-Mrčela, Aleksandra. Lastništvo zaposlenih na prelomu tisočletja. *Industrijska demokracija*, let. 6, št. 10, 2002, str. 21–24.
- Kapferer, Bruce. New formations of power, the oligarhic coporate state, and anthropological ideological discourse. *Anthropological theory*, 5, 2005, št. 3, str. 285–299.
- Karpati, Tibor. *Tranzicijski problemi gospodarstva Hrvatske*. Osijek: HAZU-Zavod za znanstveni rad u Osijeku, 1993, str. 103-104.
- Klvačova, Eva et al.. *Czech experience of economic transition and EU accession processes*. Prague: Profesional Publishing, 2005.
- Komparativna analiza postsocijalističkih medijskih sustava. *Politička misao*, 50, 2013., br. 2., str. 38-59.
- Kopeček, Michal. Historická paměť a liberální nacionalismus v Česku a střední Evropě po roce 1989. V: Gjuričová, Adéla (ur.), Kopeček, Michal (ur.). *Kapitoly z dějin české demokracie po roce 1989*. Praha, Litomyšl: Paseka 2008, str. 232–264.
- Košak, Marko, Košak, Tomaž. Bančni sektor v Sloveniji. *Bančni vestnik: revija za bančništvo in denarništvo*, 51, 2002, št. 7-8, str. 51–59.
- Kovač, Bogomir. Obsojeni na uspeh? *Mladina*, št. 26, 24. 6. 2006, str. 34.
- Kovačević, Mate. Regionalizam i stvaranje nove balkanske zajednice. *Hrvatsko slovo*, 2. 3. 2014.
- Kovačič, Gorazd. Vpliv individualizacije in internalizacije na razredno zavest. V: Lukić, Goran in Rastko Močnik (ur.). *Sindikalno gibanje odpira nove poglede*. Ljubljana: Zveza svobodnih sindikatov Slovenije, 2008, str. 117–136.
- Kresal, France. Mariborska tekstilna industrija 1922–1992 – vzpon in zaton. V: Oset, Željko et al. (ur.), *Mesto in gospodarstvo: mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju*. Ljubljana–Maribor: Inštitut za novejšo zgodovino-Muzej narodne osvoboditve Maribor, 2010, str. 257–287.
- Kulić, Slavko. Economic Aspects of the Knowledge Society: Social attitude toward the scientific, educational and cultural spheres of development. U: Teodorović, Ivan et. al. (ur.). *The Croatian Economic Development – Transition Towards the Market Economy*. Zagreb: The Institute of Economics, 2005, str. 129-153.
- Lampland, Martha. The advantages of being collectivized, Cooperative farm managers in the postsocialist economy. V: Hann, Chris (ur.). *Postsocialism, Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. London: Routledge, 2002.
- Lamza-Posavec, Vesna. *Javno mnijenje: teorije i istraživanje*. Zagreb: Alinea, 1995.
- Larner, Wendy. Neo-liberalism: Policy, Ideology, Governmentality. *Studies in Political Economy*, 63, 2000, str. 5-25.

Lazarević, Žarko, Prinčič, Jože. *Zgodovina slovenskega bančništva*. Ljubljana: Združenje bank Slovenije, 2000.

Lazarević, Žarko. Maribor v slovenskem prostoru (skica dolgoročnih gospodarskih razmerij). V: Željko Oset et al. (ur.), *Mesto in gospodarstvo: mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju*. Ljubljana–Maribor: Inštitut za novejšo zgodovino-Muzej narodne osvoboditve Maribor, 2010, str. 15–33.

Leban Andreja (ur.). 20. obletnica Univerze v Novi Gorici. Nova Gorica: Univerza v Novi Gorici, 2015, str. 5–7.

Leskošek, Vesna. From welfare fraud to welfare as fraud. V: Harrikari, Timo (ur.), Rauhala, Pirkko-Liisa (ur.), Virokannas, Elina (ur.). *Social change and social work: the changing societal conditions of social work in time and place*. Farnham, Burlington: Ashgate, 2014, str. 49–65.

Lorenčič, Aleksander. *Prelom s starim in začetek novega. Tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990–2004)*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012.

Lorenčič, Aleksander. 20 let kapitalizma v Sloveniji : Prehod v „kapitalizem po meri človeka“. *Večer*, št. 67, 11. 6. 2011, str. 10-11.

Lukman, Franc Ksaver. Znanost. V: Mal, Josip (ur.). *Spominski zbornik Slovenije: ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*. Ljubljana: Jubilej, 1939, str. 275.

Lusa, Stefano. *Razkroj oblasti. Slovenski komunisti in demokratizacija države*. Ljubljana: Modrijan, 2012.

Maldini, Pero. Demokratizacija i vrijednosne orijentacije u hrvatskom društvu. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 2, 2005, br. 1, str. 81-103.

Maldini, Pero. Sociocultural Aspects of Transition. U: Maldini, Pero (ur.), Vidović, Davorka (ur.). *Transition in Central and Eastern European Countries: Experiences and future perspectives*. Zagreb, Centar za politološka istraživanja, 2007, str. 63-76.

Maldini, Pero. Uzročni procesi demokratskih promjena: socioekonomski razvoj ili sociokulturni činitelji?. *Društvena istraživanja*, 17, 2008, br. 3, str. 327-349.

Mälksoo, Lauri. Justice, Order and Anarchy: The Right of Peoples to Self-Determination and the Conflicting Values in International Law. *Juridica International*, 1999, n. 1, pp. 75-79.

Matić, Davorka. Political Culture, Socio-Cultural Values and Democratic Consolidation in Croatia.

Medijska koncentracija: izazov pluralizmu medija u Srednjoj i Istočnoj Europi. *Medijska istraživanja*, 9, 2003., br. 1, str. 39-58.

Medijski sustav u Hrvatskoj: od autoritarnog do mediteranskog modela. Puljiz, Vlado (ur.), Ravlić, Slaven (ur.), Visković, Velimir (ur.). *Hrvatska u Europskoj uniji: kako dalje?*. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, 2012., str. 437-475.

Mencinger, Jože. Deset let pozneje. Tranzicija – uspeh, polom ali nekaj vmes? *Gospodarska gibanja*, št. 317, 2000/6, Ekonomski inštitut pravne fakultete, str. 25–42.

Mencinger, Jože. Gospodarska politika prehoda. Ovin, Rasto (ur.), Borak, Neven (ur.). *Prehod in prestrukturiranje slovenskega gospodarstva*. Ljubljana: Zveza ekonomistov Slovenije, 1997, str. 11–36.

Mencinger, Jože. *Gospodarski sistem in politika Slovenije*. Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije, 1995.

Michel, Foucault. *Vednost-oblast-subjekt*. Ljubljana: Krtina, 1991.

Milardović, Anđelko. *Pod globalnim šešišrom: društva i države u tranziciji i globalizaciji: ogledi iz politologije i sociologije politike*. Zagreb: Centar za politološka istraživanja, 2004.

Milardović, Anđelko. Tranzicija u demokraciju. O'Donnell, Guillermo (ur.), Schmitter, Phillippe C. (ur.). *Tranzicije iz autoritarne vladavine: provizorni zaključci o neizvjesnim demokracijama*. Zagreb: Centar za politološka istraživanja, Panliber, 2006, str. 7-14.

Milija Bulatović, Srbija nakon pet godina tranzicije. V: *Ekonomska tranzicija u Srbiji 2001–2005*, str. 270.

Milinković, Bosiljka (ur.). *Bibliografija znanstvenih i stručnih radova radnika i suradnika Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu 1961 – 1987*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 1988.

Mitchell, Timothy. Society, Economy, and the State Effect. V: Sharma, Aradhana (ur.), Gupta, Akhil (ur.). *The anthropology of the state: a reader*. Malden, Oxford, Carlton: Blackwell, 2006, str. 169–186.

Močnik, Rastko: Konec univerze, zmaga visokega šolstva. V: avtorska skupina: *Kaj po univerzi?*, Ljubljana: Založba /*cf., 2013, str. 227–234.

Mramor, Dušan. Prikaz institucionalne ureditve bančno-kreditnega in nekaterih drugih delov ekonomskega sistema Jugoslavije 1945–1983. *Bančni vestnik: revija za bančništvo in denarništvo*, 1985, št. 1-2, str. 59.

Mučalo, Marina. Radio. Peruško, Zrinjka (ur.). *Uvod u medije*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk-Hrvatsko sociološko društvo, 2011., str. 109-139.

Narotzky, Susana in Niko Besnier. Crisis, Value, and Hope: Rethinking the Economy: An Introduction to Supplement 9. *Current Anthropology*, 55, 2014, št. 9, str. 4–17.

Nikica Barić, Antifašistička borba u drugom svjetskom ratu u političkim interpretacijama hrvatskih predsjednika. V: Katz, Vera (ur.). *Revija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije: zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2007, str. 211-233.

Nikić, Gorazd. *Tranzicija u Hrvatskoj: Deset godina stabilnosti tečaja i cijena*. Zagreb: Binoza press, Ekonomski institut, 2003.

Novak, Božidar. *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2005.

Novak, Michael. *Duh demokratskog kapitalizma*. Zagreb: Globus nakladni zavod, Školska knjiga, 1993.

Novković, Goran. Intervju z Andrejo Böhm. *Agens*, št. 64, november 1998, str. 2–5.

Nušinović, Mustafa, Teodorović, Ivan. Privatization and State Interventionism in Croatia at the Turn of the Century. U: Teodorović, Ivan et. al. (ur.). *The Croatian Economic Development – Transition Towards the Market Economy*. Zagreb: The Institute of Economics, 2005, str. 113-128.

Orbanić, Elvis, Crnković, Goran. *Markgrofovija Istra u Velikom ratu*. Pazin-Rijeka: Državni arhiv u Pazinu, 2014, proslav.

Oset, Željko: Gradnja kemičnega inštituta Univerze kralja Aleksandra I. V: Stanovnik, Branko et al. (ur.). *Maks Samec 1881–1964: življenje in delo: zbornik ob 50-letnici smrti*. Ljubljana, 2015, str. 133–137.

Oset, Željko: Kemični inštitut (Borisa Kidriča) v letih med 1946 in 1959. V: Stanovnik, Branko (ur.). *Maks Samec 1881–1964: življenje in delo*. Ljubljana: Slovensko kemijsko društvo in Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2015, str. 201–204.

Oset, Željko: Vogalni kamni kulturnih ustanov. V: Malečkar, Nela (ur.). *Izidor Cankar – mojster dobro zasukanih stavkov*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2016, str. 190–192.

Perković, Marijan, Puljiz, Vlado. Ratne štete, izdaci za branitelje, žrtve i stradalnike rata u Republici Hrvatskoj. *Revija za socijalnu politiku*, 8, 2001, br. 2, str. 235-238.

Peruško, Zrinjka. Komparativna analiza postsocijalističkih medijskih sustava. *Politička misao*, 50, 2013., br. 2, str. 38-59.

Peruško, Zrinjka. Medijski sustav u Hrvatskoj: od autoritarnog do mediteranskog modela. ur. Puljiz, Vlado (ur.), Ravlić, Slaven (ur.), Visković, Velimir (ur.). *Hrvatska u Europskoj uniji: kako dalje?*. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, 2012., str. 437-475.

Petričić, Darko. *Kriminal u hrvatskoj pretvorbi*. Zagreb: ABAK-US Zagreb, 2000.

Petrović, Tanja. Studying Post-Socialism in Slovenia: the State of the Art. V: Roth, Claus (ur.). *Changing Paradigms: The State of the Ethnological Sciences in Southeast Europe: Ethnologia Balkanica, Journal for Southeast European Anthropology*, 17, 2014, str. 267–281.

Pezdir, Rado. *Gradualizem – inhibitor tranzicije v Sloveniji*. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo – ICK, 2005.

Pine, Frances. Dangerous Modernities?, Innovative Technologies and the Unsettling of Agriculture in Rural Poland. *Critique of Anthropology*, 27, 2007, št. 2, str. 183–201.

Pluralizam i raznolikost medija. Kursar, Tonči (ur.). *Hrvatski medijski sustav: prema UNESCO-ovim indikatorima medijskog razvoja*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2011., str. 57-88.

Polanyi, Karl. *Velika preobrazba: politični in ekonomski viri našega časa*. Ljubljana: Založba /*cf., 2008.

Polec, Janko in Senekovič, Bogumil. *Vseučiliški zbornik*. Ljubljana: L. Schwentner, 1902.

Požar, Bojan in Urh, Jože. Dr. Alojz Križman: ljubljanska univerza ima slabo vest. V: *Evropa*, 2, št. 33 (14. 3. 1991), str. 26.

- Prica, Ines. In Search of Post-socialist Subject. *Narodna umjetnost*, 44, 2007, št. 1, str. 163–186.
- Procoli, Angela (ur.). *Workers and Narratives of Survival in Europe: The Management of Precariousness at the End of the Twentieth Century*. New York: State University Press, 2004.
- Ramet, Sabrina P. (ur.), Matic, Davorka (ur.). *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj: Transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*. Zagreb: Alinea, 2006.
- Ramet, Sabrina P. and Wagner, Peter F. Post-socialist models of rule in Central and Southeastern Europe. V: Ramet, Sabrina P. (ur.). *Central and Southeast European Politics since 1989*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, str. 9–36.
- Rendić-Miočević, Ivo. *Uvod u hrvatsku interdisciplinarnu povijest*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2011.
- Renner, Tanja. Globalizacija, individualizacija in socialna izključenost mladih. *IB revija: za strokovna in metodološka vprašanja gospodarskega, prostorskega in socialnega razvoja Slovenije*, 41, 2007, št. 2, str. 40–49.
- Repe, Božo. *Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije*. Ljubljana: Modrijan, 2002.
- Ribičič, Ciril. *Siva tipka 074*. Ljubljana: Enotnost, 1995.
- Ribnikar, Ivan, Košak, Marko. Tranzicija, pretvorbe i monetarna uređenja u novonastalim državama na području nekadašnje Jugoslavije. U: Karaman Aksentijević, Nada (ur.), Drezgić, Saša (ur.), Frančišković, Ivan (ur.). *Zbornik radova sa znanstvenog okruglog stola Gospodarsko-socijalni razvitak hrvatskog društva tijekom proteklih 20 godina samostalnosti - uspjesi, zablude i pogreške održanog u Rijeci, 16. prosinca 2011*. Rijeka-Zagreb: Ekonomski fakultet-Znanstveno društvo ekonomista, 2011, str. 69–86.
- Rimac, Ivan, Rihtar, Stanko, Oliveira-Roca, Marija. Multivarijantna klasifikacija općina Hrvatske kao moguća metoda regionalizacije republike. *Društvena istraživanja (Država, regije, regionalni razvoj, tematski broj)*, 1, 1992, br. 1, str. 87.
- Rogić, Ivan. (De)konstrukcija modela javne komunikacije o hrvatskoj privatizaciji. U: Čengić, Drago (ur.), Rogić, Ivan (ur.). *Privatizacija i javnost*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 1999., str. 47–85.
- Rogošić, Željko. Epilog DA – Tuđmanov hir uništio mi je život. *Nacional*, 2005, br. 502 (27. 6. 2005).
- Rojnić, Matko. Nacionalno pitanje u Istri 1848-9: *Historijski zbornik*, 2, 1949, br. 1-4, str. 78.
- Rose, Nikolas. *Inventing our Selves: Psychology, Power, and Personhood*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Rose, Richard, Haerpfer, Christian. Mass Response to Transformation in Post-communist Societies. *Europa-Asia Studies*, 46, 1994, br. 1, str. 3–28.
- Roubal, Petr. Revolution by the Law: Transformation of the Czechoslovak Federal Assembly 1989–1990. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 55, 2015, št. 3 (Complex Parliaments in Transition: Central European Federations Facing Regime Change), str. 60–83.

Russo, John in Linkon, Sherry Lee. *New Working Class Studies*. Cornell University: Cornell University Press, 2005.

Sedlaček, Janja. *Regionalni razvoj na Slovenskem v 20. stoletju: doktorska naloga*. Ljubljana: samozaložba, 2015.

Sicherl, Pavle. *Scenariji gospodarskega razvoja Slovenije – približevanje Evropi*. Splošni pogoji za gospodarski razvoj. Strategija gospodarskega razvoja Slovenije. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za makroekonomske analize in razvoj, 1995.

Simoneti, Marko et al.. *Spremembe v strukturi in koncentraciji lastništva ter poslovanje podjetij po razdelitveni privatizaciji v Sloveniji v razdobju 1995–99. Empirična in institucionalna analiza*. Ljubljana: CEEP-N Raziskave, 2001.

Skalnik Leff, Carol. Building democratic values in the Czech Republic since 1989. V: Ramet, Sabrina P. (ur.). *Central and Southeast European Politics since 1989*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, str. 162–181.

Skoko, Božo. *Hrvatska - identitet, image, promocija*. Zagreb: Školska knjiga, 2004.

Snow Percy, Charles. *The Two cultures*. Cambridge: Cambridge University, 1998.

Sorčan, Stojan in Sitar, Sandi: Znanost. V: Voglar, Dušan et al (ur.), *Enciklopedija Slovenije: 15. knjiga*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2001, str. 195–196.

Stark, David. Path dependence and privatization strategies in East Central Europe. *East European Politics and Societies* 6, 1992, št. 1, str. 17–54.

Stenning, Alison. Where is the Postsocialist Working Class?: Working Class Lives in the Spaces of (Post)socialism. *Sociology*, 39, 2005, št. 5, str. 983–999.

Stipetić, Vladimir. *Dva stoljeća razvoja hrvatskoga gospodarstva: (1820.-2005.)*. Zagreb: Hrvatska akademija znanost i umjetnosti, Razred za društvene znanosti, 2012.

Stipetić, Vladimir. *Hrvatsko gospodarstvo: okruženje, naslijeđe i prijetnje; nade i mogućnosti*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2013.

Stromberger, Monika. *Stadt-Kultur-Wissenschaft: urbane Identität, Universität und (geschichts)wissenschaftliche Institutionen in Graz und Ljubljana um 1900*. Köln: SH-Verlag, 2004.

Suk, Jiří. *Labyrintem revoluce. Aktéři, zápletky a křižovatky jedné politické krize*. Praha: Prostor, 2003.

Supek, Ivan. Znanstvenotehnička revolucija. U: Vidović, Niko (ur.). *Hrvatsko gospodarstvo za 21. stoljeće: Zbornik radova sa Znanstvenog skupa održanoga u Zagrebu 1. srpnja 1999*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 2000, str. 11-17.

Svendsen, Fr. H. Lars. *Filozofija zla*. Zagreb: Tim press, 2011.

Svetlik, Ivan et al. (ur.). *Politika zaposlovanja*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2002.

Šakić, Vlado. Privatizacija pred očima hrvatske javnosti. U: Balaban, Stjepan (ur.). *Gospodarsko-socijalni izazovi u tranzicijskim zemljama*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2001., str. 79-104.

Šakić, Vlado. Socijalna pravednost i privatizacija u Hrvatskoj – sociopsihološki pogled. Čengić, Drago (ur.), Rogić, Ivan (ur.). *Privatizacija i javnost*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 1999, str. 175-213.

Šetić, Nevio. *Istra između tradicionalnog i modernog*. Pazin: Naša Sloga, 1995, str. 82.

Šokčević, Šimo, Dugalić, Vladimir. Privatizacija društvenog / državnog vlasništva – (ne) uspjeti tranzicijski proces?. *Diacovensia*, 15, 2007., br. 1 (19), str. 103-154.

Šonje, Velimir, Vujčić, Boris. "Liberalizam" u vođenju ekonomske politike. U: Meštrović, Matko (ur.). *Globalizacija i njene refleksije u Hrvatskoj*. Zagreb: Ekonomski institut, 2001, str. 149-164.

Šošić, Vedran. Tržište rada u Republici Hrvatskoj. U: Vidović, Niko (ur.). *Hrvatsko gospodarstvo za 21. stoljeće: Zbornik radova sa Znanstvenog skupa održanoga u Zagrebu 1. srpnja 1999*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 2000, str. 85-113.

Štiblar, Franjo, Voljč, Marko. The banking sector: chapter 16. V: Mrak, Mojimir et al. (eds.), *Slovenia: From Yugoslavia to the European Union*. Washington: The World Bank, 2004, str. 265.

Štiblar, Franjo. Globalna kriza in Slovenija. *Gospodarska gibanja*, št. 406, september 2008, str. 6-17.

Štiblar, Franjo. Sanacija bank v Sloveniji. *Bančni vestnik: revija za bančništvo in denarništvo*, 51, 2002, št. 7-8, str. 62, 64.

Štulhofer, Aleksandar. Krivudava staza hrvatske privatizacije. Rogić, Ivan (ur.), Zeman, Zdenko (ur.). *Privatizacija i modernizacija*, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 1998, str. 163-177.

Štulhofer, Aleksandar. Proces privatizacije u Hrvatskoj i hrvatska javnost 1996.-1998.: Povratak u budućnost?. Čengić, Drago (ur.), Rogić, Ivan (ur.). *Privatizacija i javnost*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 1999., str. 87-113.

Šušteršič, Janez. Political economy of Slovenia's transition. V: Mrak, Mojimir et al. (eds.), *Slovenia: From Yugoslavia to the European Union*. Washington: The World Bank, 2004, str. 400-411.

Šušteršič, Janez. *Politično gospodarski cikli v socialističnih državah in tranzicija. Doktorska disertacija*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani/Ekonomska fakulteta, 1999.

Šušteršič, Janez. *Tranzicija kot politično gospodarski cikel: (post mortem analiza)*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2003.

Švob-Đokić, Nada. *Tranzicija i nove europske države*. Zagreb: Barbat, 2000.

Tesón, R. T. Fernando. *A Philosophy of International Law*. Boulder: Westview Press, 1998.

Topalović, Duško. *Balkanska Europa, Geopolitičke teme*. Zagreb: Diorama, 2000.

Toš, Niko (ur.). *Vrednote v prehodu VIII. Slovenija v srednje in vzhodnoevropskih primerjavah 1991-2011*. Ljubljana, Wien: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, IDV-CJMMK – Edition Echoraum, 2014.

Toš, Niko. Primerjalno raziskovanje demokratične transformacije v Srednji in Vzhodni Evropi. V: Toš, Niko (ur.). *Vrednote v prehodu VIII. Slovenija v srednje in vzhodnoevropskih primerjavah 1991-2011*. Ljubljana, Wien: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, IDV-CJMMK – Edition Echoraum, 2014, str. 177-220.

- Trogrlić, Stipan. *Katolički pokret u Istri 1895.-1914.*. Zagreb: Hrvatski studiji, 2000, str. 9.
- Trouillot, Michel-Rolph. The Anthropology of the State in the Age of Globalization: Close Encounters of the Deceptive. *Current Anthropology*, 42, 2001, št. 1, str. 125–138.
- Tüffers, Bettina. The 10th Volkskammer of the GDR – Just a Keen Student or a Parliament with Its Own Culture? *Prispevki za novejšo zgodovino*, 55, 2015, št. 3 (Complex Parliaments in Transition: Central European Federations Facing Regime Change), str. 24–40.
- Ugrin, Boris, Žerdin, H. Ali. Istra moja dežela. *Mladina*, 1995, št. 28 (11. 7. 1995), str. 28.
- Ule, Andrej. Znanje, znanost in stvarnost. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče, 1996.
- Univerza v Mariboru, *Naši razgledi*, 6, št. 500(10. 11. 1972), str. 573–579;
- Urciuoli, Bonnie. Skills and selves in the new workplace. *American Ethnologist* 35, 2008, št. 2, str. 211–228.
- Urošević, Mirko. Istra se mogla i može održati samo kao sastavni dio Hrvatske. *Vjesnik* (Zagreb), 23. lipnja 1994, str. 1-3.
- Urošević, Mirko. Zahvaljujući antifašizmu Istra je ostala sastavni dio Hrvatske. *Vjesnik* (Zagreb), 23. lipnja 1994, str. 1-3.
- Vacić, Aleksandar. Jugoslavija i Europa. Upporedna analiza privrednog razvoja Jugoslavije 1971–1987, Beograd: Ekonomika, 1989, str. 196–218.
- Vasilic, Darijo. Regionalizam od najvećeg značaja za predstojeće izbore. *Novi list*, 25. 8. 2015.
- Veljanovski, Rade. Mediji i država u tranziciji. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 3, 2009., br. 3, 363-378.
- Vidmar, Milan (ur.). *Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929*. Ljubljana: Rektorat Univerze kralja Aleksandra prvega, 1929, str. 312.
- Vizek, Maruška. Poslovanje javnih poduzeća i njihov značaj za ekonomsku aktivnost u RH. U:
- Vizovišek, Slavko. Gradualizem odhaja? *Večer*, 30. 05. 2005, str. 2.
- Vodopivec, Nina. Država, trg, podjetje. V: Šorn, Mojca (ur.), Nina Vodopivec (ur.). *Med državo in trgovom: Cikli in prelomi v zgodovini*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014, str. 165–182.
- Vodopivec, Nina. *Labirinti postsocializma: socialni spomin tekstilnih delavk in delavcev*. Ljubljana: Institutum Studiorum Humanitatis, Fakulteta za podiplomski humanistični študij, 2007.
- Vodopivec, Nina. Modernizacija in tranzicija. V: Lazarević, Žarko in Aleksander Lorenčič (ur.). *Podobe modernizacije: poglavja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009, str. 377–402.
- Vodopivec, Nina. Samoodgovornost – paradigma sodobne modernizacije: Izziv ali grožnja. V: Studen, Andrej (ur.). *Pomislil na jutri: O zgodovini (samo)odgovornosti*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, str. 223–245.

Vojnić, Dragomir. Razvitak gospodarstva Hrvatske. U: Badovinac, Tomislav (ur.). *Titovo doba: Hrvatska prije, za vrijeme i poslije*. Zagreb: Savez društava „Josip Broz Tito“ Hrvatske, 2008, str. 231-295.

Vojnić, Dragomir. Zemlje u tranziciji – od konca osamdesetih do konca devedesetih – s posebnim osvrtom na Hrvatsku. U: Baletić, Zvonimir (ur.). *Hrvatsko gospodarstvo u tranziciji*. Zagreb: Ekonomski institut, 1999, str. 363-397.

Voljč, Marko. Bank rehabilitation and private sector development: some lessons from Slovenia. V. Simoneti, Marko (ed.), Kawalec, Stefan (ur.). *Bank rehabilitation and enterprise restructuring*. Ljubljana: Central and Eastern European Privatization Network, 1995, str. 110.

Vujić, Vidoje. Izgradnja poduzetničke filozofije, infrastrukture i javnog managementa. U: Božičević, Juraj (ur.). *Stvaranje stabilnog, prilagodljivog i životno sposobnog hrvatskog gospodarstva: u uvjetima globalizacije i nastajanja informacijskog društva*. Zagreb: Hrvatsko društvo za sustave, Hrvatska akademija tehničkih znanosti, 1995, str. 278-280.

Wacquant, Löic. Penalizacija revščine in vzpon neoliberalizma. *Družboslovne razprave*, 19, 2003, št. 43, str. 65–75.

Weiner, Elaine. *Market Dreams Gender, Class, and Capitalism in the Czech Republic*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2007.

Zahradníček, Tomáš. Debates Were to be Held in the Parliament, but it Proved Impossible: The Federal Assembly and the Velvet Revolution in Czechoslovakia in 1989. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 55, 2015, št. 3 (Complex Parliaments in Transition: Central European Federations Facing Regime Change), str. 105–121.

Zgrabljic Rotar, Nada. Hrvatska medijska politika i javni mediji. *Medijska istraživanja*, 9 2003., br. 1., str. 59-77.

Zrinščak, Siniša. Socijalna politika u kontekstu korjenite društvene transformacije postkomunističkih zemalja. *Revija za socijalnu politiku*, 10, 2003, br. 2, str. 135-159.

Žuljić, Stanko. *Hrvatska Istra – Suvremene narodnosne prilike*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1994, str. 101-102.

Županov, Josip. Komunističko naslijeđe i izgledi ljevice. *Politička misao*, 33, 1996, br. 2-3, str. 42-46.

Županov, Josip. *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma: odabrane rasprave i eseji: (1995.–2001.)*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naknada, 2002.

Županov, Josip. Social Legacy of Communism. *Društvena istraživanja*, 5, 1996, br. 2, str. 425-455.

USTNI VIR

Pogovor z Danilom Zavrtnikom, rektorjem Univerze v Novi Gorici, 13. januar 2016.

Imensko kazalo

A

Abrams, Philip 46, 147
Agh, Attila 84, 147
Ahrens, Geert-Hinrich 111
Ali Ulubasoglu, Mehmet 17, 150
Allcock, John B. 99, 148
Amable, Bruno 45, 47, 148
Anderson, Benedict 100, 148
Angeli Radovani, Kosta 99
Antić, Miljenko 27, 148
Arrighi, Giovanni 54

B

Babič, Blaž 85, 148
Badovinac, Tomislav 161
Balaban, Stjepan 121, 159
Baletić, Zvonimir 148, 149, 152, 161
Banac, Ivo 99, 110, 113, 148
Banáš, Jozef 88, 148
Banovac, Boris 114, 148
Barić, Nikica 111
Baumann, Zygmunt 40, 148
Beck, Ulrich 40, 148
Bencetić, Lidija 119

Bendeković, Jadranko 13, 15, 148
Bertoša, Miroslav 114, 148
Besnier, Niko 38, 155
Bilandžić, Dušan 29, 148
Bing, Albert 97, 108, 148
Blaće, Ante 98, 149
Blagoni, Robert 148
Blažek, Petr 52
Blitz, K. Bard 148
Boas, Taylor C. 11, 145
Bockman, Johanna 35, 36, 149
Böhm, Andreja 57, 60, 156
Borak, Neven 70, 71, 72, 76, 149, 155
Botrić, Valerija 12, 149
Bozóki, András 83, 86, 149
Božičević, Juraj 161
Bračič, Vladimir 135, 136, 137, 138, 149
Brandstädter, Susanne 36, 149
Broz, Josip – Tito 86, 111, 161
Brumen, Borut 34, 149
Budinich, Paolo 151
Bugajski, Janusz 110, 111, 149
Burawoy, Michael 35, 40, 149

C

Cankar, Izidor 156
 Chomsky, Noam 54, 149
 Ciliga, Ante 102, 103, 149
 Cipek, Tihomir 10, 149
 Coats, Warren 13, 145
 Cooper, Gary 83
 Crnković, Goran 102, 156
 Crnković, Nikola 101, 145, 156
 Cvijanović, Vladimir 25, 150

Č

Čengić, Drago 121, 150, 157, 159
 Črpić, Gordan 148
 Čučković, Nevenka 125, 129, 150

Ć

Ćosić, Dobrica 111

D

Dabčević-Kučar, Savka 107
 Darovec, Darko 104, 150
 Dijanović, Davor 20, 146
 Dolenc, Ervin 135, 150
 Dota, Franko 103, 104, 150
 Doucouliagos, Chris 17, 150
 Drezgić, Saša 150, 152, 157
 Družić, Ivo 12, 13, 150
 Dugalić, Vladimir 126, 159
 Dukovski, Darko 101, 103, 104, 150
 Dumičić, Ksenija 123, 150
 Dunn, C. Elizabeth 40, 42, 150

Đ

Đurđević, Rajko 108, 111
 Đurić, Dragan 106, 150

E

Eyal, Gil 43, 150

F

Fejtő, François 101, 151
 Feldman, Andrea 148
 Ferguson, James 46
 First, Ivana 11, 31, 152
 Fischer, Jasna 150
 Foucault, Michel 40, 45, 47, 151
 Frančišković, Ivan 150, 152, 157
 Franičević, Vojmir 126, 127, 151

G

Gabrič, Aleš 135, 136, 138, 151
 Gans-Morse, Jordan 11, 145
 Garton Ash, Timothy 52
 Gašparič, Jure 81, 84, 85, 86, 87, 88, 151
 Gebert, Konstanty 83, 151
 Gjuričová, Adéla 83, 89, 151, 153
 Goldstein, Ivo 31, 151
 Gotovac, Vlado 99, 151
 Gourevitch, Philip 101
 Grabac, Bruno 11, 31, 152
 Grafenauer, Bogo 137, 139, 152
 Graovac Matassi, Vera 149
 Green, David 149
 Grubišić, Ivan 11, 152
 Gucić, Josip 125
 Gupta, Akhil 46, 155

H

Haber, Stephen 24, 152
 Haerpfner, Christian 27, 32, 157
 Haines, Gerald 54
 Hanke, Steve H. 17, 152
 Hann, Chris 153
 Harrikari, Timo 154
 Havel, Vaclav 83, 87, 88, 89, 151
 Haylett, Chris 37, 152
 Hein, Manfred 68, 69, 71, 73

Heršak, Emil 111, 152
Hobbes, Thomas 104
Hren, Barbara 57, 146

I

Ilišin, Vlasta 32, 152
Ivanković, Željko 24, 25, 27, 152
Iveljić, Iskra 151

J

Jan, Zoltan 143, 144, 152
Janša, Janez 41
Jessop, Bob 46, 146
Jović, Dejan 105, 106, 107, 109, 152
Judt, Tony 53, 152
Jušić, Božidar 10, 11, 152

K

Kajzer, Alenka 41, 153
Kalb, Don 35, 153
Kalčić, Mario 115, 153
Kanjuo-Mrčela, Aleksandra 56, 153
Kapferer, Bruce 46, 153
Karaman Aksentijević, Nada 150, 152, 157
Karpati, Tibor 10, 153
Katalinić Jeretov, Rikard 102
Kawalec, Stefan 161
Keynes, John Maynard 54
Kim, Anthony B. 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 146
Klvačova, Eva 153
Kopeček, Michal 88, 153
Koprić, Ivan 114
Košak, Marko 12, 75, 153, 157
Košak, Tomaž 75, 153
Kovač, Bogomir 55
Kovačević, Mate 112, 153
Kovačić, Gorazd 41, 43, 153

Kraigher, Boris 136
Krašovec, Tatjana 147, 148
Kresal, France 136, 153
Križman, Alojz 139, 140, 142, 157
Kulić, Slavko 23, 153
Kursar, Tonči 121, 156
Kutle, Miroslav 125

L

Ladavac, Jelena 12, 149
Lampland, Martha 35, 153
Lamza-Posavec, Vesna 32, 153
Larner, Wendy 11, 153
Lavrač, Vladimir 70, 71, 72, 76, 149
Lazarević, Žarko 65, 67, 69, 135, 151, 154, 160
Leban, Andreja 142, 143, 154
Leskošek, Vesna 44, 45, 154
Linkon, Sherry Lee 37, 158
Lipp, W. 104
Lorenčić, Aleksander 15, 51, 52, 53, 56, 154, 160
Lukić, Goran 153
Lukman, Franc Ksaver 135, 154
Lusa, Stefano 85, 154
Ljubić-Lorger, Mira 108

M

Majhen, Vladko 137
Mal, Josip 154
Maldini, Pero 29, 30, 31, 154
Malečkar, Nela 156
Mälksoo, Lauri 100, 154
Marković, Ante 120
Martin, Emily 40, 154
Marušič, Rajko 34, 149
Masaryk Garrigue, Tomáš 86, 87
Mateša, Zlatka 129
Matić, Davorka 31, 121, 154, 157

Matković, Stjepan 151
 McChesney Waterman, Robert 54, 149
 Mencinger, Janez 55, 56, 62, 70, 152, 155
 Meštrović, Matko 159
 Michik, Adam 83
 Mihaljević Josip 9
 Milardović, Anđelko 10, 121, 155
 Milinković, Bosiljka 155
 Miller, Terry 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 146
 Milošević, Slobodan 84, 85, 86
 Mirošević, Lena 149
 Mitchell, Timothy 46, 47, 155
 Močnik, Rastko 141, 142, 153, 155
 Modic, Roman 152
 Mrak, Mojimir 159
 Mramor, Dušan 68, 155
 Mrkačić, Mišo 55
 Mučalo, Marina 123, 155
 Munjin, B. 106, 150
 Narotzky, Susana 38, 155

N

Nikić, Gorazd 14, 155
 Novak, Božidar 122, 155
 Novak, Michael 11, 155
 Novković, Goran 57, 60, 156
 Nušinović, Mustafa 22, 156

O

O'Donnell, Guillermo 155
 Oliveira-Roca, Marija 98, 157
 Orbanić, Elvis 102, 156
 Oset, Željko 133, 135, 142, 153, 154, 156
 Ostović, Damir 129
 Ovin, Rasto 155

P

Pauletta, Ivan 108, 109, 111, 152
 Pavičić, Jurica 112, 113
 Perković, Marijan 13, 156
 Peruško, Zrinjka 121, 123, 126, 128, 155, 156
 Peterlin, Anton 151
 Petković, Vladimir 57, 58, 146
 Petrick, Karl 149
 Petričić, Darko 125, 126, 156
 Petrović, Tanja 34, 156
 Pezdir, Rado 55, 156
 Pine, Frances 36, 156
 Polanyi Michael 54
 Polanyi, Karl 46, 156
 Polec, Janko 134, 156
 Popov, Luka 12, 20, 146
 Potokar, Jure 149
 Požar, Bojan 139, 140, 142, 157
 Prica, Ines 39, 157
 Prinčič, Jože 67, 69, 154
 Pristavec Đogić, Mojca 148
 Procoli, Angela 40, 157
 Puhovski, Žarko 103
 Puljiz, Vlado 13, 121, 154, 156

R

Raćan, Ivica 131
 Radić, Stjepan 106
 Rajić, Luka 125
 Rakovac, D. 104
 Ramet, Sabrina P. 31, 83, 121, 149, 151, 157, 158
 Rauhala, Pirkko-Liisa 154
 Ravlić, Slaven 121, 154, 156
 Reagan, Ronald 11
 Redžepagić, Denis 25, 150
 Rendić-Miočević, Ivo 26, 157
 Rener, Tanja 41, 157
 Repe, Božo 85, 157

Ribičič, Ciril 88, 157
Ribnikar, Ivan 12, 157
Rihtar, Stanko 98, 157
Rimac, Ivan 98, 157
Rizman, Rudi 149
Rogić, Ivan 121, 123, 125, 127, 128, 150, 157, 159
Rogić, Veljko 97, 98
Rogošič, Željko 108, 109, 157
Rojnić, Matko 102, 157
Roksandić, Drago 99
Rose, Nikolas 41, 45, 157
Rose, Richard 27, 157
Roth, Claus 156
Roubal, Petr 83, 158
Russo, John 37, 158

S

Schmitter, Phillippe C. 155
Sedlaček, Janja 133, 136, 158
Senekovič, Bogumil 134, 156
Senjanović, Đermano Ćićo 108
Sharma, Aradhana 155
Sicherl, Pavle 53, 158
Simon, Eszter 83, 86, 149
Simoneti, Marko 62, 158, 161
Sitar, Sandi 134, 158
Skalnik Leff, Carol 87, 158
Skoko, Božo 112, 158
Snow Percy, Charles 134, 158
Sorčan, Stojan 134, 158
Stanojević, Miroslav 41, 147
Stanovnik, Branko 156
Stark, David 35, 158
Stenning, Alison 38, 158
Stipetić, Vladimir 13, 14, 23, 158
Stromberger, Monika 134, 158
Studen, Andrej 161
Suk, Jiří 83, 158

Supek, Ivan 12, 151, 158
Svendsen, Lars Fr. H. 101, 158
Svetlik, Ivan 41, 158

Š

Šajetović, Miodrag 129
Šajetović, Miodrag 129
Šakić, Vlado 15, 121, 127, 159
Šantić, Neven 113
Šeks, Vladimir 130
Šetić, Nevio 115, 159
Škegre, Borislav 129
Škreb, Marko 13, 145
Škuflić, Lorena 12, 149
Šokčević, Šimo 121, 126, 159
Šonje, Velimir 23, 24, 25, 27, 152, 159
Šorn, Mojca 160
Šošić, Vedran 14, 159
Španović, Srđan 106, 150
Štiblar, Franjo 55, 72, 74, 75, 159
Štor, Zvone 57
Štulhofer, Aleksandar 121, 125, 127, 128, 159
Šušteršič, Janez 53, 59, 60, 69, 70, 159
Švob-Dokić, Nada 121, 159

T

Taşler, Manuele 128
Teodorović, Ivan 22, 153, 156
Tesón, Fernando R. T. 100, 159
Thatcher, Margaret 11, 146
Topalović, Duško 113, 159
Toš, Niko 81, 82, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 159, 160
Trogrlić, Stipan 101, 160
Trouillot, Michel-Rolph 46, 160
Tuđman, Franjo 85, 105, 108, 110, 111, 112, 113, 126, 131, 157
Tüffers, Bettina 84, 160

U

Ugrin, Boris 105, 160
Ule, Andrej 134, 160
Urciuoli, Bonnie 42, 160
Urh, Jože 139, 140, 142, 157
Urošević, Mirko 111

V

Vacić, Aleksandar 68, 160
Vasilic, Darijo 114, 160
Vasilic, Darijo 114, 160
Veljanovski, Rade 122, 160
Verdery, Katherine 35, 149
Verstovšek, Karel 135
Vidmar, Milan 135, 160
Vidović, Davorka 154
Vidović, Niko 148, 158, 159
Virokannas, Elina 154
Visković, Velimir 121, 154, 156
Vizek, Maruška 21, 26, 27, 160
Vizovišek, Slavko 55, 160
Vlahovec, Jadranka 27, 148
Vodopivec, Nina 33, 34, 35, 36, 39, 41,
42, 45, 46, 47, 48, 160, 161
Voglar, Dušan 151
Vojnić, Dragomir 14, 15, 23, 161
Voljč, Marko 73, 74, 159, 161
von Beymea, Klaus 112
von Hayek, Friedrich August 54
Vrandečić, Josip 149

Vujčić, Boris 23, 159
Vujić, Vidoje 29, 161
Vukosav, Branimir 98, 149

W

Wacquant, Loïc 44, 161
Wagner, Peter F. 83, 157
Walters, Stephen J. K. 17, 152
Weber, Biljana 57
Weiner, Elaine 43, 161
Williamson, John 54

Y

Younkins, Edward 11, 147

Z

Zahradniček, Tomáš 83, 161
Zavrtanik, Danilo 143, 161
Zeman, Zdenko 159
Zgrabljic Rotar, Nada 122, 161
Zrinščak, Siniša 28, 161

Ž

Žerdin, Ali 105, 160
Žmuk, Berislav 123, 150
Žuljić, Stanko 101, 114, 161
Žunković, Davorin 135
Županov, Josip 24, 25, 26, 27, 28, 29,
31, 32, 161

O avtorjih

Dr. sc. Albert Bing, povjesničar zaposlen u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu. Bavi se suvremenom povijesti 19. i 20. stoljeća, posebice recentnom prošlošću koja se odnosi na raspad Jugoslavije i državno osamostaljenje Hrvatske. U tom sklopu objavljivao radove povezane uz problematiku tranzicije i pozicioniranja Hrvatske u međunarodnoj zajednici. Uža područja interesa međunarodna politika, društvena povijest, ekonomska povijest, ljudska prava, položaj manjina, filozofija i metodologija povijesti.

Dr. sc. Lidija Bencetić, rođena 1984. godine u Karlovcu. Godine 2008. završava jednopredmetni studij povijesti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Za rad "Rezolucija Informbiro – percepcija hrvatske javnosti na primjeru regionalnih novina" dobila je Rektorovu nagradu u akademskoj godini 2007./2008. Od 2009. godine zaposlena je na Hrvatskom institutu za povijest. U prosincu 2014., pod mentorstvom dr. sc. Marina Manina, obranila je disertaciju na temu "Politička karikatura u listovima *Borba* i *Vjesnik* – komparativna analiza percepcije političkog i društvenog života u komunističkoj Jugoslaviji (1945. – 1962.)". Sudjelovala je u hrvatskom projektu "Povijest Istre: sustavi, institucije, društvo i identitet u 19. i 20. stoljeću", te međunarodnim projektima "Ekonomsko-socijalni aspekti tranzicije u Hrvatskoj i Sloveniji 1985. – 2005." (u suradnji s Institutom za novejšo zgodovino iz Ljubljane) i „Obrazovanje crkvene elite u Srednjoj Europi: Svećenički kolegij Sv. Augustina („Frintaneum“) u Beču

kao visokoškolska ustanova Austrijske Monarhije 1816. - 1918.“ (projekt prof. dr. Ruperta Kliebera s Instituta za crkvenu povijest Katoličko-teološkog fakulteta Sveučilišta u Beču). Od 2016. do 2019. godine biti će dio međunarodnog projekta "COURAGE–Cultural Opposition: Understanding the Cultural Heritage of Dissent in the Former Socialist Countries" financiranog kroz program HORIZON 2020 Europske Unije. Primarno su joj područje interesa hrvatska i jugoslavenska povijest u razdoblju od 1945. do 1990., s naglaskom na političke i društvene teme, te problematika medija, kulture i propagande. Uz navedeno, istražuje i povijest hrvatske emigracije.

Dr. Jure Gašparič, zgodovinar, rojen leta 1977 v Mariboru, je višji znanstveni sodelavec na Inštitutu za novejšo zgodovino, kjer se raziskovalno osredotoča na slovensko in jugoslovansko politično zgodovino ter na zgodovino srednjeevropskega prostora v 19., 20. in 21. stoletju. Posebej se posveča zgodovini parlamentarizma, med drugim je član vodstva mednarodne mreže *European Information and Research Network on Parliamentary History*. O zgodovini tranzicije je med drugim izdal tudi tematsko številko revije *Prispevki za novejšo zgodovino* z naslovom *Complex Parliaments in Transition: Central European Federations Facing Regime Change* (2015).

Dr. Žarko Lazarević se prvenstveno ukvarja z gospodarsko zgodovino. Vsebinsko posega s svojimi raziskavami na različna področja gospodarskega razvoja Slovenije. Tako tematika njegovega raziskovalnega dela sega od preučevanja razvoja kmetijstva, procesa industrializacije, razvoja finančnega sektorja, združništva, podjetništva, nacionalizma v ekonomiji/nacionalnega interesa, oglaševanja in blagovnih znamk ter vsebin upravljanja z zgodovino. Temu pa se pridružuje tudi raziskovanje vpliva gospodarskih procesov na družbeno strukturo in v tem okviru zlasti dolgoročno strukturno spreminjanje gospodarsko-socialne podobe Slovenije. Kot znanstveni svetnik je zaposlen na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani. Na Univerzi v Novi Gorici, Fakulteti za humanistične študije pa kot redni profesor predava gospodarsko zgodovino. Je avtor ali soavtor več kot 150 člankov, 10 monografij in urednik 10 zbornikov. Med njegovimi zadnjimi obsežnejšimi deli so: *Plasti prostora in časa: iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja* (2009), *Prilozi finansijski istoriji Jugoistočne Evrope 20. veka: pregledi iz Slovenije i Srbije* (2011), *School history and textbooks: a comparative analysis of history textbooks in Japan and Slovenia* (2013), *Spremembe in zamišljanja: gospodarsko-zgodovinske refleksije* (2015).

Dr. Aleksander Lorenčič je bil do konca leta 2015 kot znanstveni sodelavec zaposlen na Inštitutu za novejšo zgodovino, kjer je bilo težišče njegovega raziskovalnega dela sodobna gospodarska zgodovina. Poleg programskega dela je sodeloval pri različnih raziskovalnih projektih, na domačih in mednarodnih znanstvenih simpozijih ter pri uredniškem delu. Kot raziskovalec je poleg znanstvene monografije objavil več znanstvenih in strokovnih člankov tako v Sloveniji kot tudi v tujini. Maja leta 2012 je izšla njegova znanstvena monografija z naslovom *Prelom s starim in začetek novega: tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990–2004)*. V delu, kjer avtor v širši mednarodni perspektivi obravnava preobrazbo slovenskega gospodarstva v kapitalistični sistem, verjetno najbolj ključni proces po osamosvojitvi Slovenije postavlja v širši družbeni kontekst. Monografijo je znanstveni svet za humanistične vede Agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije prepoznal kot izjemni znanstveni dosežek v letu 2012, leta 2014 pa je avtor za omenjeno delo prejel tudi nagrado Ervina Dolenca za najboljši prvenec v zgodovinopisju. Trenutno je direktor Pokrajinskega muzeja Ptuj-Ormož.

Dr. sc. Josip Mihaljević rođen je 1983. u Livnu, gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu je 2008. diplomirao te 2015. doktorirao povijest. Od 2008. do 2009. radio je kao vanjski suradnik u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, a od 2009. zaposlen je u Hrvatskom institutu za povijest kao znanstveni novak. Od 2014. je suradnik na projektu „Hrvatska u 20. stoljeću: modernizacija u uvjetima pluralizma i monizma”, a od 2016. zamjenik je nacionalne koordinatorice europskog projekta „*COURAGE – Cultural Opposition: Understanding the Cultural Heritage of Dissent in the Former Socialist Countries*”. Od 2010. do 2015. bio je tajnik *Časopisa za suvremenu povijest* u kojem je 2016. obavljao i dužnost pomoćnika glavne urednice. Vanjski je suradnik Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu. Autor je i voditelj emisije „Povijesne kontroverze” na Trećem programu Hrvatskoga radija. Dobitnik je nagrade „Dr. Tomislav Markus” za znanstvenog novaka godine (2014.) Hrvatskog instituta za povijest, a 2016. izabran je u zvanje znanstvenoga suradnika. Primarno je područje njegova znanstvenog interesa hrvatska i jugoslavenska povijest od 1945. do 1990., s naglaskom na teme iz društvene povijesti, te povijest komunizma, teorija totalitarizma i metodologija povijesnih znanosti. Autor je knjige *Komunizam i čovjek: odnos vlasti i pojedinca u Hrvatskoj (1958. – 1972.)* objavljene 2016. godine.

Dr. Željko Oset (1984), docent na Fakulteti za humanistiko Univerze v Novi Gorici, je leta 2012 doktoriral na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Raziskovalno se ukvarja z zgodovino slovenskih znanstvenih institucij (Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Univerza v Ljubljani in Kemijski inštitut), proučuje kariere slovenskih znanstvenikov, vpliv ruskih znanstvenikov na oblikovanje slovenske znanosti v obdobju Kraljevine SHS/Jugoslavije, položaj znanstvenic v akademskem okolju, vprašanje starostnega upokojevanje v akademskem okolju in razvoj okoljske zavesti na Slovenskem. Izdal je dve knjigi o zgodovini SAZU; v prvi obravnava obdobje prizadevanj, ustanovitvev SAZU in njena prva leta, v drugi knjigi pa obdobje od leta 1945 do 1992.

Dr. Nina Vodopivec je diplomirala na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, doktorirala pa leta 2006 s področja socialne antropologije na Fakulteti za humanistični študij ISH. Od leta 2006 je zaposlena na Inštitutu za novejšo zgodovino, kjer se kot znanstvena sodelavka ukvarja z vprašanji socialnega spomina, antropologije vednosti, antropologije postsocializma in dela, s študiji spolov ter z medkulturno komunikacijo. Kot raziskovalka in predavateljica se osredotoča na procese postsocialistične transformacije, predvsem na načine, kako makro spreminjanja doživljajo in jih sooblikujejo industrijske delavke in delavci, na transformacijo industrijskega dela, etike in organizacije dela, na spremenjene industrijske odnose, razmerja ter delavske subjektivitete v navezavi na širše procese globalnih preoblikovanj.

Cena: 18 EUR

Inštitut za novejšo zgodovino

